

MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI
O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI

TOJIEVA ZULXUMOR NAZAROVNA

IQTISODIY VA IJTIMOIIY STATISTIKA

**Kitob quyidagi ko'rsatilgan
muddatda topshirilishi shart**

**Oldingi foydalanishlar
miqdori**

--	--

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI
O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI
GEOGRAFIYA VA GEOAXBOROT TIZIMLARI FAKULTETI

TOJIEVA ZULXUMOR NAZAROVNA

IQTISODIY VA IJTIMOIIY STATISTIKA

6053040 - Geografiya bakalavriyat ta'lim yo'nalishi hamda

70530402- Geografiya (o'rganish obyekti bo'yicha) va 70530403-

Amaliy geografiya (sohalar bo'yicha) mutaxassisligi talabalari uchun

DARSLIK

Toshkent

“Fidokor Yosh Avlod”

2023

ORLIK
KA
M

O'UK: 311(075)

KBK: 60.6ya7

T 60

Iqtisodiy va ijtimoiy statistika: darslik / Z.N. Tojiyeva.
Surxondaryo: Fidokor Yosh Avlod, 2023y. 220 bet

Ijtimoiy-iqtisodiy statistika kursi mamlakatda bozor munosabatlarining joriy etilishi bilan bog'liq asosiy qoidalar va ijobiy o'zgarishlarni hisobga olgan holda yaratilgan va milliy hisoblarning yangi tizimiga muvofiq yozilgan.

Hozirgi bosqichdagi ijtimoiy-iqtisodiy statistikaning mohiyati, statistik axborotni qabul qilish va qayta ishlash usullarini tashkil etish masalalari ko'rib chiqilgan; YalM ishlab chiqarish, moliya, kredit va sug'urta, narxlar, tariflar va inflyatsiya statistikasi; mehnat bozori statistikasi, milliy boylik, aholining turmush darajasi va ijtimoiy soha, demografik statistika masalalari o'rin olgan.

Universitetlar, kollejlarning iqtisodiy mutaxassisliklari talabalari va o'qituvchilari, shuningdek, statistika, geodemografiya, iqtisodiy geografiya, magistrlar, geograflar tayyorlash va malakasini oshirish tizimi mutaxassislari, talabalari uchun mo'ljallangan.

O'UK: 311(075)

KBK: 60.6ya7

T 60

Mas'ul muharrir:

Zokirov S.S. — O'zbekiston Milliy universiteti, Iqtisodiyot fakulteti professori, i.f.

Taqrizchilar:

Rajabov F. - Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika universiteti, Turizm fakulteti dekani, g.f.n., dotsent
Egamberdiyeva M.- O'zbekiston Milliy universiteti, Geografiya va Geoaxborot tizimlari fakulteti, Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kafedrasida dotsenti

ISBN: 978-9943-9115-6-7

©“Fidokor Yosh Avlod” nashriyoti, Toshkent, 2023 y.

So'z boshi

Hozirgi barcha sohalardagi tub o'zgarishlar Oliy o'quv yurtlari uchun ham darslik, o'quv qo'llanmalarni zamonaviy talab darajasida bo'lishini zarur qilib qo'yimoqda. Foydalanib kelinayotgan mavjud ilmiy-uslubiy adabiyotlar, aksariyat o'quv qo'llanma va darsliklar uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Ammo ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy sharoitlarning o'zgarib borishi, bir tuzumdan ikkinchi biriga o'tilishi ayrim voqea-hodisalar to'g'risidagi ma'lumotlarning eskirishiga olib keladi. Natijada, olimlar zimmasiga oliy o'quv yurtlari uchun o'zining sohasi bo'yicha yangi darslik va o'quv qo'llanma yaratishdek og'ir va mas'uliyatli ishni yuklaydi.

Oliy o'quv yurtlarining kafedralarida yaratilayotgan turli o'quv qo'llanmalar o'qituvchilarning ijodiy faoliyatini rivojlantirishda katta ahamiyatga ega. Ma'lumki so'nggi yillarda chiqayotgan adabiyotlarning ko'pchiligi iqtisodiy va ijtimoiy mavzularga oidligi bilan ahamiyatlidir. Mazkur darslikning boshqa turdosh mavzuga tegishli o'quv adabiyotlardan farqli tomoni shundaki, bu kitobda iqtisodiy-ijtimoiy statistika va demografik statistika o'zaro bog'liqlikda, yaxlit holda yozilgan.

Ushbu darslikning tuzilishi va mazmuni muallifning «Iqtisodiy va ijtimoiy statistika» bo'yicha o'qiydigan ma'ruzasining rejasi asosida yaratildi. Iqtisodiy statistika, milliy daromad, milliy boylik, mahsulot tannarxi va demografik statistika, aholining harakat ko'rsatkichlari statistikasi kabi mavzular aynan shu o'quv qo'llanmada o'z aksini topgan.

Mazkur darslik respublikamizda ko'zga ko'ringan olimlar (Y.Abdullaev, E.A.Akramov, N.M.Soatov) tomonidan yozilgan adabiyotlarga tayangan holda tayyorlandi. Muallif statistika faniga qiziqish uyg'otgan va shu yo'nalishda darslik yaratilishiga sababchi bo'lgan marhum ustoz professor A.S.Solievga o'z minnatdorchiligini bildiradi.

DENOV TADBIRKORLIK
VA PEDAGOGIKA
INSTITUTI ARM
№ 33880

I-BOB. IQTISODIY VA IJTIMOYIY STATISTIKA ASOSLARI IQTISODIYOT TARMOQLARI KLASSIFIKATSIYASI

Reja:

- 1§. Kirish. Statistika fani, uning shakllanishi va rivojlanishi. Iqtisodiy va ijtimoiy statistika fanining obyekti, predmeti va vazifalari
- 2§. Iqtisodiy statistika va uning o'ziga xos xususiyatlari
- 3§. Xalqaro statistika shakllantirishning asosiy yo'nalishlari va bosqichlari
- 4§. Moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish tarmoqlari klassifikatsiyasi

1§. Kirish. Statistika fani, uning shakllanishi va rivojlanishi.

Iqtisodiy va ijtimoiy statistika fanining obyekti, predmeti va vazifalari

“Statistika” atamasi (lotincha status - davlat, ishlarning holatidan kelib chiqqan) “siyosiy davlat” ma'nosida ishlatilgan, demak, italiyalik statist - davlat va statistika - davlatlar biluvchisidir deb baholaydi. Ilmiy adabiyotga bu so'z XVIII asrda kirib keldi va dastlab “davlat ilmi”, deb tushunilgan. Ammo statistika fani XVII asr o'rtalarida paydo bo'ldi, davlatning ishlab chiqarish, savdo, davlatlararo munosabatlarini tashkil etish va hokozolar uchun resurslarning mavjudligi to'g'risida umumlashtirilgan ma'lumotlariga ega bo'lish zarurligiga javoban paydo bo'ldi. Bu davrda statistika siyosiy arifmetika, deb nomlandi. Bu siyosiy iqtisod va statistikaning boshlanishini birlashtirgan fan edi. Uning ajdodi ingliz olimi Y.Petti edi. XIX asrning birinchi yarmida Kette va uning izdoshlari asarlarida statistika ijtimoiy hodisalar qonunlari haqidagi fan sifatida taqdim etishga harakat qilindi. Biroq, bu qonunlar metafizik jihatdan ko'rib chiqilgan. Jamiyat qonunlari tabiat qonunlari bilan aniqlandi (“Ijtimoiy fizika” A.A.Quetelet). So'ng statistika fanining formalistik talqini statistikada keng tarqalib, uni hodisalar sifat tarkibidan ajratib, miqdoriy aloqalar darajasiga tushirdi.

Rossiya olimlari va jamoat arboblari statistika amaliyoti va ilm-faniga katta hissa qo'shdilar. M.V.Lomonosov asarlarida, I.K.Kirilova, V.N.Tatishchev va keyinchalik K.I.Arsenyev mamlakatni har tomonlama iqtisodiy va statistik tavsiflash g'oyasini ishlab chiqdi. A.N.Radishchev sud statistikasi sohasida qimmatli takliflarni bayon qildi. D.P.Juravskiy asarlarida statistikada guruhlarning rolini ko'rsatadi, jamoat hayotini o'rganish uchun statistik ko'rsatkichlar tizimi taklif etiladi. Statistikaning tarixi Y.E.Janson

asarlarida berilgan. P.L.Chebishev va uning shogirdlari tanlab olingan usulni ilmiy asoslangan holda, qo'llashning matematik asoslarini shakllantirishdi. A.A.Chuprov hodisalar o'rtasidagi aloqani o'rnatish usullari bilan shug'ullangan, matematik statistikaning nazariy asoslarini ishlab chiqqan.

Hozirgi vaqtda statistika (ijtimoiy-iqtisodiy statistika) - bu ijtimoiy hodisalarning miqdoriy munosabatlaridagi ularning shakllanishi va o'zgarishi qonuniyatlarini ularning sifat tarkibi bilan bevosita bog'liq holda o'rganadigan ijtimoiy fandır.

Iqtisodiy va ijtimoiy statistika o'rganish *obyekti* - bu jamiyatning barcha shakllari namoyon bo'lishlaridir. Bu ijtimoiy-iqtisodiy statistika jamiyatni o'rganadigan barcha fanlar, undagi rivojlanish jarayonlari - siyosiy iqtisod, sanoat iqtisodiyoti, qishloq xo'jaligi, sotsiologiya va boshqalar bilan bog'laydi. Barcha ijtimoiy fanlar uchun umumiy bo'lgan ushbu obyektga ularning har biri o'ziga xos xususiyatga ega. Tadqiqotning o'ziga xos tomoni har qanday xarakterli muhim xususiyatlar, tomonlar, ijtimoiy hayot hodisalarining o'zaro munosabatlari, odamlar faoliyatining muayyan sohalari va boshqalarda namoyon bo'ladi. Statistik ma'lumotlar ijtimoiy-iqtisodiy hodisa va jarayonlarning xarakterli xususiyatlari, tendentsiyalari, rivojlanish shakllari, ular o'rtasidagi munosabatlar va o'zaro bog'liqlikni ko'rsatadi.

Iqtisodiy va ijtimoiy statistika ilmiy tushunchalar, toifalar va usullar tizimini ishlab chiqadi, ular orqali u o'z predmetini o'rganadi. Ushbu tizimning eng muhim qismi bu davlat va jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy hayoti rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari tizimidir. Ko'pgina hodisalar aniq, ahamiyatli bo'lib, faqat statistik jihatdan ifodalanadi, ya'ni, miqdoriy statistik ko'rsatkichlar ko'rinishida taqdim etilgan. Masalan, mamlakatda hosilning hosildorligi to'g'risida o'rtacha statistik ifoda qilinmasdan aniq tasavvur hosil qilish yoki mamlakat sanoatining avtomobil ishlab chiqarishi to'g'risidagi statistikasiz avtomobil ishlab chiqarish hajmini tasavvur qilishning iloji yo'q.

Umumiy tabiatdagi ko'plab iqtisodiy kategoriyalarni, siyosiy iqtisodiy toifalarni yetarlicha aniqliksiz tasavvur etib bo'lmaydi. Masalan, ijtimoiy kapitalning tuzilishi nima? Bu mamlakat iqtisodiyotining tarmoqlarida uning binolarining o'rtacha qiymati.

Iqtisodiy va ijtimoiy statistika yoki statistika quyidagilardan iborat:

1) bilimlar sohasi - ma'lum o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan ommaviy hodisalar va jarayonlarning miqdoriy tomonlarini ularning sifat

jihatlar bilan uzviy bog'liq holda o'rganadigan ilmiy fanlarning (bo'limlarning) murakkab va kengaytirilgan tizimi;

2) amaliy faoliyat sohasi - jamoat hayotidagi hodisalar va jarayonlar to'g'risidagi ommaviy ma'lumotlarni to'plash, qayta ishlash, tahlil qilish va nashr etish;

3) ommaviy hodisalar va ijtimoiy hayot jarayonlarining holatini yoki ularning kombinatsiyasini tavsiflovchi raqamli ma'lumotlarning umumiyligi;

4) ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar va hodisalarni o'rganish uchun matematik statistika usullaridan foydalanadigan statistika sohasi.

Statistik ma'lumotlar vaqt va makon sharoitida ommaviy ijtimoiy va iqtisodiy hodisalarning aksariyati aniqlab bo'lmaydigan shakllarini ochib beradi. Ijtimoiy-iqtisodiy statistikasiz ularning harakatlarining kuchini baholab bo'lmaydi. Ularni o'rganish statistika fanining muhim vazifasidir.

Iqtisodiy va ijtimoiy statistika hozirgi kunda murakkab, keng tarmoqlangan bilimlar tarmog'idir. Bu ma'lum o'ziga xoslik va taniqli mustaqillikka ega bo'lgan ilmiy fanlar tizimi. Fan sifatida ijtimoiy-iqtisodiy statistikaning asosiy bo'limlari (tarmoqlari) quyidagilar:

✓ Ijtimoiy-iqtisodiy statistika fanining obyekti, mohiyati, uning predmeti, umumiy toifalari, tushunchalari, tamoyillari va usullarini o'rganadigan statistika nazariyasi;

✓ butun iqtisodiyotni va uning alohida tarmoqlarini o'rganadigan iqtisodiy statistika va uning sanoat statistikasi (sanoat, qishloq xo'jaligi, o'rmon xo'jaligi, transport, aloqa, qurilish, suv xo'jaligi, geologiya va mineral resurslarni o'rganish, savdo va boshqalar);

✓ ijtimoiy statistika va ijtimoiy hodisalarni o'rganuvchi statistika (siyosiy statistika, turmush darajasi va moddiy boyliklar va xizmatlarning iste'moli statistikasi, uy-joy kommunal xo'jaligi va maishiy xizmat, xalq ta'limi, madaniyat va san'at, sog'liqni saqlash, jismoniy tarbiya va ijtimoiy xavfsizlik, fan va ilmiy xizmatlar, menejment);

✓ demografik hodisalarni, aholi soni, aholi tarkibi, tug'ilish darajasi, o'limi, migratsiyasi va boshqalar sohasidagi jarayonlar va hodisalarni o'rganadigan aholi statistikasi.

Yagona ijtimoiy fan sifatida iqtisodiy va ijtimoiy statistikaning tarmoqlari o'zaro bog'liq bo'lib, ular bir-birini to'ldiradi va boyitadi. Ayrim tarmoqlarning statistik ma'lumotlari shunchalik boy tarkibga ega, ular

boshqa sohalarda ham ishlatilishi mumkin, chunki, ular ko'p qirrali ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Yuqorida biz aholi statistikasi tomonidan o'rganilgan hodisa sifatida tug'ilish, o'lim va aholi tarkibiga ishora qildik. Biroq, xuddi shu ko'rsatkichlar turli ijtimoiy jarayonlarni ham tavsiflash uchun muhimdir. Ular statistikaning boshqa tarmoqlari uchun ham zarurdir, chunki ular jamiyatning ko'pgina iqtisodiy va ijtimoiy sharoitlari bilan bog'liq va o'z navbatida ularga ma'lum jihatdan ta'sir ko'rsatadi. Tabiiyki, bunday ko'rsatkichlarni statistikaning bir nechta sohalari o'rganadi, ularning har biri ushbu ko'rsatkichlarda mavjud bo'lgan ma'lumotlardan foydalanadi.

Iqtisodiy va ijtimoiy statistika, siyosiy iqtisod qoidalariga asoslanib, ko'plab iqtisodiy kategoriyalarning miqdoriy ifodasini, ma'lum iqtisodiy hodisalarning dinamikasini, tuzilishini, o'zaro munosabatlarini, berilgan vaqt va makon sharoitida ularning rivojlanish shakllarini o'rganadi. Shu bilan birga, u siyosiy iqtisodni statistik ma'lumotlar, faktlar to'g'risidagi ma'lumotlar, ma'lum vaqt va makonda sharoitlarda ijtimoiy rivojlanish qonuniyatlarining aniq namoyon bo'lishi va o'ziga xos tadqiqot usullari bilan boyitadi. Ijtimoiy-iqtisodiy statistikaning uslubiy asosini dialektika qonunlari tashkil etadi. O'zining qonunlariga asoslanib, ijtimoiy-iqtisodiy statistika o'zi o'rganadigan hodisalar tabiatiga mos keladigan va ijtimoiy-iqtisodiy statistikaning butun uslubini yoki boshqacha aytganda uning metodologiyasini tashkil etadigan o'ziga xos texnik usullarni ishlab chiqadi.

Iqtisodiy va ijtimoiy statistika o'z tadqiqotlarida deduksiya va induksiya usullarini qo'llaydi. Biz ushbu darslikda ijtimoiy-iqtisodiy statistikaning akademik fan sifatida ko'rib chiqamiz, ya'ni. tor doirada - statistika nazariyasiz, shuni ta'kidlash kerakki, ijtimoiy-iqtisodiy statistika o'z tadqiqotlarida statistika nazariyasi usullari va tamoyillaridan foydalanadi, ularga tayanadi va rivojlantiradi. Birinchidan, bu ommaviy statistik kuzatuv usuli, guruhlash usuli, ko'rsatkichlarni umumlashtirish usuli - mutlaq va nisbiy qiymatlar, o'rtacha qiymatlar, indeks usuli va boshqalardir. Ijtimoiy-iqtisodiy statistikada balans usuli, matematik statistika usuli katta ahamiyatga ega.

Iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlar va hodisalarni o'rganish va tahlil qilishda, masalan, tarmoqlararo munosabatlar balansini tahlil qilishda, ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda turli omillarning ta'sirini aniqlashda va hokazolarda matematik usullar keng qo'llaniladi. Ijtimoiy-iqtisodiy statistika tomonidan o'rganilayotgan hodisa va jarayonlar uzluksiz harakat, miqdoriy va

sifat jihatidan o'zgarib turadi. Ularning o'lchamlari, tuzilishi, xususiyatlari, namoyon bo'lish mohiyati va shakllari, rivojlanish naqshlari o'zgarib bormoqda. Shu bilan birga, statistik va tadqiqot usullarini, ular sodir bo'layotgan hodisalar va jarayonlarni hisobga olgan holda o'zgartirish kerak, ya'ni, o'rganilayotgan obyektlarning o'ziga xos xususiyatlarini, joy va vaqtni hisobga olgan holda. Statistik usullarni qo'llash sohalari ham tubdan yaxshilanishi va kengaytirilishini talab qiladi. Bundan tashqari, statistika usullari, matematik statistika usullari, modellashtirish va prognozlash usullaridan birgalikda foydalanish kerak, bu esa hodisalar va jarayonlarni chuqur tahlil qilish, ilmiy asoslangan xulosalar olish, obyektiv tendentsiyalar va naqshlarni aniqroq aniqlash imkonini beradi.

Iqtisodiy va ijtimoiy statistikaning vazifalari jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy ehtiyojlari bilan belgilanadi. Iqtisodiy va ijtimoiy statistika ko'plab muammolarni hal qiladi. Birinchidan, bu mamlakat iqtisodiyotining holati va rivojlanishini, unda yuz berayotgan turli ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar, ular to'g'risidagi ma'lumotlarni to'plash, qayta ishlash, tahlil qilish va umumlashtirish orqali ularning qonuniyatlarini har tomonlama va chuqur o'rganishdir. Rivojlanishning har bir bosqichida ijtimoiy-iqtisodiy statistika bosqichning o'ziga xos xususiyatlariga qarab o'ziga xos vazifalarni bajaradi. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida ijtimoiy-iqtisodiy statistika yangi muhim muammolarni hal qilishga qaratilgan.

Buning uchun uning sifati va samaradorligini oshirish, hisobotlarni takomillashtirish, ijtimoiy-iqtisodiy tahlilni chuqurlashtirish talab etiladi. Eng muhim nisbatlarni tahlil qilish metodologiyasini takomillashtirishga alohida e'tibor berilishi kerak: ishlab chiqarish va iste'mol, iste'mol va to'plash o'rtasida, ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarish bilan iste'mol tovarlarini ishlab chiqarish o'rtasida, ayrim tarmoqlar o'rtasida; iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini va texnologik-iqtisodiy o'zgarishlarni, ilmiy-texnik taraqqiyotni o'rganish; iqtisodiyotda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan nomutanosibliklarni aniqlash; bozor iqtisodiyotining barcha imkoniyatlarini ochish va undan to'liq foydalanish. Shuningdek, iqtisodiyotning holati va aholi turmush darajasini baholash ham katta ahamiyatga ega.

Hozirgi bosqichda, iqtisodiy rivojlanishning ekstensiv omillari tobora cheklanib qolayotgan bir paytda, ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini tahlil qilish bo'yicha ijtimoiy-iqtisodiy statistikaning vazifasi o'ta muhim

ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu muammolarning amaliy yechimi davlat statistika organlari tomonidan amalga oshirilishi kerak.

2§. Iqtisodiy statistika va uning o'ziga xos xususiyatlari

Iqtisodiy statistika—iqtisodiy hodisalar va jarayonlarning miqdoriy tomonini, ularning mazmuni, sifat jihati bilan chambarchas bog'liqlikda o'rganuvchi fan. Iqtisodiy statistika iqtisodiyotni rivojlantirishning muayyan makon va zamon sharoitlarida sodir bo'ladigan hamda miqdoriy jihatdan o'lchanadigan o'zgarishlarda ifodalanuvchi qonuniyatlarini tadqiq etadi. Iqtisodiy jarayon va hodisalarni, ularning rivojlanish qonuniyatlarini miqdoriy jihatdan tavsiflash—iqtisodiy statistikaning boshqa ijtimoiy fanlardan farq qildiruvchi o'ziga xos xususiyatidir. Bundan tashqari iqtisodiy statistika tabiiy resurslarni ishlab chiqarishning omili sifatida, ikkinchidan insonning xo'jalik faoliyatining tabiiy sharoitga va tabiiy resurslarga ko'rsatayotgan ta'sirini o'rganadi.

Statistika o'rganadigan ijtimoiy hodisalarning ommaviy tavsifga ega ekanligi, iqtisodiyotda ehtimolga oid jarayonlarning mavjudligi munosabati bilan iqtisodiy statistikada katta sonlar qonuni asosida quriladigan matematik statistika usullari va ehtimollar nazariyasi keng qo'llaniladi. Amaliy faoliyat turlaridan biri sifatida iqtisodiy statistika mamlakatning rivojlanishi to'g'risidagi ma'lumotlarni to'playdi, ishlab chiqadi, umumlashtiradi va tahlil qiladi.

Iqtisodiy statistika ijtimoiy mahsulot va milliy daromadni ishlab chiqarish, taqsimlash va ulardan foydalanishni, mehnat resurslari va ulardan foydalanishni, texnika taraqqiyoti va ishlab chiqarish samaradorligini o'rganadi, xalq xo'jaligining hisobot balansini ishlab chiqadi va tahlil qiladi. Shuningdek, iqtisodiy statistika iqtisod va madaniyatning ahvolini va rivojlanishini, aholi turmush darajasini oshirishni ifodalovchi statistik ma'lumotlarni to'playdi.

Xalq xo'jaligining har bir tarmog'i va umuman xalq xo'jaligining kengaytirilgan takror ishlab chiqarishini turli tomonlardan tavsiflovchi ko'rsatkichlar o'ziga xos maxsus usullardan foydalanib, hisoblanib tahlil etiladi. Bu ko'rsatkichlarni qayta ishlash — iqtisodiy statistikaning muhim vazifalaridan biridir. Iqtisodiy statistika reja tuzish uchun zarur bo'lgan statistik ma'lumotlarni taqdim qiladi, rejalar bajarilishining borishini va natijalarini

tavsiflaydi, ishlab chiqarishni o'stirish va takomillashtirish, mamlakatni sotsial-iqtisodiy rivojlantirishni jadallashtirish, ishlab chiqarish samaradorligi va mahsulot sifatini oshirish rezervlarini aniqlaydi. Xo'jalik tarmoqlari uchun zarur ilmiy jihatdan asoslangan ma'lumotlar bilan ta'minlash-iqtisodiy statistikaning muhim vazifasi bo'lib, bu vazifa mehnat va mablag'larni eng kam sarflagan holda hal qilinishi lozim. Iqtisodni boshqarishni isloh qilish davomida statistika tubdan qayta qurilmoqda. Uning ishida sifat ko'rsatkichlari tomon, mintaqaviy va sotsial rivojlanish, tanlash yo'li bilan turli-tuman tekshirishlar o'tkazish masalalariga doir axborotlarni kengaytirish sari keskin burilish yasash imkoniyati yaratilmog'i lozim.

Iqtisodiyot-muayyan hududiy chegaralarda ijtimoiy mehnat taqsimoti orqali o'zaro bir-biri bilan bog'langan ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sohasi tarmoqlarining tarixan vujudga kelgan tuzilmasidir. Xalq xo'jaligi hamisha tegishli ishlab chiqarish usuli tavsifini hamda u yoki bu mamlakatning aniq tarixiy sharoitlarini, uning geografik ahvoli, tarixiy an'analari va xususiyatlari bilan birga aks ettiriladi. Bir butun yaxlit xalq xo'jaligining shakllanish uchun shart-sharoitlar milliy bozor va yirik mashinalashgan ishlab chiqarishning vujudga kelishi jarayonida yaratiladi.

Xalq xo'jaligi korxonlar, birlashmalar va boshqa xo'jalik birliklaridan iborat. Ularning ijtimoiy mehnat taqsimoti tizimida bajaradigan vazifalarining, ishlab chiqaradigan mahsulotlari yoki ko'rsatadigan xizmatlarining, kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonidagi rolining mushtarakligi bilan tavsiflanadigan sifat jihatidan bir bo'lgan o'zaro yig'indisi xalq xo'jalik tarmoqlarini tashkil qiladi. Xalq xo'jaligining tarmoqlari ijtimoiy mehnat xarajatlarining ijtimoiy ishlab chiqarishdagi mohiyatiga qarab moddiy ishlab chiqarish va noishlab chiqarish tarmoqlariga bo'linadi.

Moddiy ishlab chiqarish shunday tarmoqlarni o'z ichiga oladiki, ularda ijtimoiy mehnat sarfi natijasida moddiy mahsulot barpo etiladi. Moddiy ishlab chiqarishning asosiy xususiyati shundan iboratki, bu tarmoqlarda ijtimoiy mahsulot va milliy daromad yaratiladi.

Moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarida barpo etiladigan mahsulot jamiyat ijtimoiy boyligining moddiy mazmunini tashkil etadi. Noishlab chiqarish tarmoqlarida sarf qilingan ijtimoiy mehnat natijasida moddiy mahsulot va milliy daromad barpo etilmaydi. Bu tarmoqlar jamiyatga, jamiyat a'zolariga har xil xizmatlar ko'rsatadi. Jumladan, nomoddiy ishlab chiqarish

tarmoqlariga davlatni idora qilish organlari, xalq maorifi, sog'liqni saqlash, san'at muassasalari kabilar kiradi.

Xalq xo'jaligini tarmoqlarga bo'lmasdan turib, xalq xo'jaligini rejalashtirish, uning taraqqiyotiga rahbarlik qilish va ijtimoiy ishlab chiqarishning rivojlanish qonun va qonuniyatlarini o'rganish mumkin emas. Shuning uchun xalq xo'jalik tarmoqlarini klassifikatsiyalash iqtisodiy statistikaning muhim masalalaridan biridir.

Xalq xo'jaligi tarmoqlarini klassifikatsiyalash tarmoqlararo mehnat taqsimotini ifodalaydi. Mehnat taqsimoti ijtimoiy ishlab chiqarishning rivojlanish natijasida o'zgarib turadi. Demak, xo'jalik tarmoqlarini klassifikatsiyalash ham o'zgarib turishi kerak. Lekin xalq xo'jalik tarmoqlarining ikki qismga bo'linishi doimiy va obyektiv zaruriyatidir.

3§. Xalqaro statistikaning shakllantirishning asosiy yo'nalishlari va bosqichlari

O'tgan asrning o'rtalariga kelib jahon bozorining shakllanishining yakunlanishi sayyoramizda sodir bo'layotgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar to'g'risida muntazam ma'lumotlarning kengayishini talab qildi, milliy iqtisodiyotning o'rini aniqlash uchun xalqaro statistik ma'lumotlarga ehtiyoj paydo bo'ldi. Jahon iqtisodiyoti va ularning rivojlanish natijalarini hisoblashning yagona usullarini va ularning bir xil tasniflarini ishlab chiqish tobora ko'proq zarur bo'ldi.

Boshqa mamlakatlar haqida ma'lumotga ehtiyoj ilgari, tom ma'noda qadimgi davrlardan beri mavjud bo'lgan. Bunday ma'lumotlar ulkan geografik kashfiyotlar va xalqaro savdning kengayishi, jahon bozorining shakllanishi, ayniqsa bozor munosabatlari shakllanishi davrida sezilarli darajada rivojlandi.

XVII-XVIII asrlarda bir qator mamlakatlarda milliy daromad va boylikni baholashga urinishlar qilingan, turli davlatlarning iqtisodiy qudratini taqqoslashda boshqa mamlakatlar ma'lumotlariga qiziqish kuchaygan; dunyoda iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va boshqa ma'lumotlarga talab sezilarli darajada oshdi. Milliy davlat statistika tizimlari yaratila boshlandi. Yevropa universitetlarida nafaqat tavsiflovchi statistika va siyosiy arifmetika kurslari, balki xalqaro taqqoslash kurslari ham o'qitila boshlandi.

Xalqaro statistikaning rivojlanishiga bir necha jiddiy sabablar, birinchi navbatda, tizimlashtirilgan ko'rsatkichlarning yetishmasligi va ularni tartibsiz

hisoblash, ko'pincha turli xil usullar, milliy statistika xizmatlarining rivojlanmaganligi va statistik xizmatlar faoliyatini sarhisob qiluvchi xalqaro organlarning yo'qligi to'sqinlik qildi. Yevropaning taniqli iqtisodchilari A.Kvetelet va E.Engelning tashabbusi bilan 1853-yildan boshlab dunyoning yetakchi mamlakatlari, shu jumladan Rossiyaning statistik ilmiy jamiyatlari va statistik xizmatlari vakillari ishtirokida Xalqaro Statistik Kongresslarni vaqti-vaqti bilan o'tkazish to'g'risida qaror qabul qilindi. Ushbu kongress sessiyalarida 1875-yilgacha iqtisodiyotning muhim tarmoqlari ko'rsatkichlarini tartibli tasniflarini va ularni hisoblashning yagona usullarini, eng muhim statistik kuzatuvlar bo'yicha birgalikdagi ishlarning dasturlarini ishlab chiqish, milliy statistika xizmatlarini yaratish bo'yicha takliflar muhokama qilindi.

Xalqaro statistika va umuman statistika fanini rivojlantirishda alohida rol Xalqaro Statistika Instituti - ISI o'ynagan va o'ynamoqda. U 1885-yilda 50 ta mamlakat statistik organlari fanlari va amaliy xodimlarini birlashtirgan sof ilmiy tashkilot sifatida tashkil etilgan. ISI nizomiga binoan, ushbu tashkilotning asosiy vazifasi - turli mamlakatlarning taqqoslanadigan statistik ko'rsatkichlarini yagona ishlab chiqish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish orqali dunyo mamlakatlarida statistik usullarni ishlab chiqish va takomillashtirish. ISI shuningdek mamlakatlarning qisqacha bayonlarini yig'di va nashr etdi. Keyinchalik ISI faoliyati matematik usullar va demografiyani takomillashtirishga qaratilgan. Xalqaro statistika Millatlar Ligasining statistika organi - Iqtisodiyot va moliya bo'limi doirasida yanada rivojlandi. Ushbu bo'lim ISI yordamida xalqaro statistika ko'rsatkichlari tizimining amaliy asoslarini ishlab chiqdi, milliy statistika idoralari tomonidan bunday ko'rsatkichlarni yagona hisoblash bo'yicha printsiplar va tavsiyalar ishlab chiqildi.

Millatlar Ligasi bilan bir qatorda Rim agrar instituti kabi boshqa xalqaro tashkilotlar ham faoliyat ko'rsatdi. Xalqaro mehnat tashkiloti o'z statistik xizmatlariga ega bo'lgan Xalqaro pochta va telegraflar ittifoqi va boshqa bir qator tashkilotlar, shuningdek, odamlar faoliyatining muayyan sohalarida mamlakatlar bo'yicha statistik ko'rsatkichlarni yagona hisoblash bo'yicha xalqaro tavsiyalar ishlab chiqdilar. 30-yillarda Millatlar Ligasi va boshqa xalqaro tashkilotlarning tavsiyalari asosida xalqaro statistik yilnomalar va mamlakatlar to'g'risidagi ma'lumotlar bilan byulletenlar nashr etila boshlandi, ayrim hollarda dunyo jami ko'rsatkichlari namoyish etildi. Bu

haqiqiy xalqaro statistikaga asos yaratdi. Mamlakatlar o'rtasida jahon iqtisodiy va boshqa aloqalarni o'rnatish, nafaqat chet eldagi ishbilarmon sheriklar, balki savdo-iqtisodiy, madaniy va boshqa aloqalar rivojlanib borayotgan mamlakatlarning o'zlari to'g'risida ham ma'lumot olish zarur edi.

4§. Moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish tarmoqlari klassifikatsiyasi

Moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarining har biri jamiyat rivojlanishida alohida o'rin tutadi va o'ziga xos xususiyatlar bilan ajralib turadi. Sanoat xalq xo'jaligining eng muhim tarmog'idir. Sanoatning hajmi, uning o'sish sur'atlari mamlakatning sotsial-iqtisodiy kuchi va qudratini ifodalaydi. Sanoat xalq xo'jaligining butun boshqa tarmoqlarining rivojlanish sur'atlarini aniqlaydi. Sanoat xomashyo tayyorlash va qayta ishlash sanoati singari katta tarmoqlardan iborat.

Xomashyo sanoatiga yer osti boyliklarini qazib olish tarmoqlari kiradi. Bu ko'mir, neft, gaz, ruda, rangli metall va bir qancha boshqa sanoat tarmoqlaridir. Ishlab beruvchi sanoat tarmoqlari xomashyo tayyorlash sanoatida va qishloq xo'jaligida ishlab chiqarilgan mahsulotlarni qaytadan ishlaydi va yangi mahsulotlar barpo etadi.

1. Moddiy ishlab chiqarish tarmoqlari.
2. Sanoat va qishloq xo'jaligi.
3. Noishlab chiqarish tarmoqlari.

Iqtisodiy statistikada moddiy ishlab chiqarish o'z ichiga quyidagi tarmoqlarni oladi:

1. sanoat;
2. qishloq xo'jaligi;
3. o'rmon xo'jaligi;
4. yuk tashish transporti;
5. qurilish;
6. moddiy ishlab chiqarishga xizmat qiladigan aloqa;
7. moddiy-texnika ta'minoti va sotish;
8. savdo va umumiy ovqatlanish korxonalari;
9. tayyorlov tashkilotlari;
10. moddiy ishlab chiqarishining boshqa tarmoqlari.

Sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish, o'rmon xo'jaligi va umumiy ovqatlanishda yangi ijtimoiy mahsulot moddiy buyum shaklida barpo qilinadi.

Yuk tashuv transporti, moddiy-texnika ta'minoti, savdo va tayyorlov tarmoqlarida yangi ijtimoiy mahsulot barpo etilmaydi, lekin bu tarmoqlarda ijtimoiy mahsulot ishlab chiqarishning davom etishi tugallanadi. Birinchi guruh tarmoqlarida barpo etilgan ijtimoiy mahsulot bu tarmoqlarda saqlanadi, tashiladi, joylanadi va sotiladi. Bu jarayonlarni amalga oshirishda, albatta ijtimoiy mehnat sarf qilinadi. Demak, natijada birinchi guruh moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarida barpo etilgan ijtimoiy mahsulotning qiymati ko'payadi.

Moddiy ishlab chiqarishning keyingi alohida va katta ahamiyatga ega bo'lgan tarmog'i qishloq xo'jaligidir. Qishloq xo'jaligi sanoat uchun har xil xomashyo va xalq uchun xilma-xil oziq-ovqat mahsulotlari yetkazib beruvchi moddiy ishlab chiqarish tarmog'idir. Sanoat singari qishloq xo'jaligi ham ikkita yirik tarmoqdan dehqonchilik va chorvachilikdan iborat.

Dehqonchilik g'allachilik, paxtachilik, sabzavot, bog'dorchilik va boshqa texnika ekinlari mahsulotlari ishlab chiqaradigan tarmoqlarni o'z ichiga oladi.

Chorvachilik esa qoramolchilik, qo'ychilik, yilqichilik, parrandachilik va boshqa tarmoqlardan iborat.

O'rmon xo'jaligida o'rmonlar ko'paytiriladi va foydalanish uchun saqlanadi. Ilgari o'rmon xo'jaligi qishloq xo'jaligining bir tarmog'i hisoblanar edi. Keyinchalik uning xalq xo'jaligida tutgan o'rmini hisobga olib va o'rmon xo'jaligining ahamiyatini yanada ko'tarish maqsadida u moddiy ishlab chiqarishning alohida tarmog'iga aylantiriladi. Moddiy ishlab chiqarishning boshqa tarmoqlariga nisbatan o'rmon xo'jaligining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, unda ish davri kam bo'lib, ishlab chiqarish davri kattadir.

Qurilish moddiy ishlab chiqarishning muhim tarmog'i bo'lib, u xalq xo'jaligi uchun kerakli bo'lgan asosiy vositalarni barpo etadi.

Qurilish quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- 1) ishlab chiqarish va noishlab chiqarish tarmoqlariga xizmat qiluvchi bino va inshootlarni qurish;
 - 2) uskunalarni joy-joyiga qo'yib o'rnatish;
 - 3) asosiy vositalarni barpo etishda qurilish obyektlari bilan aloqada bo'lgan loyiha-tekshirish va boshqa ishlarni bajarish;
 - 4) bino va inshootlarni kapital remont qilish.
- Qurilish ishlari xalq xo'jaligining qaysi tarmoqlarida bajarilishiga qarab, ular sanoat qurilishiga, qishloq xo'jalik qurilishiga, uy-joy qurilishiga va

boshqa qurilish tarmoqlariga bo'linadi. O'z navbatida sanoat qurilishi og'ir sanoat, yengil sanoat, ximiya sanoati va xokazolarga bo'linadi.

Yuk tashish transporti va moddiy ishlab chiqarishga xizmat qiluvchi aloqa ham moddiy ishlab chiqarishning muhim tarmoqlaridir.

Yuk tashish transporti umumiy yuk tashish transportiga va korxonalar ichki yuk tashish transportiga bo'linadi.

Umumiy yuk tashish transporti bu mustaqil transport korxonalaridan iborat bo'lib, ular xalq xo'jalik tarmoqlarining yukini tashish vazifasini bajaradi.

Korxonalar ichki yuk tashish transporti-bu korxonalar ichida materiallar, yarimfabrikatlar, ishlab chiqargan detallar va mahsulotlarni tashish vazifasini bajaradi. Yuk tashish transporti alohida xalq xo'jalik tarmog'i hisoblanmaydi, u qaysi tarmoqqa xizmat qilsa, o'sha tarmoqqa kiradi. Demak, umumiy korxonalararo yuk tashish transporti moddiy ishlab chiqarishning alohida tarmog'i hisoblanadi.

Yuk tashish transporti murakkab sistema bo'lib, u quyidagi transport tarmoqlarini o'z ichiga oladi:

1. Temir yo'l transporti.
2. Dengiz transporti.
3. Daryo transporti.
4. Havo transporti.
5. Avtomobil transporti.
6. Quvur transporti (gaz, neft, neft mahsulotlari tashish).

Aloqa xalq xo'jaligining muhim tarmoqlaridan biri bo'lib, xalq xo'jaligining hamma tarmoqlariga va aholiga xizmat qiladi, lekin aloqaning moddiy ishlab chiqarish tarmoqlariga xizmat qilayotgan qismigina moddiy ishlab chiqarish tarmog'i hisoblanadi. Aloqaning bu tarmog'i moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarining ma'lumotlarini yo'llaydi va kerakli joylarga yetkazib beradi. Aloqa pochta, telegraf, radio, faks, internet aloqasini o'z ichiga oladi. Aloqa xalq xo'jaligining rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun ham aloqa tarmoqlari kundan-kunga zamonaviylashib muttasil rivojlanmoqda.

Moddiy-texnika ta'minoti va sotish ham ijtimoiy ishlab chiqarishning muhim tarmog'idir. Moddiy-texnika ta'minoti va sotish barpo etilgan ishlab chiqarish vositalarini va xomashyoni rejali ravishda xalq xo'jalik tarmoqlari korxonalararo bo'lish va xarid qilish bilan shug'ullanadi. Moddiy-texnika

ta'minoti va sotish faqatgina ishlab chiqarilgan vositalar va xomashyoni bo'lish va xarid qilish bilan chegaralanmasdan, ularni saqlash va joylash vazifalarini ham bajaradi. Bu vazifalarni, ya'ni vositalar va xomashyoni saqlash, joylash uchun qo'shimcha ijtimoiy mehnat sarf qilinadi.

Savdo xalq xo'jaligining tarmoqlari klassifikatsiyasida umumiy ovqatlanish bilan birga ko'rsatiladi. Savdo xalq xo'jaligi tarmog'i sifatida ijtimoiy ishlab chiqarishning ikkinchi bo'limida ishlab chiqarilgan iste'mol mollarini xarid qiladi va ularni aholiga yetkazadi. Savdoning vazifasi ishlab chiqarilgan iste'mol mollarini saqlash, joylash va xarid qilishdan ya'ni ishlab chiqarilgan iste'mol mollarini aholiga yetkazib, uning ehtiyojini qondirishdan iborat.

Tayyorlov korxonalarida qishloq xo'jaligida ishlab chiqarilgan mahsulotlarni tayyorlaydi va bu mahsulotlar sanoat tarmoqlariga xomashyo sifatida jo'natiladi yoki savdo tashkilotlari orqali aholi ehtiyojini qondirish uchun xarid qilinadi. Moddiy ishlab chiqarishning boshqa tarmoqlariga nashriyot, kinofilmlar yaratish, makulatura va metallom yig'ish, ovchilik xo'jaligi, o'rmon mahsulotlarini tayyorlash kiradi. Moddiy ishlab chiqarish tarmoqlari ijtimoiy ishlab chiqarishning asosini tashkil qiladi va jamiyatning rivojlanishida asosiy rol o'ynaydi.

Ammo jamiyat taraqqiyotida noishlab chiqarish ya'ni moddiy ishlab chiqarishdan tashqari xalq xo'jalik tarmoqlarining ham ahamiyati katta.

Umuman noishlab chiqarish tarmoqlari quyidagilar:

1. umumiy boshqaruv idoralari (hokimiyat organlari, sud, prokuratura),
2. mudofaa organlari,
3. turli partiya tashkilotlari,
4. fan va unga xizmat ko'rsatadigan tashkilotlar
5. bank tashkilotlari, davlat sug'urta jamg'armalari.
6. aholiga xizmat ko'rsatish muassasalari.

Aholiga xizmat ko'rsatish muassasalari yana quyidagilarni o'z ichiga oladi:

a) aholiga madaniy xizmat ko'rsatish (maktablar, o'rta va oliy o'quv yurtlari, kutubxonalar, muzey, teatr, kinoteatr, san'at saroylari, madaniyat uylari va hokazolar);

b) aholiga meditsina xizmati ko'rsatish muassasalari (poliklinika, kasalxona, kurort, sanatoriylar).

v) aholiga maishiy xizmat ko'rsatish muassasalari (uy-joy xo'jaligi, passajir tashish transporti, aholiga xizmat qiluvchi aloqa tashkilotlari, hammom, sartaroshlik va hokazo).

Noishlab chiqarish tarmoqlarida xizmat qilayotgan xodimlar ijtimoiy mahsulot ishlab chiqarmaydilar, milliy daromad yaratmaydilar, lekin, ularning mehnati xalq xo'jaligi uchun zarur va katta ahamiyatga egadir. Noishlab chiqarish tarmoqlarining rivojlanishi aholining madaniy ehtiyojlarini qondirishdan tashqari ijtimoiy ishlab chiqarishning rivojlanishiga va iqtisodiy samaradorligini oshirishga yordam beradi. Bu tarmoqlar moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarining uzluksiz, yuqori suratlarda rivojlanishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi.

Xalq xo'jaligi tarmoqlarini klassifikatsiyalash yoki turkumlash xalq xo'jaligini rejalashtirish uning rivojlanishiga rahbarlik qilish uchun zarurdir. Klassifikatsiyalash natijasida to'plangan ma'lumotlardan foydalanib xalq xo'jaligining tuzilishini, xalq xo'jalik tarmoqlararo munosabatlarni aniqlash va yana ko'plab maqsadlarda foydalanish mumkin.

Savol va topshiriqlar

1. Iqtisodiy statistika fani nimani o'rganadi?
2. Xalq xo'jaligi tarmoqlarining rivojlanishida iqtisodiy statistikaning asosiy vazifasi nimadan iborat?
3. Xalq xo'jaligi va xalq xo'jaligi tarmoqlariga ta'rif bering.
4. Moddiy ishlab chiqarish va noishlab chiqarish tarmoqlari bir-biridan qanday xususiyatlariga ko'ra farqlanadi?
5. Ijtimoiy-iqtisodiy statistikaning tubdan takomillashtirishning obyektiv ehtiyoji nimada?
6. Ijtimoiy-iqtisodiy statistikaning mohiyati, uning turlari va tarkibi nimada?
7. Moddiy ishlab chiqarish tarmoqlari deganda, nimani tushunasiz va u xalq xo'jaligining qaysi tarmoqlarini o'z ichiga oladi?

ta'minoti va sotish faqatgina ishlab chiqarilgan vositalar va xomashyoni bo'lish va xarid qilish bilan chegaralanmasdan, ularni saqlash va joylash vazifalarini ham bajaradi. Bu vazifalarni, ya'ni vositalar va xomashyoni saqlash, joylash uchun qo'shimcha ijtimoiy mehnat sarf qilinadi.

Savdo xalq xo'jaligining tarmoqlari klassifikatsiyasida umumiy ovqatlanish bilan birga ko'rsatiladi. Savdo xalq xo'jaligi tarmog'i sifatida ijtimoiy ishlab chiqarishning ikkinchi bo'limida ishlab chiqarilgan iste'mol mollarini xarid qiladi va ularni aholiga yetkazadi. Savdoning vazifasi ishlab chiqarilgan iste'mol mollarini saqlash, joylash va xarid qilishdan ya'ni ishlab chiqarilgan iste'mol mollarini aholiga yetkazib, uning ehtiyojini qondirishdan iborat.

Tayyorlov korxonalarini qishloq xo'jaligida ishlab chiqarilgan mahsulotlarni tayyorlaydi va bu mahsulotlar sanoat tarmoqlariga xomashyo sifatida jo'natiladi yoki savdo tashkilotlari orqali aholi ehtiyojini qondirish uchun xarid qiladi. Moddiy ishlab chiqarishning boshqa tarmoqlariga nashriyot, kinofilmlar yaratish, makulatura va metallom yig'ish, ovchilik xo'jaligi, o'rmon mahsulotlarini tayyorlash kiradi. Moddiy ishlab chiqarish tarmoqlari ijtimoiy ishlab chiqarishning asosini tashkil qiladi va jamiyatning rivojlanishida asosiy rol o'ynaydi.

Ammo jamiyat taraqqiyotida noishlab chiqarish ya'ni moddiy ishlab chiqarishdan tashqari xalq xo'jalik tarmoqlarining ham ahamiyati katta.

Umuman noishlab chiqarish tarmoqlari quyidagilar:

1. umumiy boshqaruv idoralari (hokimiyat organlari, sud, prokuratura),
2. mudofaa organlari,
3. turli partiya tashkilotlari,
4. fan va unga xizmat ko'rsatadigan tashkilotlar
5. bank tashkilotlari, davlat sug'urta jamg'armalari.
6. aholiga xizmat ko'rsatish muassasalari.

Aholiga xizmat ko'rsatish muassasalari yana quyidagilarni o'z ichiga oladi:

a) aholiga madaniy xizmat ko'rsatish (maktablar, o'rta va oliy o'quv yurtlari, kutubxonalar, muzey, teatr, kinoteatr, san'at saroylari, madaniyat uylari va hokazolar);

b) aholiga meditsina xizmati ko'rsatish muassasalari (poliklinika, kasalxona, kurort, sanatoriylar).

v) aholiga maishiy xizmat ko'rsatish muassasalari (uy-joy xo'jaligi, passajir tashish transporti, aholiga xizmat qiluvchi aloqa tashkilotlari, hammom, sartaroshlik va hokazo).

Noishlab chiqarish tarmoqlarida xizmat qilayotgan xodimlar ijtimoiy mahsulot ishlab chiqarmaydilar, milliy daromad yaratmaydilar, lekin, ularning mehnati xalq xo'jaligi uchun zarur va katta ahamiyatga egadir. Noishlab chiqarish tarmoqlarining rivojlanishi aholining madaniy ehtiyojlarini qondirishdan tashqari ijtimoiy ishlab chiqarishning rivojlanishiga va iqtisodiy samaradorligini oshirishga yordam beradi. Bu tarmoqlar moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarining uzluksiz, yuqori suratlarda rivojlanishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi.

Xalq xo'jaligi tarmoqlarini klassifikatsiyalash yoki turkumlash xalq xo'jaligini rejalashtirish uning rivojlanishiga rahbarlik qilish uchun zarurdir. Klassifikatsiyalash natijasida to'plangan ma'lumotlardan foydalanib xalq xo'jaligining tuzilishini, xalq xo'jalik tarmoqlararo munosabatlarni aniqlash va yana ko'plab maqsadlarda foydalanish mumkin.

Savol va topshiriqlar

1. Iqtisodiy statistika fani nimani o'rganadi?
2. Xalq xo'jaligi tarmoqlarining rivojlanishida iqtisodiy statistikaning asosiy vazifasi nimadan iborat?
3. Xalq xo'jaligi va xalq xo'jaligi tarmoqlariga ta'rif bering.
4. Moddiy ishlab chiqarish va noishlab chiqarish tarmoqlari bir-biridan qanday xususiyatlariga ko'ra farqlanadi?
5. Ijtimoiy-iqtisodiy statistikaning tubdan takomillashtirishning obyektiv ehtiyoji nimada?
6. Ijtimoiy-iqtisodiy statistikaning mohiyati, uning turlari va tarkibi nimada?
7. Moddiy ishlab chiqarish tarmoqlari deganda, nimani tushunasiz va u xalq xo'jaligining qaysi tarmoqlarini o'z ichiga oladi?

II-BOB. MILLIY BOYLIK STATISTIKASI

Reja:

- 1§. Milliy boylik to'g'risida tushuncha va uning tarkibi
- 2§. Asosiy fondlarni baholash usullari ularning eskirishi va amortizatsiya ajratmalari
- 3§. Asosiy fondlarni takror ishlab chiqarish va ulardan foydalanish ko'rsatkichlari

1§. Milliy boylik to'g'risida tushuncha va uning tarkibi

Milliy boylik-jamiyat ixtiyoridagi barcha moddiy ne'matlar majmuasidan iborat bo'lib, bu moddiy ne'matlar hozirgi va o'tmishdagi barcha avlodlarning ishlab chiqarish sohasidagi mehnati tufayli yaratilganidir. Milliy boylik xalq turmushi, moddiy va madaniy darajasining negizi, kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning moddiy asosi va natijasidir. Milliy boylik tarkibiga: asosiy ishlab chiqarish fondlari (bino va inshootlar, mashina va uskunalar, transport vositalari, ishchi va mahsuldor hayvonlar va boshqalar); ishlab chiqarishdan tashqari asosiy fondlar (uy-joy, shuningdek maorif, sog'liqni saqlash, sotsial ta'minot, madaniyat va san'at, sport va dam olish hamda shu kabi muassasalarga qarashli binolar, inshootlar va uskunalar) kiradi.

Milliy boylikni tashkil etadigan moddiy ne'matlar o'zining hosil bo'lishi jihatidan ikkita yirik guruhga bo'linadi:

1. Jang'arilgan milliy bank;
2. Ishlab chiqarish jarayoniga tortilgan tabiiy boyliklar.

Jang'arilgan milliy boylik: ishlab chiqarish fondlari, noishlab chiqarish sohasi fondlari, muomala fondlari, fuqarolarning shaxsiy mulklaridan tashkil topib jamiyat iqtisodiy taraqqiyotining juda muhim ko'rsatkichi bo'lib xizmat qiladi.

Milliy boylikda jang'arilmagan mehnat gavdalana ekan, u to'plangan ilmiy bilimlar, ishlab chiqarish tajribasi va malakalarning moddiy ifodasi sanaladi: shu sababli, aholining mehnat va ilmiy-texnikaviy bilim darajasi ishlab chiqarishning asosiy shart-sharoitlaridan birini tashkil etadi va jang'arilgan boylik sifatida namoyon bo'ladi.

Ishlab chiqarish jarayoniga tortilgan tabiiy boyliklar: yer fondi, foydali qazilmalar, o'rmonlar, suvlar, baliq resurslari va shu kabilardan tashkil topib, har qanday ishlab chiqarishning tabiiy sharoiti, milliy boylikning muhim

elementi hisoblanadi. Mamlakat tabiiy boyliklaridan ratsional foydalanish qazib olinadigan, ammo takror ishlab chiqarilmaydigan tabiiy resurslardan (masalan, yer osti foydali qazilmalaridan) eng to'la va samarali foydalanishni hamda takror ishlab chiqariladigan resurslarni (o'rmon, baliq resurslari va shu kabilarni) doimo to'ldirib turishni taqozo etadi. Tabiiy resurslarni iqtisodiy jihatdan to'g'ri baholash hamda ulardan to'g'ri foydalanish uchun haq olishni joriy etish hozirgi sharoitda tabiiy resurslardan oqilona foydalanishning muhim omilidir.

Statistika tabiiy boyliklarni quyidagi uch guruhga bo'lib o'rganadi:

1. Yer fondi muayyan hududning yer fondi;

2. qazilma boyliklari zahiralari;

3. gidroenergetik resurslar;

jami maydonini o'z ichiga olgan holda, uning tarkibiga quyidagilar kiradi;

1) qishloq xo'jaligida foydalaniladigan yerlar;

2) sanoat, transport, kon sanoati va qishloq xo'jaligi korxonalariga mansub bo'lmagan muassasa va tashkilotlar foydalanayotgan yerlar;

3) shahar va shahar tipidagi posyolkalar joylashgan yerlar;

4) davlatning zahiradagi yerlari.

Foydali qazilma boyliklar zapaslari ham uch guruhga klassifikatsiya qilinadi:

1) yoqilg'i (ko'mir, neft, gaz, torf, slanets);

2) metallar (qora, rangli va boshqa metallar);

3) metall bo'lmagan qazilmalar (qurilish materiallari, mineral, xomashyo va hokazo).

Gidroenergetik resurslar zahiralari bevosita suv resursi bilan belgilanadi, chunki suv energiyasi tufayli mexanik va elektr energiyalar ishlab chiqariladi.

Milliy boylik statistikasi oldida quyidagi asosiy vazifalar turadi:

1) milliy boylik hajmini, tarkibini, dinamikasini va undan foydalanish darajalarini aniqlash;

2) jang'arilmagan milliy mulk hajmini, tarkibini, dinamikasini va undan texnik-iqtisodiy foydalanish darajasini aniqlash;

3) ishlab chiqarishga asosiy fondlarni joriy qilish rejasini nazorat qilish;

4) mavjud tabiiy resurslar potensialini aniqlash, ulardan foydalanish ko'rsatkichlarini hisoblash va hokazo.

Asosiy fondlar milliy boylikning eng muhim va eng tez oshib boruvchi qismidir.

Asosiy fondlar tavsifiga va tutgan rolga qarab ishlab chiqarish va ishlab chiqarishga aloqador bo'lmagan (noishlab chiqarish) fondlariga bo'linadi. O'z navbatida, ishlab chiqarish fondlari yangi mahsulotni yaratishdagi rolga va o'z qiymatini tayyorlanadigan mahsulotga o'tkazish usuliga qarab, asosiy ishlab chiqarish fondlari (mehnat vositalari)ga hamda aylanma fondlari (mehnat predmetlari)ga bo'linadi.

Asosiy ishlab chiqarish fondlari-ijtimoiy mehnat natijasida yaratilgan mehnat vositalaridir. Ular ishlab chiqarishning bir siklida emas, balki bir necha siklida ishtirok etadilar, mahsulot ishlab chiqaradilar va natural ashyoviy formasini saqlab qolgan holda, qiymatlarini tayyorlanayotgan mahsulot qiymatiga qisman-qisman o'tkazib beradilar. Iste'mol qilingan mehnat vositalari qiymatining o'rni amortizatsiya shaklida qoplanadi. Ishlab chiqariladigan mahsulot ko'lam va tavsifi, mehnat unumdorligining darajasi, mamlakat iqtisodiy salohiyati, xo'jalik mustaqilligi va iqtisodiy erkinligi ana shu fondlarning hajmiga va texnikaviy takomillashganligiga bog'liqdir.

Aylanma fondlari ishlab chiqarish vositalarining bitta ishlab chiqarish sikli davomida tamomila iste'mol qilinadigan qismi bo'lib, uning qiymati butunicha tayyor mahsulotga ko'chadi. Aylanma fondlarining tarkibi natural jihatdan quyidagilardan iborat bo'ladi:

1) mehnat predmetlarining ishlab chiqarish zahiralari xomashyo, asosiy va yordamchi materiallar, joriy remont uchun kerakli zahira qismlar va hokazolar. Bular uzluksiz ishni ta'minlash uchun korxonada omborlarida minimal darajadagi miqdorda turadi;

2) tugallanmagan ishlab chiqarish va yarimfabrikatlar;

3) kelgusi davrlar xarajatlari-yangi mahsulotni o'zlashtirish uchun qilinadigan xarajatlar, tayyorgarlik va uzoq davrga mo'ljallangan boshqa ishlar.

Noishlab chiqarish fondlari asosiy fondlarning ajralmas qismi bo'lib, ishlab chiqarish tavsifida bo'lmagan ehtiyojlarga bir necha yil mobaynida xizmat ko'rsatuvchi fondlardir. Uy-joylar, maorif, sog'liqni-saqlash, kommunal-xo'jalik, boshqaruv, madaniyat muassasalari, tashkilotlari va

hokazolarning binolari, transport vositalari, inshootlar va asbob-uskunalar ishlab chiqarish tavsifida bo'lmagan asosiy fondlar jumlasidandir. Bu fondlar noishlab chiqarish sohasiga xizmat qiladi, moddiy ne'mat ishlab chiqarish jarayonida qatnashmaydi. Ularning yemirilgan qismi milliy daromad evaziga tiklanadi.

Asosiy fondlar statistikasi oldida asosiy fondlarning hajmini, tarkibini, tuzilishini, texnikaviy holatini, dinamikasini aniqlash kabi bir qator vazifalar turadi.

Asosiy fondlarning moddiy buyum (natural) tarkibini o'rganishda quyidagi klassifikatsiya qo'llaniladi:

1) binolar (ishlab chiqarish binolari, zavod-fabrika binolari, oshxonalar, molxonalar, donxonalar va hokazo);

2) inshootlar (paxta-inshootlar, parmalash vishkalari, elektrostansiyalar, to'g'onlar, yo'llar, ko'priklar va boshqalar);

3) kuch mashinalari va asbob-uskunalar (bug' qozonlari, dizellar, trubinalar, generatorlar, elektr motorlari);

4) mashinalar va asbob-uskunalar (stanoklar, domna va marten pechlari, kombaynlar, eskavatorlar, to'qmoqlar, presslar, prokat stanlari, agregatlar, apparatlar, kompas-barometrlar, metr, tarozi va hokazolar);

5) transport vositalari (elektrovozlar, vagonlar, avtomobil, paroxod, samolyot va hokazo);

6) asboblar (xizmat muddati bir yilgacha bo'lgan asboblar);

7) ishlab chiqarish inventarlari va jihozlar (ish stollari, verstaklar, prilavkalar va hokazolar);

8) xo'jalik inventarlari (shkaf, garderoab, yozuv mashinalari, seyflar va hokazo);

9) ish hayvonlari va mahsuldor mollar;

10) ko'p yillik daraxtlar;

11) yerning holatini yaxshilash uchun ajratilgan kapital mablag'lar;

12) boshqa har xil asosiy ishlab chiqarish fondlari (kutubxona fondlari, muzey eksponatlari va hokazo).

Bunday klassifikatsiya doimiy bo'lmay, balki rejalashtirish va statistik hisobot oldida turadigan maqsad va vazifalarga qarab yangi guruhlar ajralib chiqishi mumkin. Shuni qayd qilish kerakki, ishlab chiqarishning turli tarmoqlarida fondlar strukturasi jiddiy suratda bir-biridan farq qiladi.

Chunonchi, gidrostansiyalarda va undirma sanoatda o'rtacha salmoqqa qaraganda, inshootlarning salmog'i ancha katta. Neftni qayta ishlash sanoatida – o'tkazgich vositalarining salmog'i, baliqchilik sanoatida esa transport vositalarining (kemalar) salmog'i ancha yuqori. Qurilishda mashinalar va asbob-uskunalar asosiy fondlar qiymatining yarmidan ko'prog'ini tashkil etadi. Bunday klassifikatsiyalash yordamida mehnat predmetiga bevosita ta'sir etuvchi asosiy fondlarning faol qismini ajratish imkoni tug'iladi.

2§. Asosiy fondlarni baholash usullari ularning eskirishi va amortizatsiya ajratmalari

Asosiy fondlarning holati va undan foydalanish darajasini hisoblash va rejalashtirish natural va qiymat ko'rsatkichlari orqali olib boriladi. Natural ko'rsatkichlar fondlarning texnik tarkibini aniqlashga, mavjud resurslarni asbob-uskuna va mashinalarga bo'lgan talab bilan qiyoslashga, ishlab chiqarish quvvatining hajmini hisoblab chiqishga, mashinalar va asbob-uskunalaridan foydalanishni yaxshilash bo'yicha ko'riladigan tadbirlarning samaradorligini aniqlashga imkon beradi.

Asosiy fondlarni pul (qiymat) bilan baholash asosiy fondlarning umumiy hajmi va ularning dinamikasini, fondlardan foydalanganlik uchun to'lovlarni, amortizatsion ajratmalar hissasini, kapital sarfi hamda yangi texnika samaradorligini rejalashtirish va baholashni, remont uchun mablag' ajratish va fondlarni yangilash manbalarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Pul bilan baholash fondlardan foydalanish samaradorligi va ishlab chiqarish rentabelligi kabi umumlashtiruvchi ko'rsatkichlarni hisoblashda ham juda zarur.

Asosiy ishlab chiqarish fondlari quyidagi baholarda baholanadi:

1. *To'la boshlang'ich baho.* Bu baho dastlabki baho bo'lib, asosiy fondlarni sotib olish bahosidan tashqari shu fondlarning yetkazilib berilishi hamda qurilish-montaj ishlari xarajatini ham qo'shgan holda korxonaga balansiga kiritilgan vaqtidagi qiymatini ko'rsatadi. Amortizatsion ajratmalar ham shu bahoga asoslanib belgilanadi. To'la boshlang'ich bahoning o'ziga xos kamchiligi bor. U turlicha yillarda turlicha haqiqiy baholarda sotib olingan va korxonaga balansiga aralash bahoda qayd qilingan fondlar qiymatlari yig'indisidan iborat. Shuning uchun ham bu baho asosida fondlarning

dinamikasini, korxonaga tannarxini (chunki, tannarx amortizatsiya ajratmalariga bog'liq) tahlil qilish imkoniyati bo'lmaydi.

2. *To'la tiklash bahosi.* Bu baho fondlarni takror ishlab chiqarishning hozirgi zamon sharoitidagi bahosidir. Ma'lumki, vaqt o'tishi bilan fondlarni ishlab chiqarish bo'yicha qilinadigan xarajatlar, chunonchi, materiallar va detallar, mashina va uskunalar, instrument va transport xarajatlari, mexanizatsiyalashtirish va avtomatlashtirish xarajatlari va ish haqi kabi xarajatlar o'zgarib boradi. Ana shu o'zgarishni hisobga olib, fondlar shu kundagi xarajatlar nuqtai-nazaridan qayta baholansa, u holda, fondlar to'la tiklash bahosida baholangan bo'ladi.

3. *Qoldiq baho.* Bu baho asosiy fondlarning yil boshidagi boshlang'ich yoki tiklash bahosidan shu fondlarni ekspluatatsiya qilish davridagi eskirgan qismini qoplovchi qiymatni chegirib tashlangandan keyingi bahoga teng.

4. *Tugatish bahosi.* Bu baho asosiy ishlab chiqarish fondlarini metallomga topshirish bahosiga teng.

5. *O'zgarma baho.* Bu baho asosiy fondlar dinamikasini o'rganish uchun zarurdir. Shu maqsadda asosiy fondlar biron bir yil o'zgarma bahosida qayta baholanadi, so'ngra vaqt ichida o'zgarishi aniqlanadi.

6. *Yillik o'rtacha baho.* Bu baho asosiy ishlab chiqarish fondlarini takror ishlab chiqarish, ulardan foydalanish ko'rsatkichlarini hisoblash, tarmoqlararo balanslarni tuzish uchun g'oyat zarur.

7. *Yil oxiridagi qoldiq baho.* Bu baho asosiy fondlarning kapital remonti, ularga ajratilgan amortizatsiya ajratmalarini ham hisobga oladi.

Biron bir mashina konstruksiyasi qanchalik mukammal bo'lmasin, uzoq vaqt o'tishi bilan u eskirishi sababli, ishlab chiqarishdan chiqib ketadi. Asosiy fondlar jismoniy va ma'naviy eskirishi mumkin. Jismoniy eskirish-asosiy fondlarning ishlab chiqarish jarayonida foydalanish natijasida to'zishi, yemirilishidir. Ma'lum vaqt o'tishi bilan ular ishga jismoniy yaroqsiz bo'lib qoladi va yangisi bilan almashtiriladi yoki ayrim qismlari kapital remont qilinadi.

Ma'naviy eskirish sababi ikki xil bo'ladi: birinchidan, yangi ancha unumli mashinalar kashf etilishi va ularning ishlab chiqarishga joriy qilinishi eskirgan mashinalarning jismoniy yeyilishi muddati to'lmadanoq qadrsizlanganligini va ma'naviy eskirganligini bildiradi. Ikkinchidan, texnika

taraqqiyoti va mehnat unumdorligining o'sishi tufayli ishlab turgan mashinalar qiymatining kamayishiga olib keladi.

Demak, asosiy ishlab chiqarish fondlari asta-sekin eskirib o'z qiymatini ishlab chiqarilayotgan tovarlar qiymatiga oz-ozdan ko'chirib boradi. Ma'lum davr o'tgach fondlarning to'liq qiymati amortizatsiya ajratmalari yo'li bilan qayta tiklanadi. Amortizatsiya ajratmalari - asosiy fondlar yeyilishining pul shaklidagi ko'rinishi bo'lib, davlat tomonidan belgilanadigan qat'iy normalarga binoan ajratiladi. Amortizatsiya ajratmalarining umumiy yillik summasi va amortizatsiya normasini ajrata bilish lozim.

Amortizatsiyaning umumiy yillik summasi asosiy ishlab chiqarish fondlarining yillik eskirishini tiklash maqsadida ajratiladigan mablag'lardir. Asosiy fondlarning xizmat muddati tugaguncha yilma-yil ajratiladigan bunday amortizatsiya summalari shu fondlarning kapital va o'rta remontlarini, shuningdek, modernizatsiya xarajatlarini qoplashga, pirovardida esa ularni to'la yangilashga imkon beradi. Bulardan tashqari, yillik amortizatsiya summasi hisoblanayotganda fondlarning tugatilishi qiymati ham hisobga olinadi. Shunday qilib, amortizatsiyaning umumiy yillik summasi quyidagicha hisoblanadi:

$$A = \frac{\Phi_{\text{poc}} + K_p + \bar{Y}_p + M + D - T_k}{X}$$

bu yerda,

A-yillik amortizatsiya summasi;

Φ_{poc} -asosiy fondlarning to'la boshlang'ich bahosi;

K_p, O_p, M -xizmat qilish davrida nazarda tutilgan kapital va o'rta remontlar hamda modernizatsiya uchun xarajatlar,

D-demontaj uchun qilingan xarajatlar,

T_k -tugatish, ya'ni metallomga topshirilgan temir-tersak qiymati,

X-asosiy fondlarning xizmat muddati.

Amortizatsiya ajratmalarining umumiy yillik summasi amortizatsiya

normasini (N_A) asosiy fondlarning yillik o'rtacha qiymatiga ($\bar{\Phi}$) ko'paytirib,

so'ngra 100 soniga bo'lish yordamida ham aniqlanishi mumkin:

$$A = \frac{N_A \cdot \bar{\Phi}}{100}$$

Masalan, asosiy fondlarning yillik o'rtacha qiymati 200 mln. so'm, yillik amortizatsiya normasi va foiz belgilangan bo'lsa, u holda amortizatsiya ajratmalarining yillik summasi 12 mln. so'mni tashkil qiladi:

$$A = \frac{6 \cdot 200}{100} = 12 \text{ млн. сум}$$

Amortizatsiya normasi-asosiy fondlarining yeyilgan qismini qoplash uchun qilinadigan har yilgi amortizatsiya ajratmalarining miqdori bilan shu fondlarning to'liq bahosi hamda xizmat muddati ko'paytmalari natijalari o'rtasidagi nisbatni tavsiflaydi va quyidagicha hisoblanadi:

$$N_A = \frac{A \cdot 100}{\Phi \cdot X}$$

Bu ko'rsatkich fondlar qiymatiga nisbatan foiz tarzida hisoblanadi va fondlar qiymati necha yil ichida qoplanib bo'lishini ko'rsatadi. Xalq xo'jaligida ishlab chiqarish tarmoqlarining xususiyatlari, asosiy fondlarning xillari va ularning xizmat muddatlari hisobga olingan holda amortizatsiya ajratmalarining yagona normalari amal qiladi. O'nlab yillar xizmat qilishi lozim bo'lgan bino va inshootlar uchun bu normalar katta bo'lmaydi, mashinalar uchun, ayniqsa, asboblardan va priborlar uchun esa ular ancha katta bo'ladi. Amortizatsiyaning umumiy normasini (N_A) qismlarga bo'lib ham hisoblash mumkin:

1) revnovatsiya, ya'ni asosiy fondlarni to'la tiklash normasi

$$N_A(\text{ren}) = \frac{(\Phi - T_k) \cdot 100}{\Phi \cdot X};$$

2) kapital remont va modernizatsiya normasi

$$N_A(\kappa + M) = \frac{(\kappa + M) \cdot 100}{\Phi \cdot X}$$

$$N_A = N_A(\text{ren}) + N_A(\kappa + M)$$

3§. Asosiy fondlarni takror ishlab chiqarish va ulardan foydalanish ko'rsatkichlari

Asosiy fondlarning takror ishlab chiqarilishi quyidagi ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi:

- asosiy fondlarning ekspluatatsion, jismoniy va texnik holati;
- ularning yangilanish sur'ati;
- asosiy fondlardan foydalanish darajalari.

Asosiy fondlarning ekspluatatsion holati ularning faqat faol qismi, ya'ni ish va kuch mashinalari, asbob-uskunalar uchun aniqlanadi. Fondlarning jismoniy holati, ularning yemirilish va yaroqlilik ko'effitsiyentlari bilan tavsiflanadi.

Yemirilish ko'effitsiyenti quyidagicha hisoblanadi:

$$K_{em} = \frac{\Phi - \Phi'}{\Phi}$$

Bu yerda K_{em} -asosiy fondlarning yemirilish ko'effitsiyenti, F-asosiy fondlarning to'liq bahosi,

Φ' -asosiy fondlarning qoldiq bahosi, ya'ni eskirgan qismini chiqarib tashlangandan keyingi bahosi. Bu ko'effitsiyentning surati fondlar eskirishining absolyut summasini beradi. Bu summa buxgalteriya balansida passivida yil boshi va oxiridagi holat bilan yoritiladi. Yemirilish ko'effitsiyenti qanchalik oz bo'lsa, fondlar shunchalik yaroqli bo'ladi. Agar 1 sonidan yemirilish ko'effitsiyentini ayirib tashlasak, u holda yaroqlilik ko'effitsiyenti kelib chiqadi.

$$K_{yaroql} = K_1 - K_{em}$$

Bu ko'effitsiyent asosiy fondlarning qoldiq bahosini ularning to'liq bahosiga bo'lish yordamida ham aniqlanadi.

$$K_{yaroql} = \frac{\Phi'}{\Phi}$$

Masalan, korxonada balansida asosiy fondlarning to'liq bahosi 10 mln. so'm (F), qoldiq bahosi 8 mln. so'm (F') bo'lgan. Shu sonlarga asosan yuqoridagi ko'effitsiyentlarni hisoblaymiz.

$$1) K_{em} = \frac{10 - 8}{10} = \frac{2}{10} = 0.20 \text{ ёки } 20 \text{ \%}$$

$$2) K_{yaroql} = 1 - 0.20 = 0.80 \text{ ёки } 80 \text{ \%}$$

$$3) K_{yaroql} = \frac{8}{10} = 0.80 \text{ ёки } 80 \text{ \%}$$

Asosiy fondlarni takror ishlab chiqarish sur'atini hamda ularning jismoniy va texnik holatlaridagi o'zgarish sur'atlarini tavsiflash maqsadida yangilanish va ishlab chiqarishdan chiqarib tashlangan fondlar ko'effitsiyentlari hisoblanadi. Bu ko'effitsiyentlar quyidagicha aniqlanadi:

$$K_{yang} = \frac{\Phi_k}{\Phi_1}$$

$$K_{ch} = \frac{\Phi_{ch}}{\Phi_0}$$

Bu yerda K_{yang} -yangilanish ko'effitsiyenti;

K_{ch} -ishlab chiqarishdan chiqarib tashlangan asosiy fondlar ko'effitsiyenti;

Φ_k -eksploatatsiyaga yangi kiritilgan asosiy fondlar qiymati; Φ_{ch} -ishlab chiqarishdan chiqarib tashlangan asosiy fondlar qiymati;

Φ_0 va Φ_1 -asosiy fondlarning yil boshidagi va oxiridagi qiymatlari.

Har ikkala ko'effitsiyentning bir-biriga yaqinlashuvi eski fondlarning yangi fondlar bilan almashinuvini, yangilanish ko'effitsiyentining juda katta bo'lishi esa fondlarning kengaygan takror ishlab chiqarilayotganini tavsiflaydi.

Asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishning umumlashgan ko'rsatkichlari quyidagilardir:

a) fonddan keladigan samara yoki mahsulotning fondga bo'lgan talablik darajasi;

b) mehnatning asosiy fond bilan qurollanganlik darajasi;

v) mahsulotning qo'shimcha o'sishida asosiy fondlarning absolyut qiymati va ulardan foydalanish ko'effitsiyenti omillarining salmog'i.

Fonddan keladigan samara, ya'ni fondning bir so'mi hisobiga mahsulot ishlab chiqarish odatda bir yilda ishlab chiqarilgan mahsulotning asosiy ishlab chiqarish fondlari yillik o'rtacha qiymatiga nisbati bilan aniqlanadi:

$$\Phi_c = \frac{M}{\Phi}$$

Bu yerda Φ_c -fonddan keladigan samara;

M-korxonaning ulgurji baholardagi yalpi mahsuloti;

Φ -asosiy ishlab chiqarish fondlarining yillik o'rtacha qiymati.

Fondning samaradorlik darajasiga teskari bo'lgan ko'rsatkich mahsulotning fondga bo'lgan talablik darajasini tavsiflaydi va quyidagicha hisoblanadi:

$$\Phi_T = \frac{\bar{\Phi}}{M}$$

Bu yerda F_T -fondga bo'lgan talab darajasi.

Xalq xo'jaligida asosiy fondlardan samarali foydalanishning umumlashtiruvchi ko'rsatkichi-ijtimoiy mahsulot va milliy daromad o'sish sur'atlarining asosiy ishlab chiqarish fondlari o'sish sur'atlaridan ustun bo'lishidan iborat.

Mehnat unumdorligi (MU) mahsulotning (M) xodimlar soniga bo'lgan (T) nisbati bilan o'lchanadi.

$$MY = \frac{M}{T}$$

Mehnat unumdorligi avvalo mehnatning fond bilan qurollanishiga bog'liq. Bu esa quyidagi nisbat bilan o'lchanadi:

$$\Phi_x = \frac{\bar{\Phi}}{T}$$

Bu yerda F_L -mehnatning fond bilan qurollanish ko'rsatkichi. Bu ikki ko'rsatkichning nisbati

$$\Phi_c = \frac{M}{T} : \frac{\bar{\Phi}}{T}$$

fondan olinadigan samarani tavsiflaydi. Mehnat unumdorligining fond bilan qurollanishga nisbatan ustun darajada o'sishi fondga bo'lgan talablik darajasini kamaytiradi, pirovardida ishlab chiqarish samaradorligi ortadi.

Fondlarning samaradorlik darajasi ularning mahsulot qo'shimcha o'sishidagi hissasi bilan aniqlanadi. Mahsulotning qo'shimcha o'sishi bir tomondan fondlarning absolyut summasining o'zgarishi evaziga (ΔM_ϕ)

$$\Delta M_\phi = (\bar{\Phi}_1 - \bar{\Phi}_0) \cdot \Phi_{c_0}$$

va ikkinchi tomondan fondlardan foydalanish darajasi evaziga (ΔM_{ϕ_c}) amalga oshgan bo'lishi mumkin:

$$\Delta M_{\phi_c} = (\Phi_{c_1} - \Phi_{c_0}) \cdot \bar{\Phi}_1$$

bu yerda $\bar{\Phi}_0$ va $\bar{\Phi}_1$ -asosiy ishlab chiqarish fondlarining bazis va joriy davrlardagi o'rtacha yillik qiymati;

F_{s_0} va F_{s_1} - fondan keladigan samaraning bazis va joriy davrlardagi darajalari. Mahsulotning umumiy qo'shimcha o'sishi har ikkala ko'rsatkich natijalarini qo'shish yordamida hisoblanishi mumkin:

$$\Delta M = \Delta M_\phi + \Delta M_{\phi_c}$$

Ishlab turgan fondlardan foydalanish darajasini oshirish yangi-yangi zavodlarni ishga tushirish bilan, ya'ni yangi korxonalarni barpo etish va ularni o'zlashtirish uchun sarflanadigan kattagina kapital mablag'lar va ijtimoiy ish vaqtining tejalishi bilan tengdir. Bu narsa mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytiradi.

Asosiy fondlar dinamikasi tuzilishidagi o'zgarishlarni tahlil qilish maqsadida, ularning to'la boshlang'ich va qoldiq baholariga asoslanib balanslar tuziladi. To'la boshlang'ich bahoda asosiy fondlar balansi quyidagi ko'rsatkichlardan tashkil topadi:

1-jadval

Yil boshida fondlar qiymati	Joriy davrda ishlab chiqarishga kiritilgan fondlar		Joriy davrda ishlab chiqarishdan chiqib ketgan fondlar		Yil oxirida fondlar qiymati
	Jami	Shu jumladan, yangi kiritilgan fondlar	Jami	Shu jumladan, tugatilgan fondlar	
		3		5	6

Qayd qilingan ko'rsatkichlar o'rtasida quyidagicha balans beruvchi bog'lanish mavjud:

$$\Phi_0 + \Phi_x - \Phi_T = \Phi_1$$

1 va 2 ustunlar yig'indisi 4 va 6 ustunlar yig'indisiga teng bo'ladi. Asosiy fondlarning yil davomidagi qo'shimcha o'sishi 2-ustundan 4-ustunni yoki 6-ustundan 1-ustunni ayirish yo'li bilan aniqlanishi mumkin.

2-jadval

Qoldiq bahoda asosiy fondlar balansi quyidagicha tuziladi:

Yil boshida fondlar qiymati	Yangi kiritilgan fondlar qiymati	Boshqa tashkilotlardan olingan asosiy fondlar qiymati	Yillik kapital remont	Yillik eskirish qiymati (vznos)	Yil davomida ishlab chiqarishdan chiqib ketgan eskirgan fondlar qiymati	Boshqa tashkilotlarga berilgan asosiy fondlar qiymati	Yil oxirida fondlar qiymati
1	2	Q3	4	5	6	7	

Bu yerda 1,3,7 va 8 - ustunlarda keltirilgan ko'rsatkichlar qoldiq bahoda, 6-ustun tugatish bahosida keltiriladi. 4-ustun haqiqiy qilingan xarajat qiymatida va 5-ustun esa yillik amortizatsiyasi summasi miqdorida ifodalanadi. 1,2,3 va 4-ustunlar summasi 5,6,7 va 8-ustunlar summasiga teng. Asosiy fondlarning yil davomidagi qo'shimcha o'sishi (qoldiq bahoda) 8-ustundan 1-ustunni yoki 2,3 va 4-ustunlar yig'indisidan 5,6 va 7-ustunlar yig'indisini ayirish yo'li bilan aniqlanishi mumkin.

Savol va topshiriqlar

1. Fondlarning texnik tarkibini aniqlashda qanday ko'rsatkichlardan foydalaniladi?
2. Asosiy ishlab chiqarish fondlari qanday baholarda baholanadi?
3. Asosiy fondlar eskirishining turlarini ayting.
4. Amortizatsiya ajratmalari nima?
5. Yangilanish va ishlab chiqarishdan chiqarib tashlangan fondlar koeffitsiyentlari qanday hisoblanadi?
6. Mahsulotning fondga bo'lgan talablik darajasi nima?
7. To'la boshlang'ich va qoldiq bahoda asosiy fondlar balansi qaysi ko'rsatkichlardan tashkil topadi.
8. Moddiy ne'matlar hosil bo'lishi jihatidan necha guruhga ajratiladi?
9. Statistika da tabiiy boyliklar qanday klassifikatsiyalanadi?
10. Ishlab chiqarish va noishlab chiqarish fondlari qanday xususiyatlarga ko'ra farq qiladi?

III-BOB. IJTIMOY MAHSULOT STATISTIKASI

Reja:

- 1§. Ijtimoiy mahsulot to'g'risida tushuncha va uni hisoblashning nazariy asoslari
- 2§. Sanoat mahsuloti statistikasi
- 3§. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari statistikasi

1§. Ijtimoiy mahsulot to'g'risida tushuncha va uni hisoblashning nazariy asoslari

Jami ijtimoiy mahsulot-bu, ma'lum davr mobaynida moddiy ne'matlar yaratadigan tarmoqlarda ishlab chiqarilgan, iste'mol qiymatiga ega bo'lgan moddiy ne'matlar yig'indisidan iboratdir. Ijtimoiy mahsulotning hajmi uning strukturasi va dinamikasi ko'rsatkichlari xalq xo'jaligi, uning ayrim tarmoqlarining rivojlanishi darajasiga va holatiga tavsif beradi. Shu munosabat bilan ijtimoiy mahsulot statistikasining muhim vazifalari quyidagilardir:

1) yaratilgan, realizatsiya qilingan va foydalanilgan ijtimoiy mahsulot hajmini aniqlash;

2) har xil ko'rsatkichlar bo'yicha ijtimoiy mahsulot ishlab chiqarishni va muomala dinamikasini o'rganish;

3) ijtimoiy mahsulotni ishlab chiqarish, taqsimlash, muomala va foydalanish jarayonida yuz beradigan muhim xalq xo'jaligi proporsiyalari va qonuniyatlarini o'rganish. Bu vazifalarni hal etishda statistika oldida qator umumiy nazariy va metodik masalalar yuzaga keladi. Bu yerda jami ijtimoiy mahsulot iqtisodiy kategoriyasiga, moddiy ne'matlar ishlab chiqaradigan va ishlab chiqarmaydigan soha tarmoqlarining ajratilishiga, ijtimoiy mahsulot xajmini hisoblashda statistik kuzatish birligini aniqlashga, ya'ni qaysi davrga hisoblanishga, hududlar bo'yicha aniqlanishiga va boshqalarga ilmiy asoslangan tushuncha berish lozim.

Shartli natural o'lchov birligi bir turdagi mahsulotlarga qo'llaniladi. Sanoat korxonalarida hisobotlarida ishlab chiqarilgan mahsulotlar natural holda hisobga olinganda, ular yalpi ishlab chiqarish hajmida, ya'ni shu korxonada ichida sanoat ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun ishlatilgan qismi ham qo'shib ko'rsatiladi. Mahsulotlarning natural shuningdek, shartli natural holdagi ko'rsatkichlari orqali korxonalar, tarmoqlar va butun xalq xo'jaligida ishlab chiqarilgan har xil turdagi mahsulotlarning umumiy hajmiga tavsif berib

bo'lmaydi. Ijtimoiy mahsulot o'zining natural buyum tarkibiga ko'ra ishlab chiqarish vositalari va iste'mol buyumlari yig'indisidan iboratdir. Moddiy ne'matlar ishlab chiqaradigan soha tarmoqlarining mahsulotlari natural, shartli-natural va qiymat holatida hisobga olinadi.

Mahsulotning natural holda hisobga olinishi shu mahsulotning iste'mol qiymati tomonini ifodalab, uning fizik xususiyatiga bog'liq bo'lgan o'lchov birligi bilan o'lchanadi. Mahsulotlarni natural holda hisobga olganda quyidagilar o'lchov birliklari bo'lib xizmat qilishi mumkin. Mahsulotlarning soni, vazni, uzunligi, maydoni, hajmi va h.k. Mahsulotlarni natural holda hisobga olish muhim ahamiyatga ega. Mahsulotlarni natural holda to'g'ri va aniq hisobga olish uchun quyidagi ikkita shartni oldindan hal etish lozim.

1) Natural holda hisobga olinadigan mahsulotlarning ro'yxatini tuzib olish;

2) Shu turdagi mahsulotning o'lchov birligini qat'iy belgilab qo'yish zarur. Bu shartlarga rioya qilish tarmoqlar va butun xalq xo'jaligi bo'yicha bir turdagi mahsulotlar to'g'risidagi ma'lumotlarni o'zaro taqqoslash va ularni jamlash imkonini beradi. Mahsulotlar hajmini natural holda hisobga olish bir turdagi mahsulotlar bo'yicha qo'llaniladi. Ayrim hollarda bir turdagi mahsulotlar bir-biridan sifat tomondan farq qiladi. Ammo mahsulotlar natural holda hisobga olinganda, ularning sifat tomonlari o'z ifodasini topmaydi.

Mahsulotlar shartli natural o'lchov birligida hisobga olinganda ularning iste'mol qiymatlari e'tiborga olinadi. Ishlab chiqarilgan mahsulotlarning umumiy hajmiga tavsif berish uchun bir korxonada ham, tarmoq va xalq xo'jaligi bo'yicha ham har xil turdagi mahsulotlarni o'zaro qo'shib hisoblash lozim. Buning uchun mahsulotlarning natural, shartli natural o'lchov ko'rsatkichidan mahsulotlarni qiymati bilan o'lchashga o'tiladi. Mahsulotlarni qiymat bilan o'lchash usuligina, ularni korxonada va butun xalq xo'jaligi bo'yicha qo'shib hisoblash va yig'indisini aniqlash imkonini beradi. Binobarin, bunda mahsulotning sifati ham hisobga olinadi, chunki yuqori navli mahsulotlar past navli mahsulotlarga nisbatan yuqori baholarda baholanadi. Shuningdek, bu usulda tugallanmagan ishlab chiqarish va sanoat tavsifidagi ishlar qiymati ham hisobga olinadi.

Iqtisodiy statistikada ijtimoiy mahsulotning quyidagi muhim qiymat ko'rsatkichlari bor: yalpi aylanma, yalpi mahsulot, tovar mahsuloti, realizatsiya mahsuloti va sof mahsulot ijtimoiy mahsulotning turli qiymat ko'rsatkichlari

turlicha moddiy mazmunga, mustaqil iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lib, hisoblanish usuli bo'yicha bir-biridan farq qiladi.

Yalpi aylanma yoki yalpi ishlab chiqarish, deb korxonada doirasida ijtimoiy ishlab chiqarishning ayrim bosqichlaridagi mahsulotlar qiymati yig'indisiga aytiladi. Yalpi aylanma ko'rsatkichi korxonada ichki ishlab chiqarishni rejalashtirish, sexlar bo'yicha reja topshirig'ining bajarilishi va mehnat unumdorligi masalalarini o'rganishda foydalaniladi.

Yalpi aylanma ko'rsatkichi hisoblanganda sanoat korxonalarida sanoat ishlab chiqarish sexlari mahsulotlari qiymatining yig'indisi ulardan keyin qayerda foydalanishdan qat'iy nazar olinadi. Qishloq xo'jaligida yalpi aylanma ayrim tarmoqlar mahsulotlari qiymatining yig'indisi sifatida hisoblanadi.

Bunday hisoblash jarayonida mahsulot hajmi tarkibida ma'lum miqdorda takroriy hisoblashlarga yo'l quyiladi. Masalan: hisobot davrida qazib olingan temir rudasi qiymati rudadan tayyorlangan metall qiymatiga kiradi. Ishlab chiqarilgan metall qiymati esa shu davrda tayyorlangan mashina detallari qiymatiga qo'shiladi. Tayyorlangan mashina detallari qiymati o'z navbatida, hisobot davrida ishlab chiqarilgan mashina qiymatining bir qismini tashkil etadi. Bu hisobni quyidagi jadvalda ko'rish mumkin.

3-jadval

<i>Ishlab chiqarish bosqichlari</i>	<i>Material xarajatlari (o'tkazilgan qiymat)</i>	<i>Qazish yoki ishlash bo'yicha mehnat sarflash</i>	<i>Mahsulot qiymati</i>
1.(Boshlang'ich xomashyo)	A	B	A+B
2.(Yarimfabrikatlar)	A+B	V	(A+B+V)
3.(Tayyor buyum)	(A+B+V)	G	(A+B+V)+G
Jami	3A+2B+V	B+V+G	3A+3B+2V+G

Bu jadvalda mahsulot qiymatining umumiy yig'indisi $(3A+3B+2V+G)$ hamma alohida mahsulotlar qiymatining yig'indisidan iborat bo'lib, bu yalpi aylanma mahsulotidir. Yalpi aylanma ishlab chiqarishning barcha bosqichlarida o'tkazilgan qiymatni $3A+2B+V$ va shu yilning mehnati bilan quyilgan yalpi qiymatni $(B+V+G)$ o'z ichiga oladi.

Keltirilgan jadvaldan ko'rinadiki, o'tkazilgan qiymat yig'indisi takroriy hisobga ega, chunki har bir o'tgan bosqichdagi ishlab chiqarish natijasi navbatdagi bosqich mahsulotlari qiymatida baho tashkil etuvchi element sifatida yana ishtirok etadi. O'tkazilgan qiymatda takroriy hisob umumiy mahsulot uchun $(A+B)Q(A+B+V)$ yoki $2A+2B+V$ dan iborat. Bu korxonada mahsulotning ichki aylanmasidir. Agarda yalpi aylanma jamidan shu takroriy hisob chiqarilsa, unda yangi ko'rsatkich – yalpi mahsulot hosil bo'ladi. Yalpi mahsulot $A+B+V+G$ ga teng. Bu yerda A- o'tgan yil (davr) mahsulotining elementi bo'lib, o'tkazilgan qiymatidir, $B+V+G$ -shu yil (davr) mehnati bilan yaratilgan yangi qiymatdir.

Yalpi mahsulot ko'rsatkichi iqtisodiy statistikada zavod, tarmoq va xalq xo'jalik usullaridan hisoblanadi. Sanoat korxonlarida yalpi mahsulot hajmini aniqlashning asosiy usuli zavod usuli hisoblanadi. Yalpi mahsulot bu usulda aniqlanganda, mahsulotning yalpi aylanma ko'rsatkichidan takroriy hisobni ya'ni korxonada mahsulotning ichki aylanmasini chiqarish kerak. Zavod usulida hisoblangan yalpi mahsulot har bir sanoat korxonasining ishlab chiqarilgan mahsuloti umumiy hajmiga tavsif beradi.

Tovar mahsuloti, bu shu yilda ishlab chiqarilgan va realizatsiya uchun tayyorlangan, ya'ni tayyor mahsulotlar omboriga o'tgan mahsulotlardir. Tovar mahsuloti ishlab chiqarish va shaxsiy iste'mol uchun sotilgan yoki sotish uchun ajratilgan mahsulotlar qiymatining yig'indisidir. Realizatsiya mahsuloti korxonada tomonidan haqiqatda realizatsiya qilingan mahsulotdir. Realizatsiya mahsuloti bu ishlab chiqarish vaqtidan qat'iy nazar, iste'molchi tomonidan shu yilda puli to'langan mahsulotdir.

Xalq xo'jaligi uchun avvalo tovar mahsulotining realizatsiya qismi bo'yicha reja bajarilishi muhim ahamiyatga ega. Tovar mahsuloti va uning realizatsiya qismi ko'rsatkichlari zavod usulida hisoblanadi. Sof mahsulot bu ishlab chiqarish jarayonida hisobot davri ichida yangidan yaratilgan qiymatdir. Sof mahsulot korxonada va tarmoqlarda yaratilgan milliy daromaddir. Sof mahsulot hajmi bu hisobot davrida yaratilgan yalpi mahsulot hajmi bilan shu ishlab chiqarishga sarflangan ishlab chiqarish vositalari hajmi qiymatlari orasidagi farqdir.

2§. Sanoat mahsuloti statistikasi

Moddiy ne'matlar ishlab chiqaradigan soha tarmoqlari orasida eng salmoqli o'rin egallagani sanoat tarmog'idir. Chunki, sanoat xalq xo'jaligining

barcha tarmoqlari uchun moddiy texnika vositalarining to'xtovsiz takror ishlab chiqarish manbai sifatida har qanday hududning iqtisodiy imkoniyatini, butun ijtimoiy ishlab chiqarishning texnikaviy darajasini, tabiiy, moddiy va mehnat resurslaridan foydalanishning holatini belgilab beradi.

Hozirgi kunda respublikamiz sanoatida 100 dan ortiq tarmoqlar bo'lib ulardan 6 tasi bazaviy hisoblanadi. Asosiy fondlarning 40% sanoat hissasiga to'g'ri keladi, yalpi ichki mahsulotning 16% dan ortiqrog'i sanoatda yaratiladi (N.To'xlijev-1998 y).

Respublika sanoat tarmoqlari iqtisodiy ahamiyatiga ko'ra 2-guruhga bo'linadi:

1) ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqaruvchi tarmoqlar (sanoatning «A» guruhi yoki og'ir sanoat tarmoqlari);

2) iste'mol mahsulotlari ishlab chiqaruvchi tarmoqlar (sanoatning «B» guruhi yoki yengil sanoat tarmoqlari).

Ushbu sanoat tarmoqlarida elektr energiyasi gaz, neft, ko'mir, benzin, po'lat, avtomobillar, traktorlar, paxta terish mashinalari, akkumulyatorlar, kabellar, samolyotlar, mineral o'g'itlar, sun'iy tolalar, qurilish materiallari, xilma-xil oziq-ovqat mahsulotlari va hokazolar ishlab chiqariladi.

Sanoat mahsuloti-deb korxonada ishlab chiqarish jarayonida tayyorlangan, iste'mol qiymatiga ega bo'lgan buyumlar yig'indisiga aytiladi. Sanoat mahsuloti korxonada ishlab chiqarish faoliyatining foydali natijasidir. Ishlab chiqarish jarayonida chiqadigan chiqindilar (masalan, qirqindi, qipiq va boshqalar) sotilgan taqdirda ham ishlab chiqarish faoliyatining natijasi hisoblanmaydi. Shuning uchun chiqindilar korxonada mahsuloti tarkibiga kirmaydi.

Sanoat mahsuloti tarkibiga faqatgina sanoat ishlab chiqarish faoliyatining natijasi kiradi. Asosiy, yordamchi, ko'makchi va qo'shimcha sexlar tomonidan mehnat sarf qilish natijasida yaratilgan mahsulotlar korxonalarining sanoat ishlab chiqarish faoliyati natijalari hisoblanadi.

O'zbekiston sanoat mahsulotining tarmoqlar bo'yicha tarkibi, foiz hisobida

4-jadval

Tarmoqlar	1994	1995	1997	1999
Jami sanoat	100	100	100	100
<i>Shundan:</i>				
Yoqilg'i-energetika	18,3	18,3	26,8	25,4
Metallurgiya	14,1	13,9	10,7	11,0
Kimyo va neft sanoati	4,6	5,2	4,2	5,5
Mashinasozlik va metallni qayta ishlash	7,3	8,8	12,0	11,3
Yog'ochsozlik sanoati	0,9	1,0	0,8	0,9
Qurilish materiallari	5,0	4,5	4,2	4,2
Yengil sanoat	19,0	18,6	17,6	17,9
Oziq-ovqat sanoati	9,7	9,8	9,8	12,7

Sanoat korxonalarining mahsulotlari 2 shaklda ifodalanadi:

1) Buyum shaklida, ya'ni u yoki bu mahsulot shaklida ifodalanib, o'ziga xos natural o'chov birliklari bilan o'lchanadi (dona, kg, m va h.k.).

2) Bajarilgan ish shaklida.

Buyum shaklidagi mahsulotlar o'zining tayyorlik darajasiga ko'ra tayyor buyumlarga, yarimfabrikatlarga va tugallanmagan ishlab chiqarishga bo'linadi.

Tayyor buyum yoki mahsulot – bu mavjud korxonada doirasida qayta ishlashni talab etmaydi va chetga yoki shu korxonadagi sanoatga oid bo'lmagan bo'lim va xo'jaliklarga jo'natish uchun tayyorlangan mahsulotdir. Mahsulotlar to'liq va aniq belgilangan texnik talablarga yoki davlat standartiga mos kelib, texnik kontrol bo'limi tomonidan qabul qilingan taqdirdagina tayyor hisoblanadi. Tayyor mahsulotlar korxonaning chetga chiqaradigan mahsulotlarining asosiy qismini tashkil etadi.

Yarimfabrikatlar bu korxonaning tayyorlash sexlarida to'liq ishlab chiqarish jarayonidan o'tgan mahsulotdir. Bunday mahsulotni shu korxonaning

boshqa bir sexida yana ishlatsa ham bo'ladi yoki chetga realizatsiya qilish ham mumkin. Masalan, metallurgiya zavodida eritilgan cho'yan, shu zavod uchun yarimfabrikatdir, chunki uni yana ishlab, po'lat tayyorlash mumkin.

Tugallanmagan ishlab chiqarish – bu sexlarda ishlanayotgan mahsulotlar bo'lib, ularga xomashyo va yarimfabrikatlar yoki yarimfabrikatlar bilan tayyor mahsulot oralig'idagi ishlanayotgan mahsulotlar kiradi. Masalan, stanokda tayyorlanayotgan buyum yoki sexda yig'ilayotgan mashina va shu kabilar.

Sanoatning yalpi aylanmasi (yoki yalpi ishlab chiqarish aylanmasi). Sanoat korxonalarining yalpi ishlab chiqarish aylanmasi-bu hisobot davri ichida korxonaning barcha sanoat ishlab chiqarish sexlari tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlar qiymati yig'indisidan iboratdir.

Bu to'liq ishlab chiqarish jarayoniga ega bo'lgan metallurgiya zavodi misolida ko'ramiz.

5-jadval

Sexlar	Mahsulotlar nomi	Hisobot davrida ishlab chiqarilgan	Hisobot davrida ishlab chiqarilgan mahsulotdan iste'mol qilingan	Qayta ishlashga tushmagan mahsulot
Cho'yan eritish	Cho'yn	200	190	10
Po'lat eritish	Po'lat	250	230	20
Prokat tayyorlash	Prokat	320	-	320
Zavod bo'yicha jami	-	770	420	350

Bu misolda zavodning yalpi ishlab chiqarish aylanmasi $200+250+320=770$ ming so'mga teng. Yalpi mahsulot aylanmasi tarkibiga hisobot davri mobaynida ishlab chiqarilgan tayyor buyumlar qiymati, yarimfabrikatlar qiymati chetga buyurtma bo'yicha bajarilgan sanoat tavsifidagi ishlar qiymati, yordamchi va ko'makchi sexlar mahsulotlarining qiymatlari kiradi.

Sanoat korxonasi yalpi mahsuloti-bu hisobot davri ichida korxonaning sanoat ishlab chiqarish faoliyati natijasida yaratilgan mahsulotlar qiymati

yig'indisidir. Yuqorida keltirilgan metallurgiya zavodi misolida yalpi mahsulot qiymatini aniqlaymiz.

1-usulda $10+20+320+350$ ming so'm.

2-usulda $770-420+350$ ming so'm.

Yalpi mahsulot hajmi ko'rsatkichi sanoat korxonalarini ishlab chiqarishning yakuniy natijasi bo'lishi bilan birga, u butunlay xalq xo'jaligi va aholi ehtiyoji uchun chetga chiqiriladigan mahsulot ko'rsatkichlari emasligidir. Shunga ko'ra iqtisodiy statistikada ishlab chiqarish va noishlab chiqarish ehtiyoji hamda shaxsiy iste'mol uchun ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmini aniqlashda tovar mahsuloti ko'rsatkichidan foydalaniladi.

Sanoatning tovar mahsuloti. Sanoat korxonalarining tovar mahsuloti zavod usuli bo'yicha hisobga olinadi. Bu usulda hisoblangan tovar mahsuloti tarkibiga quyidagilar kiradi: Hisobot davrida korxonaning asosiy va qo'shimcha sexlarida ishlab chiqarilgan tayyor buyumlar qiymati; hisobot davrida ishlab chiqarilgan yarimfabrikatlardan chetga jo'natilgan qismining qiymati; hisobot davrida yordamchi va ko'makchi sexlarda tayyorlangan mahsulotlardan chetga jo'natilganlarining qiymati; hisobot davri ichida chetga buyurtma bo'yicha bajarilgan sanoat xususiyatlaridagi ishlarning qiymati; shu korxonaning uskunalarini kapital remont qilish qiymati.

Tovar mahsulotiga, shuningdek, yalpi mahsulot tarkibiga sanoat tavsifiga ega bo'lmagan ishlarning qiymati (masalan, transport bo'limi, kapital qurilish bo'limi va shu kabilari), korxonada uskunalarining joriy remont xarajatlari qiymati hamda yaroqsiz mahsulotlar (shu jumladan, ular realizatsiya qilinsa ham) qiymatlari kirmaydi.

Sanoatning realizatsiya qilinadigan mahsuloti. Realizatsiya qilinadigan mahsulotga esa haqiqatda jo'natilgan va iste'molchi tomonidan qabul qilib olinib, puli tovar ishlab chiqargan korxonaning hisob-kitob schyotiga o'tkazilgan mahsulotlar kiradi.

Realizatsiya qilinadigan mahsulot hajmiga chetga buyurtma bo'yicha bajarilgan sanoat tavsifidagi ishlar qiymati ham kiradi. Shuningdek, realizatsiya qilinadigan mahsulot tarkibiga shu korxonaning sanoat ishlab chiqarish xodimlari kuchi bilan o'z uskunalarini kapital remont qilish qiymati ham qo'shiladi.

Quyidagilar realizatsiya qilinadigan mahsulot hajmiga kirmaydi.

1. Korxonada texnik kontrol bo'limi tomonidan yaroqsiz, deb hisoblangan tayyor buyumlar yarimfabrikatlar va sanoat tavsifidagi ishlarning qiymati, hatto bunday mahsulotlar sotilganda ham uning tarkibiga qo'shilmaydi.

2. Korxonada omborida turgan tayyor mahsulotlar qiymati.

3. Shu korxonadagi mehnat sarf qilinmagan xomashyo, materiallar, yarimfabrikatlar va buyumlarni qayta sotishdan olingan daromadlar.

Sanoat sof mahsuloti. Sanoat korxonalarining sof mahsuloti hajmi hisoblanganda hisobot davrida yaratilgan yalpi mahsulot hajmidan uni ishlab chiqarish uchun iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalari qiymati chiqarib tashlanadi. Binobarin, sof mahsulot – bu hisobot davrida yaratilgan yalpi mahsulot bilan shu yalpi mahsulotni ishlab chiqarishda sarf qilingan ishlab chiqarish vositalarining ya'ni material xarajatlari qiymatining orasidagi farqdir. Sof mahsulot hisobot davrida kishi mehnati natijasida yaratilgan qiymatdir.

3§. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari statistikasi

Qishloq xo'jalik mahsuloti – bu qishloq xo'jalik korxonalarining ishlab chiqarish faoliyati natijasidir. Qishloq xo'jalik mahsuloti dehqonchilik va chorvachilik tarmoqlarida etishtirilgan mahsulotlar yig'indisidan iboratdir.

Moddiy ne'matlar yaratadigan tarmoqlarning har biri o'ziga xos xususiyatlarga ega. Qishloq xo'jaligida mahsulot ishlab chiqarishning sanoat korxonalarida mahsulot ishlab chiqarishga nisbatan farq qiluvchi xususiyatlariga quyidagilar kiradi: qishloq xo'jaligida iqtisodiy takror ishlab chiqarish jarayoni tabiiy takror ishlab chiqarish jarayoni bilan qo'shib ketadi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida o'zi rivojlantiruvchi, ko'payuvchi tirik biologik organizmlar ishtirok etadi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida yer asosiy ishlab chiqarish vositasi bo'lib qatnashadi (boshqa tarmoqlarda yer maydon, fundament sifatida foydalaniladi).

Qishloq xo'jaligida yer alohida ishlab chiqarish vositasi bo'lib, u qator xususiyatlarga ega. Yerdan tashqari barcha ishlab chiqarish vositalari foydalanish jarayonida eskiradi, yer esa agrotexnika qoidalariga rioya qilib foydalanilsa eskirmaydi, balki hosildorligi oshib boradi.

Yerdan u joylashgan yerdagina foydalaniladi. Boshqa ko'pgina ishlab chiqarish vositalari doimiy joy bilan bog'liq emas. Masalan, traktor, kombayn, avtomashina va shu kabilarni turli masofalarga ko'chirib, ulardan kerakli joyda

foydalanish mumkin. Qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi uchun qishloq xo'jalik yerlari muhim ahamiyatga ega. Qishloq xo'jalik yerlariga haydaladigan yerlar, ko'p yillik mevali daraxtlar bilan band bo'lgan yerlar, pichanzorlar, yaylov va o'tloq yerlar kiradi.

Qishloq xo'jaligiga xos bo'lgan xususiyatlar mahsulot ishlab chiqarishining mavsumiy bo'limiga olib keladi. Agarda sanoatda butun yil davomida bir tekis, to'xtovsiz ravishda mahsulot ishlab chiqarilsa, qishloq xo'jaligida etishtirilgan mahsulot xalq xo'jaligiga mavsumiy ravishda tushadi (ko'pinchi yilda bir marta).

Dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlari statistikasi. Dehqonchilik tarmog'i mahsulotlarini natural holda ifodalashda har bir qishloq xo'jalik ekinidan shu yilda olingan yalpi hosildan foydalaniladi. *Yalpi hosil* deb, ekin maydoniga ekilgan ekindan olingan hosilning umumiy hajmiga aytiladi. Har bir ekin bo'yicha yalpi hosilning hajmi asosan 2 ta elementga bog'liqdir, ya'ni shu ekin bilan band bo'lgan ekin maydonining miqdoriga va bir gektar erdan olingan o'rtacha hosilga bog'liq.

Qishloq xo'jaligi statistikasida ekin maydonlari quyidagi hisob kategoriyalariga bo'linadi: urug' ekilgan maydon, bahorgi xosildor ekin maydoni, hosili o'rib-yig'ib olinadigan maydon va haqiqatda hosili yig'ishtirib olingan ekin maydoni. Urug' ekilgan maydon – bu haqiqatda qishloq xo'jaligi ekinlarining urug'i ekilgan maydonlar yig'indisidan iborat.

Bahorgi hosildor ekin maydoni – bu bahorgi ekin ekish muddati tugaguncha ekinlar bilan band bo'lgan maydondir. Bu maydon tarkibida shu yil hosili uchun o'tgan yil kuzda ekilgan kuzgi ekinlardan bahorgacha saqlanib qolganlar maydoni, shu yil bahorida ekilgan bahorgi ekinlar maydoni va ilgari yillardagi ko'p yillik o'tlarning o'rim maydoni kiradi. Hosili yig'ib olinadigan maydon-bu hosil pishib etilganda, uni yig'ib olish oldidan aniqlangan maydondir. Bu ekin maydonlari kategoriyalari orasida bahorgi hosildor maydon alohida iqtisodiy ahamiyatga ega, chunki shu ekin maydoni bo'yicha qishloq xo'jaligi ekinlarining hosildorligi ko'rsatkichi aniqlanadi.

Dehqonchilik statistikasida ekin maydonlari ekinlarning turlari bo'yicha guruhlariga bo'lib o'rganiladi. Masalan, g'alla va boshuqli ekinlar, texnika ekinlari va boshqalar. Iqtisodiy statistikada dehqonchilik ekinlari bo'yicha yalpi hosil va hosildorlik ko'rsatkichlari tadrijiy o'zgarishi tahlil

qilinganda indeks usulidan foydalaniladi. Hosildorlik va yalpi hosil indeklari individual va umumiy indekslarga bo'linadi.

Hosildorlikning individual indeksi alohida ekin bo'yicha hosildorlikning o'zgarishini nisbiy miqdorda ifodalaydi va quyidagi formulada hisoblanadi:

$$i_y = \frac{y_1}{y_0}$$

Bu yerda i_y - ekin hosildorligining individual indeksi;

y_1 va y_2 - hisobot va bazis yillari bo'yicha alohida ekin hosildorligi.

Bir turdagi ekinlar guruhi bo'yicha hosildorlikning o'rtacha o'zgarishini o'rganish uchun hosildorlikning o'zgaruvchan tarkibidagi umumiy indeksi qo'llaniladi. U quyidagi ko'rinishda bo'ladi.

$$h = \frac{\sum y_1 \Pi_1}{\sum \Pi_1} : \frac{\sum y_0 \Pi_0}{\sum \Pi_0}$$

Bu yerda P_1 va P_0 - hisobot va joriy yillari bo'yicha ekin maydonlari. Bu o'zgaruvchan tarkibidagi hosildorlik umumiy indeksining natijasiga 2 ta omil ta'sir etadi: birinchidan, shu turdagi alohida ekinlarning bevosita hosildorligining o'zgarishi va ikkinchidan, shu turdagi alohida ekinlar maydoni va strukturasi o'zgarishi. Agarda bu indeks natijasiga ta'sir etuvchi ikkinchi omil ya'ni ekin maydonlari va uning struktura o'zgarishi ta'siri chetlatilsa, u holda hosildorlikning doimiy tarkibidagi umumiy indeksi hosil bo'ladi, uning formulasi quyidagicha:

$$h_y = \frac{\sum y_1 \Pi_1}{\sum y_0 \Pi_1}$$

Bu indeksning surati bilan maxraji orasidagi farq $(\sum y_1 \Pi_1 - \sum y_0 \Pi_1)$ hisobot yilida bazis yiliga nisbatan hosildorlik o'zgarishi hisobga olingan yalpi hosilning ko'payishi (yoki kamayishi)ni ko'rsatadi. Agarda o'zgaruvchan tarkibdagi hosildorlikning umumiy indeksi ta'sir etuvchi ikkinchi omilning, ya'ni ekin maydoni va uning struktura o'zgarishining ta'sirini aniqlash lozim bo'lsa, u holda o'zgaruvchan tarkibdagi hosildorlik umumiy indeksi doimiy tarkibdagi hosildorlik umumiy indeksiga bo'linadi, ya'ni

$h_y = h_y$ o'zgaruvchan tarkibda : h_y doimiy tarkibda.

Qishloq xo'jalik ekinlarining hosildorlik indekslaridan tashqari ekinlarining umumiy hosili bo'yicha yalpi hosilning umumiy indeksi ham hisoblanadi, uning formulasi quyidagicha:

$$h_{\text{umumiy hosil}} = \frac{\sum y_1 \Pi_1}{\sum y_0 \Pi_0}$$

Dehqonchilikdagi singari, chorvachilik mahsulotining hajmi ham ikkita omilga, ya'ni mahsuldor hayvonlar va parrandalarning bosh soni o'zgarishiga va ularning mahsuldorligi darajasining o'zgarishiga bog'liqdir. Shunga ko'ra statistika hayvonlarning turlari bo'yicha bosh sonini, jins va yoshi bo'yicha bo'linishini, ularning harakatini va boshqa masalalarni o'rganadi.

Chorvachilik mahsulotlarining natural holidagi hajmi ko'rsatkichlari - bu yalpi sog'ilgan sut, yalpi qirg'ilgan jun, jami olingan tuxum, yetishtirilgan mol va parrandalar (tirik vazndagi go'sht) mahsuloti kabilardir.

Yalpi mahsuloti u yoki bu davr (vaqt) ichida sut olish uchun ajratilgan sigir, qo'y va echkilardan haqiqatda sog'ilgan sutlarning miqdoridir. Sigirlardan sog'ib olingan sut miqdori aniqlanganda haqiqatda sog'ib olingan sutga buzoqlar emgan sut qo'shilmasligi kerak. Yalpi jun mahsuloti xo'jalikdagi qo'y, echki va tuyalardan hisobot davri ichida haqiqatda qirg'ib olingan, yuvilmagan jun hisobida aniqlanadi.

Chorvachilikda har bir sigirdan o'rtacha sog'ib olingan sut, har bir bosh qo'ydan o'rtacha qirg'ilgan jun, har bir bosh tovuqdan o'rtacha olingan tuxum, boquvdagi mollarning sutkalik o'rtacha semirish va shu kabilar mahsuldorlik ko'rsatkichlari hisoblanadi.

Har bir sigirdan u yoki bu davrda o'rtacha sog'ilgan sut tegishli davrda sigirlardan sog'ib olingan yalpi sutni shu davrdagi sigirlarning o'rtacha bosh soniga bo'lish bilan aniqlanadi. Har bir qo'ydan o'rtacha qirg'ib olingan jun yil davomida qirg'ib olingan jami qo'ylar junini yil boshida mavjud bo'lgan jami qo'ylar soniga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi.

Mol va parrandalarning sutkalik o'rtacha semirish vazni molxonada yoki yaylovda boqib semirtirishda qo'yilgan vazni mol boqilgan kunlar soniga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi.

O'zbekistonda chorvachilik mahsulotlarini etishtirish (ming t.)

Mahsulot turlari	1998	1999	1998-yilga nisbatan 1999-yilda % hisobida.
Go'sht (tirik vaznda)	808,7	819,9	101,4
Shu jumladan dehqon xo'jaliklarida:	726,6	742,8	102,2
Sut	3994,9	3541,9	101,3
Shu jumladan dehqon xo'jaliklarida:	3206,9	3279,6	102,3
Tuxum, mln. dona	1164,6	1242,5	106,7
Shu jumladan dehqon xo'jaliklarida:	751,1	718,8	95,7
Jun, tonna	15531	15572	100,3
Shu jumladan dehqon xo'jaliklarida:	11179	11158	99,8
Qorako'l teri	800,1	704,4	87
Shu jumladan dehqon xo'jaliklarida:	736,7	192,7	81,4

Qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti, dehqonchilik va chorvachilik tarmoqlari bo'yicha alohida hisoblangan yalpi mahsulot yig'indisidan iboratdir. Dehqonchilik yalpi mahsulotiga kalendar yilda qishloq xo'jalik ekinlaridan, meva va boshqa ko'p yillik mevali daraxtlardan olingan yalpi hosilning qiymati, shu yilda ko'p yillik yosh daraxtlarni o'tkazish va o'stirish xarajatlari qiymati va tugallanmagan ishlab chiqarishning yil oxiridagi qoldiq qiymati bilan yil boshidagi qoldiq qiymat o'rtasidagi farqi (Q,-) kiradi.

Dehqonchilik ekinlari yalpi hosili ekinlarning guruhi bo'yicha: g'alla ekinlari, texnikaviy ekinlar, kartoshka, sabzavot, poliz ekinlari, ozuqabop ekinlar va meva-rezavor kabilar qiymatda aniqlanadi. Chorvachilik yalpi mahsulotiga mahsuldor hayvonlar va parrandalardan xo'jalikda foydalanish jarayonida yil davomida olingan sut, jun, tuxum, asal va boshqa mahsulotlarning qiymati va mol hamda parrandalarni yil davomida yetishtirish mahsuloti qiymatlari kiradi.

Chorvachilik yalpi mahsuloti uning ayrim tarmoqlari: qoramolchilik, parrandachilik, asalarichilik, ipakchilik kabilar bo'yicha aniqlanadi. Qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti korxonalar va hududlar bo'yicha hamda xo'jaliklar kategoriyasi bo'yicha hisoblanadi. Qishloq xo'jaligining tovar mahsuloti davlatga topshirilgan, savdo va boshqa tashkilotlarga sotilgan, ishchi va xizmatchilarga sotilgan, umumiy ovqatlanishga sarflangan mahsulotlardir.

Qishloq xo'jaligining sof mahsuloti- bu yil davomida qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi jarayonida yangidan yaratilgan qiymatdir. Sof mahsulot hajmi qishloq xo'jaligining yalpi mahsuloti qiymatidan shu mahsulotni yaratish uchun sarflangan materiallar qiymatini chiqarish yo'li bilan aniqlanadi.

Savol va topshiriqlar

1. Jami ijtimoiy mahsulot haqida nimani bilasiz?
2. Ijtimoiy mahsulot qanday hisoblanadi?
3. Qiymat ko'rsatkichlariga nimalar kiradi?
4. Sanoat tarmoqlari iqtisodiy ahamiyatiga ko'ra qanday guruhlariga ajratiladi?
5. Sanoat mahsuloti deganda nimani tushunasiz?
6. Sanoatning tayyor, yalpi, realizatsiya, sof mahsulotlari qanday mahsulotlar?
7. O'zbekiston sanoat mahsulotining tarmoqlar bo'yicha tarkibini tushuntiring?
8. Qishloq xo'jaligi yalpi hosili, deb nimaga aytiladi?
9. Hosildorlik va yalpi hosil indeksleri individual va umumiy indeksleri qanday aniqlanadi?
10. Qishloq xo'jaligi yalpi, tovar va sof mahsulotlari qanday mahsulotlar?

IV-BOB. MEHNAT UNUMDORLIGI STATISTIKASI

Reja:

- 1§. Mehnat unumdorligi va uning o'sishining ahamiyati
- 2§. Xalq xo'jaligining ba'zi tarmoqlarida mehnat unumdorligini hisoblash

1§. Mehnat unumdorligi va uning o'sishining ahamiyati

Mehnat unumdorligi aniq bir mehnatning unumini ifodalovchi ko'rsatkichdir. Mehnat unumdorligi ikki usulda, ya'ni sarf qilingan ish vaqti birligi davomida ishlab chiqarilgan mahsulot yoki har bir mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun sarf qilingan ish vaqti yordamida aniqlanadi. Demak, mehnat unumdorligini oshirish ish vaqtini tejaydi. Ish vaqtini tejash ijtimoiy ishlab chiqarish, uning tarmoqlari, korxonalarining asosiy vazifalaridan biri bo'lib, bu vazifa jamiyat qurilishining hamma bosqichlarida amalga oshiriladi.

Ma'lumki, ishlab chiqariladigan mahsulot hajmiga ikkita omil ta'sir qiladi. Birinchi omil-bu ijtimoiy ishlab chiqarish, uning alohida tarmoqlarida, korxonalarida band bo'lgan mehnat resurslari sonining o'zgarishidir. Ikkinchi omil-mehnat unumdorligining o'zgarishidir. Ma'lumki, mehnat unumdorligini o'rganganda uning darajasi o'zgarishini aniqlaymiz. Mehnat unumdorligining darajasi ishlab chiqarilgan mahsulot bilan shu mahsulotni ishlab chiqarish uchun sarf qilingan ish vaqtini bir-biri bilan solishtirish natijasida hisoblanadi. Ishlab chiqarilgan mahsulot qaysi birlikda olinganligiga qarab mehnat unumdorligi ham har xil usullarda hisoblanadi. Mehnat unumdorligi nazariyasida va amalda mehnat unumdorligi darajasini hisoblashda quyidagi to'rtta usuldan foydalaniladi:

1. Bevosita natural usul;
2. Shartli natural usul;
3. Mehnat talabchanlik usuli;
4. Baholash usuli.

Bu usullarning har biri o'z mazmuni va qo'llanish maqsadiga ega. Mavjud usullarning qaysi biridan foydalanish:

- mehnat unumdorligi ishlab chiqarilgan mahsulotlar bo'yicha aniqlanishi;

- mehnat unumdorligini hisoblashda faqat tayyor mahsulot yoki yarimfabrikat, ishlab chiqarishda tugallanmagan mahsulot, ko'rsatilgan ishlab chiqarish xizmatlari va boshqa mahsulotlar hisobga olinishi;

- mehnat unumdorligini hisoblashda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning sifati e'tiborga olinishi yoki olinmasligi;

- mehnat unumdorligi moddiy ishlab chiqarish yoki uning tarmoqlari, birlashmalari, korxonalari bo'yicha hisobga olinishi;

- nihoyat ishlab chiqarishda sarf qilinayotgan ish vaqtini hisoblash, umumlashtirish yo'lga qo'yilgan yoki qo'yilmaganligi kabilarga bog'liq.

Mehnat unumdorligida ishlab chiqarilgan har bir mahsulot turi, ishlab chiqarilgan tayyor mahsulotlarning sifati e'tiborga olinmasa, u vaqtda mehnat unumdorligining darajasi bevosita natural usul yordami bilan aniqlanishi mumkin. Buning uchun ishlab chiqarilgan mahsulot bevosita natural birlikda, ya'ni tonna, metr, kubometr va boshqa birliklarda olinib, u sarf qilingan ish vaqtiga yoki ishchilarning o'rtacha soniga bo'linadi. Masalan, terilgan paxtani, paxta teruvchilarning soniga, qazilgan ko'mirni shaxtyorlarning soniga, to'qilgan gazlamalarni to'quvchilarning soniga bo'lish va h.k.

Ishlab chiqarilgan mahsulot sifatining o'sishi katta ahamiyatga ega. Mahsulot sifatining yaxshilanishi, bu ishlab chiqarilgan mahsulotning hajmi ko'payishi, uning tannarxi kamayishi va ishlab chiqarishdan olinadigan foydaning ko'payishi demakdir. Shuning uchun ham mehnat unumdorligini hisoblashda ishlab chiqarilgan mahsulotning sifatini e'tiborga olish katta ahamiyatga ega. Bu maqsadda mehnat unumdorligining darajasini aniqlashda shartli-natural usuldan foydalanish lozim. Masalan, shartli-natural usul yordami bilan qazilgan ko'mirning kaloriyasi ishlab chiqarilgan traktorlarning kuchi, avtomobillarning yuk tashish qobiliyati, tayyorlangan sutning yog'lilik darajasi aniqlanishi mumkin. Agarda mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun sarf qilingan ish vaqti, butun ishlab chiqarish jarayonlari bo'yicha kishi-soat birligida hisobga olingan bo'lsa, u paytda mehnat unumdorligining darajasi mehnat talabchanlik usuli bilan aniqlanishi lozim.

Ishlab chiqarishda sarf bo'lingan ish vaqti ikki xil yo'l bilan hisobga olinishi mumkin: norma – soat usuli. Korxonalarda ishlab chiqarishning butun jarayonlari bo'yicha har bir qilingan ish, ishlab chiqarilgan har bir detal, mahsulot uchun sarf qilinadigan ish vaqti norma-soat hisobida aniqlanishi kerak. Masalan, korxonada besh mingta mahsulot ishlab chiqarilgan. Har bir

mahsulot uchun 5 norma-soatdan ish vaqti sarf qilinishi kerak. Demak, korxonada 25000 norma-soat hajmida mahsulot ishlab chiqarilgan. Shu yo'l bilan ishlab chiqarilgan barcha mahsulotlarning hajmi aniqlanadi va norma – soat hisobida aniqlangan mahsulotlarning hajmi ishchilarning o'rtacha soniga yoki sarf qilingan ish vaqtiga bo'linib, mehnat unumdorligining darajasi aniqlanadi. Bu usul mehnat unumdorligini norma-soat usuli bilan aniqlash deb ataladi. Mehnat unumdorligining mehnat talabchanlik usulini ikkinchi usul bilan aniqlash, bu har bir ishlab chiqarilgan mahsulotga sarf qilingan jismoniy ish vaqti demakdir. Masalan, 10 000 dona mahsulot ishlab chiqarildi. Bu mahsulotni ishlab chiqarishi uchun 5 000 kishi soat ish vaqti sarf qilindi. Demak, har bir mahsulotni ishlab chiqarish uchun yarim kishi soat ish vaqti sarf qilingan (10000:5000).

Bu usul mehnat unumdorligi hisoblash usullari orasida eng to'g'ri asosli usuldir. Chunki bu usul bo'yicha ishlab chiqarilgan mahsulotning fizik hajmi jismoniy sarf qilingan ish vaqti bilan solishtiriladi, lekin, bu usuldan faqatgina alohida ishlab chiqarish tarmoqlarida, korxonalarida va konkret mahsulotlar bo'yicha foydalanishimiz mumkin. Chunki bu usuldan foydalanish uchun ishlab chiqarishning butun protsesslar bo'yicha sarf qilinayotgan ish vaqti hisobga olinishi kerak. Bu ishni bajarish uchun ko'p mehnat talab qilinadi.

Sarf qilingan ish vaqtini hamma ishlab chiqarish protsesslari bo'yicha hisobga olish murakkab ish va uni amalga oshirish uchun hamma vaqt ham imkoniyat bo'lavermaydi. Amalda kerakli shart-sharoitlar mavjud bo'lsa, bu usuldan foydalaniladi. Mehnat unumdorligi darajasini hisoblash uchun foydalaniladigan usullar orasida eng keng tarqalgan, chegarasiz qo'llanadigan usul bu baholash usuli., ya'ni, mahsulotlarni baholar orqali ifodalash usulidir.

Baholash usulining xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. Bu usul ishlab chiqarish korxonalarida barpo etilgan mahsulotlarning hammasi bo'yicha mehnat unumdorligini aniqlash imkonini beradi. Chunki mehnat unumdorligi yalpi mahsulot asosida aniqlanadi. Yalpi mahsulot yuqorida aytib o'tilganidek, korxonalarining umumiy ishlab chiqarish natijasidir.

2. Baholash usulidan xalq xo'jaligining hohlagan tarmog'i, bosqichi bo'yicha mehnat unumdorligi aniqlanishi mumkin. Masalan, sanoatni olsak, har bir ish joyi, ishlab chiqarish uchastkasi, sex korxonada, sanoat tarmoqlari va

sanoat bo'yicha mehnat unumdorligini aniqlash mumkin. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida esa har bir zveno, brigada, bo'limlar, dehqonchilik, chorvachilik, umuman qishloq xo'jaligi tarmog'i bo'yicha yoki umuman ishlab chiqarish bo'yicha mehnat unumdorligini aniqlash mumkin.

3. Mehnat unumdorligini baholash usuli bilan hisoblash uchun oldin barpo etilgan mahsulotlar kerakli baholarda ifodalanishi kerak. Buning uchun o'zgarimas baholardan foydalaniladi. Shunday qilib, mavjud bo'lgan ma'lumotlarga, tadqiqotning oldiga qo'yilgan vazifalarga qarab mehnat unumdorligining darajasini o'lchashda har-xil usullardan foydalanish mumkin. Har bir usul o'z mazmuniga ega bo'lib, u aniq bir vazifani bajaradi. Shuning uchun ham, mehnat unumdorligini o'lchashda kerakli usulni aniqlab olish katta ahamiyatga ega.

4. Mehnat unumdorligining darajasi sarf qilingan kishi – soatlar, kishi-kunlar yoki ishchilarning o'rtacha soniga nisbatan olinishi mumkin. Shunday ekan, mehnat unumdorligi qaysi mehnat sarfi birligiga nisbatan hisoblanishi kerak degan savol tug'iladi. Bir guruh olimlar, jumladan, V.I.Sobol, E.Antononkov va boshqalar mehnat unumdorligining birdan-bir ko'rsatkichi, deb har bir sarf qilingan kishi-soatga nisbatan olingan ma'lumotni tavsiya etadilar. Bu ko'rsatkich bo'yicha mehnat unumdorligi ishlab chiqarilgan mahsulotni sarf qilingan kishi-soatlar soniga bo'lish yo'li bilan topiladi. Boshqa bir olimlari, jumladan, S.T.Strumilin va boshqalar mehnat unumdorligining birdan-bir ko'rsatkichi, deb har bir ishchi-xodimning bir yilda ishlab chiqargan mahsulotini tavsiya etadilar. Bu ko'rsatkich bo'yicha mehnat unumdorligini aniqlash uchun ishlab chiqarilgan mahsulotni ishchi-xodimlarning yillik o'rtacha soniga bo'lish kerak.

Olimlarimizdan A.I.Rodshteyn, L.M.Sotunovskiy mehnat unumdorligini birgina mehnat sarf birligi bo'yicha o'lchash bilan chegaralanmasdan, uni bir qancha mehnat sarfi birliklariga nisbatan aniqlanishni tavsiya etdilar. Mehnat unumdorligi bir qancha mehnat sarfi birliklariga nisbatan hisoblansa, mehnat unumdorligini o'rganish protsessi boyiydi va mehnat unumdorligining o'zgarishiga, ish vaqtdan foydalanish darajasining ta'siri ko'rsatib beriladi. Shuning uchun ham, davlat statistika organlarining faoliyatida mehnat unumdorligi ko'rsatkichlari sifatida ikkita ko'rsatkichdan foydalanilyapti. Bu har bir sarf qilingan kishi-soatga to'g'ri

keluvchi va ishlab chiqarishda mehnat qilayotgan har bir ishchi, xodimga nisbatan hisoblangan mehnat unumdorligining darajasidir.

Yuqorida ko'rilgan mehnat unumdorligining ko'rsatkichlari o'rtasidagi nisbatni miqdoriy ifodalash uchun qo'yidagi formulalardan foydalanish mumkin.

Bir ishchining bir oylik mehnat unumdorligi dinamika indeksi:

$$I = \frac{\sum X_1 Y_1 T_1}{\sum X_0 Y_0 T_0}$$

X_0 va X_1 q bir ishchining o'tgan va hisobot davrida bir soat mobaynida ishlab chiqargan mahsuloti;

Y_0 va Y_1 q bir ishchining o'tgan va hisobot davrida ish kuni mobaynida sarf qilingan ish vaqti; (kishi-soat)

T_0 va T_1 q bir ishchining o'tgan va hisobot davrida bir oy mobaynida sarf qilingan ish vaqti. (kishi-kunlar). Ko'rinib turibdiki, ishchining oylik mehnat unumdorligi dinamika indeksiga, soatlik mehnat unumdorligi darajasining o'zgarishi, ish kunining uzunligi o'zgarishi va undan tashqari har bir oy mobaynida sarf qilingan ish vaqti ta'sir qiladi. Bu uch omillarning ta'siri qo'yidagi uchta omil indekslarining yordami bilan aniqlanishi mumkin:

1. Ish kuni uzunligining ta'siri indeksi:

$$I_x = \frac{\sum X_1 Y_0 T_0}{\sum X_0 Y_0 T_0}$$

2. Ish oyi o'zgarishining ta'siri indeksi:

$$I_y = \frac{\sum X_1 Y_1 T_0}{\sum X_1 Y_0 T_0}$$

3. Ishchining soatlik mehnat unumdorligining o'zgarish ta'siri indeksi:

$$I_r = \frac{\sum X_1 Y_1 T_1}{\sum X_1 P_1 T_0}$$

Bu indekslar bir-biri bilan bog'langan bo'lib, ularning ko'paytmasi yuqorida keltirilgan har bir ishchining oylik mehnat unumdorligi dinamikasining indeksini ko'rsatadi. Ma'lumki, ishlab chiqarish xodimlari tarkibiga ishchilardan tashqari yana injener-texniklar, xizmatchilar, shogirdlar, xizmat qiluvchi kichik xodimlar, qorovullar kiradi.

Hozirgi fan-texnika taraqqiyoti davrida mehnat unumdorligini oshirishda ishchilardan tashqari boshqa ishlab chiqarish xodimlarining ham roli yildan-yilga o'sib bormoqda. Shuning uchun, 1958-yildan boshlab mehnat

unumdorligi ishlab chiqarishda band bo'lgan har bir xodimga nisbatan aniqlana boshladi. Mehnat unumdorligi, jonli mehnat unumdorligi va umuman ijtimoiy mehnat unumdorligi shaklida bo'lishi mumkin. Shu paytgacha ko'rilgan mehnat unumdorligi ko'rsatkichlari jonli mehnat unumdorligini ifodalaydi. Ma'lumki, mehnat unumdorligining o'zgarishiga birinchidan, jonli mehnatning tejalishi ta'sir qilsa, ikkinchidan, ishlab chiqarishda foydalanilayotgan asosiy va aylanma fondlar uchun sarf qilingan mehnatning tejalishi ta'sir qiladi. Shuning uchun mehnat unumdorligini o'rganishda faqatgina jonli mehnatning tejalishini aniqlash bilan cheklanmasdan, ishlab chiqarishda foydalanilayotgan asosiy va aylanma fondlardan moddiylashtirilgan mehnatni tejashni aniqlash ham katta ahamiyatga ega. Shunday qilib, hozirgi davrda davlat statistika organlarining faoliyatida mehnat unumdorligi quyidagi uchta ko'rsatkichlar bilan aniqlanadi.

1. Moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarida band bo'lgan har bir xodimga to'g'ri keluvchi yalpi mahsulot.
2. Moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarida sarf qilingan har bir kishi – soatga to'g'ri keluvchi yalpi mahsulot.
3. Moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarida band bo'lgan har bir xodimga to'g'ri keluvchi milliy daromad.

Alohida ishlab chiqarish tarmoqlarida, korxonalar, xo'jaliklarda bu ko'rsatkichlardan tashqari yuqorida ko'rilgan barcha ko'rsatkichlardan ham foydalanish, mehnat unumdorligini har tomonlama o'rganish va uning o'zgarishini kuzatish uchun katta yordam beradi.

2§. Xalq xo'jaligining ba'zi tarmoqlarida mehnat unumdorligini hisoblash

Sanoat korxonalarini va tarmoqlarida mehnat unumdorligini o'lchash uchun yuqorida ko'rilgan usullardan foydalaniladi, lekin sanoatda har bir xodimning ishlab chiqargan mahsuloti mehnat unumdorligining asosiy ko'rsatkichi hisoblanadi. Bu ko'rsatkich o'zgarimas baholarda aniqlangan yalpi mahsulot bo'yicha hisoblanadi. Kapital qurilishda mehnat unumdorligi baholash va natural usullar asosida aniqlanadi. Masalan, har bir ish vaqti birligi hisobidan terilgan g'ishtlar ming dona va suvoq ishlari metr² hisobidan hisoblanadi va hk.

Qurilish korxonalarini va tarmoqlari bo'yicha mehnat unumdorligi o'zgarimas smeta baholarida olingan qurilish-montaj ishlarini qurilishda band

bo'lgan xodimlar soniga yoki sarf qilingan ish vaqtiga bo'lish yo'li bilan topiladi. Bu ko'rsatkich qurilishda mehnat unumdorligining asosiy ko'rsatkichi hisoblanadi. Temir yo'l, dengiz, daryo transportlarida mehnat unumdorligining asosiy ko'rsatkichlari har bir xodimga to'g'ri kelgan tashilgan yukning tonna – km hisobida olingan hajmidan iborat. Bu ko'rsatkichni topish uchun tonna km hisobida olingan, tashilgan yuk, shu yukni tashishda qatnashgan xodimlarning o'rtacha soniga bo'linadi.

Mehnat unumdorligini hisoblashda qishloq xo'jaligida ham bir qancha xususiyatlar bor. Bu xususiyatlar shundan kelib chiqadiki, qishloq xo'jaligida ko'p mahsulotlar bir yilda bir marta yetishtiriladi yoki yetishtirilayotgan mahsulotlar butun yil davomida emas, balki yilning aniq bir vaqtida olinadi. Undan tashqari qishloq xo'jaligida mehnat sarfi vaqti bilan mahsulot ishlab chiqarish vaqti bir biriga to'g'ri kelmasligi mumkin.

Qishloq xo'jaligidagi bu xususiyatlar shunga olib keladiki, xalq xo'jaligining bu tarmog'ida mehnat unumdorligi to'g'ri va egri ko'rsatkichlar bilan ifodalanadi. Mehnat unumdorligining to'g'ri ko'rsatkichlari – bu sarf qilingan ish vaqti birligiga to'g'ri keluvchi ishlab chiqarilgan mahsulotlardir. Ishlab chiqarilgan mahsulot natural birlikda yoki o'zgarimas baholarda ifodalanishi mumkin. Mehnat unumdorligining to'g'ri ko'rsatkichi xo'jaliklarda band bo'lgan ishchilar, chorvachilikda band bo'lgan chorvadorlarga nisbatan yoki ular sarf qilgan ish vaqtiga nisbatan olinishi mumkin. Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligining egri ko'rsatkichlari sifatida, masalan, dehqonchilikda sarf qilingan ish vaqti birligiga to'g'ri keladigan chopilgan, ekilgan hosili yig'ib olingan yerlar va boshqalardan foydalaniladi. Egri ko'rsatkichlar mehnat unumdorligining to'g'ri ko'rsatkichlari o'rnini bosa olmasa ham, ulardan amalda keng foydalanilmoqda. Egri ko'rsatkichlar hamma vaqt natural usul asosida aniqlanadi.

Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligining eng to'liq, to'g'ri ko'rsatkichi – bu qishloq xo'jaligida band bo'lgan har bir xodimga to'g'ri keladigan qishloq xo'jalik yalpi mahsulotidir. Umuman olganda moddiy ishlab chiqarishning hamma tarmoqlarida mehnat unumdorligini hisoblashda shu tarmoqlarga oid bo'lgan xususiyatlarini e'tiborga olish zarur. Chunki, bu xususiyatlarni e'tiborga olish mehnat unumdorligini hisoblashni aniqlashtiradi.

Natijada, mavjud omillardan foydalanishni yaxshilash va shu tarmoqlarda mehnat unumdorligini yanada oshirish imkoniyati bo'ladi.

Iqtisodiy statistika mehnat unumdorligining faqat darajasini o'rganish bilan chegaralanmaydi. U mehnat unumdorligining o'zgarishini ham o'rganadi. Bu vazifani bajarish uchun iqtisodiy statistika indeks usulidan keng foydalanadi.

Mehnat unumdorligining indeksi, bu nisbat ko'rsatkichi bo'lib, u mehnat unumdorligi darajasining o'zgarishini ifodalaydi. Mehnat unumdorligining indeksi hamma vaqt mehnat unumdorligining ikki darajasini bir-biri bilan taqqoslash orqali aniqlanadi.

Mehnat unumdorligi indeksi quyidagi vazifalarni bajaradi:

1. Mehnat unumdorligi bo'yicha rejalashtirilgan topshiriq ifodalanadi.
2. Mehnat unumdorligi bo'yicha rejalashtirilgan topshiriqning bajarilishi ifodalanadi.
3. Mehnat unumdorligining dinamikasini, ya'ni mehnat unumdorligining joriy davrda o'tgan davrga nisbatan o'zgarishini ifodalaydi.
4. Mehnat unumdorligining o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni ifodalaydi. Shu vazifalarni bajarish uchun foydalaniladigan indekslar tegishli reja topshirig'i, rejani bajarish, dinamika va omillar ta'siri indekslari bo'lishi mumkin. Mehnat unumdorligini hisoblash usullariga binoan mehnat unumdorligining indekslari ham natural, shartli natural, mehnat talabchanlik va baholash indekslari bo'lishi mumkin.

Mehnat unumdorligi indekslarining asosiy shakllari quyidagilardan iborat:

Mehnat unumdorligining o'zgaruvchan tarkibli indeksi (baholash usuli asosida);

$$I = \frac{\sum q_1 P_0}{\sum T_1} : \frac{\sum q_1 P_0}{\sum T_0}$$

q_1 va q_0 - joriy va o'tgan davrlarda ishlab chiqarilgan mahsulotlarning miqdori;

P_0 - mahsulot o'zgarmas bahoda;

T_1 va T_0 - joriy va o'tgan davrlarda mahsulotlarni barpo etishda qatnashgan xodimlarning o'rtacha soni yoki shu mahsulotlarni barpo etish uchun sarf qilingan ish vaqti (kishi-kun, kishi-soat).

Ushbu mehnat unumdorligi indeksining mazmuni uning quyidagi xususiyatlari bilan belgilanadi. Indeks mehnat unumdorligining bevosita ikki darajasini taqqoslash bilan aniqlanadi: indeks faqatgina baholash usuli asosida emas, balki natural va shartli natural usullar asosida ham hisoblanishi mumkin. Buning uchun mahsulotlarning hajmi natural yoki shartli natural o'lchov birliklarida olinadi.

Mehnat unumdorligining o'zgarmas tarkibli indeksi (bu indeks o'z vaqtida akademik S.G.Strumilin tomonidan tavsiya etilgan):

$$I = \frac{\left(\frac{\sum q_1 P_0}{\sum T_1} : \frac{\sum q_0 P_0}{\sum T_0} \right) \cdot T_1}{\sum T_1} = \frac{\sum i_1 T_1}{\sum T_1}$$

i_1 -ishlab chiqarishning ayrim uchastkalari bo'yicha mehnat unumdorligining o'zgaruvchan tarkibli individual dinamika indekslari. Ko'rinib turibdiki, bu indeks yuqorida ko'rilgan ikki omildan birining ta'sirini, ya'ni ishlab chiqarish uchastkalari bo'yicha mehnat unumdorligining o'zgarishini ishlab chiqarish bo'yicha mehnat unumdorligi umumiy o'zgarishiga ta'sirini ifodalaydi.

Mehnat unumdorligining dinamikasiga struktura o'zgarishlar indeksining ta'siri.

$$I = \left(\frac{\sum q_1 P_0}{\sum T_1} : \frac{\sum q_0 P_0}{\sum T_0} \right) : \left(\frac{\sum i_1 T_1}{\sum T_1} \right);$$

Demak, bu indeksni hisoblash uchun yuqorida ko'rilgan birinchi indeksni ikkinchi indeksga bo'lish kerak.

Mehnat unumdorligi mehnat talabchanlik usuli asosida hisoblanadigan o'zgarmas tarkibli dinamika indeksi:

$$I = \frac{\sum q_1 t_0}{\sum q_1 t_1};$$

q_1 - joriy davrda ishlab chiqarilgan mahsulotlarning miqdori;

t_0 - t_1 - o'tgan va joriy davrlarda ishlab chiqarilgan har bir dona mahsulot uchun sarf qilingan ish vaqti.

Bu indeksdan foydalanish uchun korxonaning butun sexlarida, uchastkalarida har bir mahsulotni ishlab chiqarish uchun sarf qilingan ish vaqti hisobga olinishi kerak. Bu indeks mehnat unumdorligining haqiqiy o'zgarishini ko'rsatib beradi. Shuning uchun ham olimlarimizning fikricha, bu indeksdan keng foydalanish uchun shart-sharoit yaratish zarurdir.

Mehnat unumdorligi bilan to'lov o'rtasida dialektik aloqa va aniq qonuniy nisbat bor. Buning sababi shundaki, ishlab chiqarish qatnashchilari, mahsulot ishlab chiqarganliklari uchun mehnat haqi oladilar. Shu bilan birga ular mahsulot ishlab chiqarish davrida mehnat unumdorligini oshiradilar.

Demak, mehnat unumdorligi oshishi bilan ish haqi ham ko'payib borishi kerak. Mehnat unumdorligi va ish haqi darajasining o'zgarish umumiy qonuniyati shuni taqozo etadiki, mehnat unumdorligining o'sish sur'ati ish haqining o'sish sur'atidan yuqori bo'lishi kerak. Bu talab butun moddiy ishlab chiqarish, uning tarmoqlari korxonalarini oldiga qo'yilgan talabdir. Xo'sh, nima uchun shunday bo'lishi kerak? Buning sababi shundaki, mehnat unumdorligining oshishiga ikki guruh omillar ta'sir qiladi. Birinchi guruh omillar – obyektiv va ikkinchi guruh omillar-subyektiv omillardir.

Obyektiv omillar - bu jamiyat sarflari natijasida paydo bo'lgan omillar. Masalan, bu texnika taraqqiyotining yo'nalishlari va tabiiy sharoitlardir.

Subyektiv omillar – bu ishlab chiqarish qatnashchilarining mahorati, ularning ma'lumoti, ilmi, tajribasi va intizomdir. Ma'lumki, mehnat unumdorligi o'sishining natijasi bu ijtimoiy mehnatni tejashdir. Ijtimoiy mehnatni tejashga obyektiv va subyektiv omillar ta'sir etar ekan, demak, tejalgan ijtimoiy – mehnat ikki qismga bo'linishi kerak. Uning bir qismi obyektiv omillarning ta'siri natijasi bo'lganligi uchun ishlab chiqarishning sof daromadi ko'payishi uchun safarbar qilinishi kerak.

Tejalgan ijtimoiy mehnatning ikkinchi qismi subyektiv omillarning ta'siri natijasi bo'lganligi uchun u ishlab chiqarish qatnashchilarining ish haqi darajasini oshirish uchun safarbar qilinishi lozim. Lekin amalda moddiy ishlab chiqarish, uning tarmoqlarining rivojlanish jarayonida mehnat unumdorligi va ish haqi darajasining o'zgarish sur'atlari har xil nisbatda bo'lishi mumkin ya'ni,

$$\begin{array}{l} \text{Mehnat unumdorligining} \\ \text{o'sish sur'atlari} \end{array} \begin{array}{l} \geq \\ < \end{array} \begin{array}{l} \text{O'rtacha ish haqining} \\ \text{o'sish sur'atlari} \end{array}$$

Demak, mehnat unumdorligining o'sish sur'atlari o'rtacha ish haqi darajasining o'sish sur'atlaridan yuqori, ularga barobar, va hatto, ulardan past bo'lishi ham mumkin. Mehnat unumdorligining o'sish sur'atlari o'rtacha ish haqi darajasining o'sish sur'atlariga nisbatan yuqori bo'lishi yuqorida aytilgandek, umumiy qonuniyatdir.

Agarda mehnat unumdorligi va o'rtacha ish haqi darajasining o'sish sur'atlari barobar bo'lsa, demak, mehnat unumdorligining o'sishi natijasida tejalgan ijtimoiy mehnat butunlay ishlab chiqarish qatnashchilari ish haqining darajasini oshirish uchun safarbar qilingan bo'lsa, u vaqtda jamiyat, davlatga tejalgan ijtimoiy mehnatning hech qanday qismi qoldirilmagan.

Mehnat unumdorligining o'sish sur'ati o'rtacha ish haqi darajasining o'sish sur'atlaridan past bo'lsa, u paytda mehnat unumdorligining oshishi natijasida tejalgan ijtimoiy mehnat ham shuningdek, jamiyatning jamg'arish fondining bir qismi ham mehnatkashlarning o'rtacha ish haqi darajasini ko'paytirish uchun sarf qilingan bo'ladi. Amalda shunday hollar ham bo'lishi mumkin. Moddiy ishlab chiqarish va uning tarmoqlarining uzluksiz ravishda rivojlanishi, uning samaradorligi doimo oshib borishi uchun mehnat unumdorligining o'sish sur'atlari o'rtacha ish haqi darajasining o'sish sur'atlaridan yuqori bo'lishi kerak. Bu nisbat miqdoriy ekan, demak, mehnat unumdorligining o'sishi sur'ati mehnatga to'lov darajasining o'sish sur'atiga nisbatan qancha yuqori bo'lishi kerak?-degan savol tug'ilishi mumkin.

Bu juda murakkab masala. Shuning uchun ham bu masala ustida ko'p yillardan buyon ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda va bu sohada ko'p fikrlar tavsiya qilingan. Jumladan, mehnat unumdorligining o'sish sur'atlari bilan mehnatga to'lov darajasining o'sish sur'atlari o'rtasidagi nisbat 1.1 dan 1.5 gacha bo'lishi mumkin, degan ehtimol ilgari surilmoqda.

Ammo oldindan, uzoq davrlar uchun, ijtimoiy ishlab chiqarishni rivojlantirish shart-sharoitlarini e'tiborga olmasdan turib, mehnat unumdorligi va mehnat to'lov o'rtasidagi nisbatga aniq miqdoriy koeffitsiyent tavsiya qilish mumkin emas. Sababi, bu nisbatning miqdoriy darajasi mehnat unumdorligiga ta'sir etayotgan obyektiv va subyektiv omillarning o'rtasidagi nisbatga bog'liq.

Savol va topshiriqlar

1. Ishlab chiqarishda sarf qilingan ish vaqti qanday aniqlanadi?
2. Baholash usulining xususiyatlari nimalardan iborat?
3. Mehnat unumdorligining o'zgarishiga nimalar ta'sir qiladi?
4. Xalq xo'jaligi tarmoqlarida mehnat unumdorligi qanday ifodalanadi?
5. Mehnat unumdorligi indeksi qanday vazifalarni bajaradi?
6. Mehnat unumdorligi indeksining shakllari.
7. Mehnat unumdorligi va o'rtacha ish haqi o'rtasidagi nisbatning ifodalanadi?

V-BOB. MAHSULOT TANNARXI STATISTIKASI

Reja:

- 1§. Mahsulot tannarxi va uni pasaytirishning ahamiyati
- 2§. Solishtirma tovar mahsuloti va tannarx indeksleri

1§. Mahsulot tannarxi va uni pasaytirishning ahamiyati

Mahsulot tannarxi-korxonalarining (fabrika, zavod, shaxta, elektrostansiya, qurilish, fermer xo'jaliklari) mahsulotini ishlab chiqarish va sotish bilan bog'liq bo'lgan pul bilan ifodalangan xarajatlarning yig'indisidir. Bu statistika va rejalashtirishning muhim sifat ko'rsatkichlaridan biri bo'lib moddiy xarajatlar (s) hamda ishlab chiqarishni band bo'lgan xodimlarning ish haqi (V) yig'indisidan (S+V) tashkil topadi. Mahsulot tannarxining ma'lum darajasi juda ko'p ishlab chiqarish omillarining o'zaro ta'sir natijasidir. Masalan, tannarxning pasayishiga mehnat unumdorligining oshishi, xomashyo, elektroenergiya, yoqilg'i materiallarining tejab-tergab sarf qilinishi, ma'muriy-boshqarish xarajatlarning qisqartirilishi, asbob-uskunalardan foydalanish darajasining oshirilishi, yaroqsiz, bekor turishlarning kamaytirilishi va h.k. ta'sir ko'rsatadi.

Mahsulot tannarxini pasaytirish omillari ichida ishlab chiqarishga yangi texnikani joriy qilish va ishlab chiqarish texnologiyasini takomillashtirish ayniqsa, muhim ahamiyat kasb etadigan bo'lib qoldi. Tannarxning pasaytirilishi bilan korxonalarining pul jamg'armalari oshadi, ijtimoiy ishlab chiqarish yanada kengaytirish va takomillashtirish uchun qo'shimcha mablag' beradi, mahsulotlar chakana narxini pasaytirib, bu bilan aholining turmush darajasini yuksaltirishga, korxonaning moddiy manfaatdorlik fondini kengaytirib korxonaning son va sifat ko'rsatkichlarini yaxshilashdan xodimlarning manfaatdorligini oshirishga imkon beriladi.

Tannarx ko'rsatkichlarini aniqlashning metodologik asosi xalq xo'jaligining barcha tarmoqlari uchun bitta bo'lsa-da, ammo har bir tarmoqning o'ziga xos xususiyatlari ham mavjuddir. Masalan, sanoatda mahsulot birligining tannarx darajasini har bir ishlab chiqarish jarayoni tugallanishi bilan aniqlash mumkin bo'lsa, qurilishda obyekt qurilib bitgach, qishloq xo'jaligida esa faqatgina yil oxirida hosil yig'ishtirib olingach aniqlanadi.

Sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarishda juda ko'p har xil xarajatlar qilinadi, xilma xil materiallar sotib olib ishlatiladi, imorat-inshoatlardan, mashina va mexanizmlardan, ishlab chiqarish va xo'jalik ashyolaridan, energiya va yoqilg'ining har xil turlaridan hamda kishi mehnatidan foydalaniladi.

Ishlab chiqarish xarajatlari juda ko'p bo'lganligi sababli, statistika ularni klassifikatsiya qilib va guruhlariga ajratib o'rganadi. Xarajatlar dastlab iqtisodiy elementlari bo'yicha klassifikatsiya qilinadi. Ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirishda 3 ta element, ya'ni mehnat vositalari, mehnat predmetlari va kishi mehnati ishtirok etadi. Xarajatlar iqtisodiy elementlari bo'yicha ana shu elementlar asosida guruhlariga ajratiladi. Mehnat predmetlari juda ko'p xil bo'lganligidan ular yana guruhlariga bo'linadi. Bunday guruhlashda xarajatlarning iqtisodiy vazifasi va mohiyati asos qilib olinadi.

Xarajatlarning iqtisodiy elementlari:

- 1) xomashyo va asosiy materiallar;
- 2) yordamchi va boshqa materiallar;
- 3) yoqilg'i;
- 4) energiya;
- 5) asosiy va qo'shimcha ish haqi;
- 6) sotsial sug'urta ajratmalari;
- 7) asosiy fondlar amortizatsiyasi;
- 8) boshqa pul xarajatlaridan tashkil topadi.

Bundagi 1-4 elementlar mehnat predmetlari uchun, 5-6 elementlar, kishi mehnati uchun, 7-element mehnat vositalari uchun sarflangan pul harajatlarini ifodalaydi, 8-element esa ishlab chiqarishni me'yorda amalga oshirish uchun zarur pul xarajatlaridir. Ishlab chiqarish xarajatlarning mazkur iqtisodiy elementlari bo'yicha klassifikatsiya qilish tannarxning tuzilishini o'rganish imkonini beradi. Tannarxning tuzilishi umumiy xarajatda ayrim elementlarning salmog'ini ko'rsatadi.

Ishlab chiqarish xarajatlarini iqtisodiy elementlari bo'yicha bunday guruhlash mahsulotlarni ishlab chiqarish jarayonida nimalar sarflanadi, degan so'roqqa javob bersa ham, lekin u nima ishlab chiqarishga va qayerda sarflanadi, degan so'roqqa javob bermaydi, shuningdek, bu bilan ayrim olingan aniq mahsulotlar tannarxini aniqlab ham bo'lmaydi. Buning uchun xarajatlarni kalkulyasiya moddalari bo'yicha guruhlash zarur bo'ladi. Bu ish ayrim

tarmoqlar, korxonalar va ayrim bo'limlarning (sex ishlab chiqarish uchastkalari va hokazo) ishlab chiqarish faoliyati ustidan nazorat qilib turish xarajatlarning qayerda, qanday qilib, nima uchun sarflanganligini bilish uchun ham zarurdir.

Xarajatlar kalkulyasiya moddolari bo'yicha quyidagi guruhlarni tashkil etadi:

1. Xomashyo va materiallar;
2. Chiqindilar (chegirib tashlanadi);
3. Yarimfabrikatlar va sotib olingan mahsulotlar;
4. Energiya va yoqilg'ining hamma turlari.
5. Ishchilarning asosiy ish haqi.
6. Ishchilarning qo'shimcha ish haqi.
7. Sotsial-sug'urta ajratmalari;
8. Mahsulotni o'zlashtirish xarajatlari;
9. Yaroqsiz mahsulot ishlab chiqarish natijasida ko'rilgan zarar (haqiqiy tannarxda);
10. Uskunalarni asrash va foydalanish xarajatlari;
11. Umum sex harajatlari;
12. Umumzavod harajatlari;
13. Boshqa xildagi ishlab chiqarish xarajatlari.

Mana shu o'n uch moddaning yig'indisi mahsulotning fabrika-zavod tannarxini tashkil qiladi. Bunga ishlab chiqarishdan tashqari xarajatlar qo'shilsa, mahsulotning to'liq tannarxi kelib chiqadi. Mahsulotning fabrika-zavod tannarxi bevosita ishlab chiqarish jarayonidagi xarajatlarini aks ettiradi. Mahsulotning to'liq tannarxiga bundan tashqari xarajatlar (mahsulotni jo'natish punktiga yetkazish, transport vositalariga ortish, sotish idoralarini saqlash va hokazo) ham qo'shiladi.

Tannarx tuzilishini kalkulyasiya moddolari bo'yicha guruhlash va uni tahlil qilish mahsulot ishlab chiqarish xarajatlarning ayrim elementlari bo'yicha haqiqiy darajasini reja (ba'zis davr) ko'rsatkichlari bilan solishtirish va tannarx xarajatlari ustidan operativ kuzatish olib borish imkoniyatini beradi. Demak, tannarx tuzilishini bunday o'rganish:

a) xarajatlarning asosiy yo'nalishini, ya'ni qayerda va nima uchun xarajat qilinganligini;

b) tannarx bo'yicha belgilangan reja ko'rsatkichlarining bajarilishi ustidan nazorat qilib borish va oqibat natijada haqiqiy tannarx darajasini arzonlashtirish imkonini;

v) umumiy tannarx xarajatlari tuzilishida har bir elementning salmog'ini aniqlash kabi muhim vazifalarni yechish imkonini beradi.

Ishlab chiqarish xarajatlari tuzilishini yuqoridagi ikki usul asosida o'rganish bilan birga ularning ishlab chiqarish jarayonida tutgan o'miga, mahsulot hajmiga bog'liqligi va ayrim mahsulot turlari bo'yicha taqsimlanishiga qarab ham o'rganish mumkin. Tannarx darajasi va uning dinamikasini o'rganishda bu usullarning ahamiyati kattadir. Ishlab chiqarish xarajatlari ishlab chiqarish jarayonida tutgan o'miga qarab asosiy va qo'shimcha xarajatlarga ajratiladi.

Asosiy xarajatlar bevosita mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'ladi, qo'shimcha xarajatlar korxonani xo'jalik jihatdan boshqarish bilan bog'liq bo'lib, unga ortiqcha xarajat va nobudgarchiliklar (jarima, kamomad, yaroqsiz va bekor turishlar) ham qo'shiladi. Yuqorida ko'rilgan kalkulyasiya moddalarini 1-10 elementlari asosiy va 11-13 elementlari esa qo'shimcha xarajatlardir. Mahsulot hajmi bilan bog'liqligiga qarab xarajatlar o'zgaruvchi va shartli, doimiy xarajatlarga ajratiladi.

O'zgaruvchi xarajatlar mahsulot hajmi o'zgarishiga qarab o'zgaradi. (xom-ashyo, asosiy va yordamchi materiallar, ishlab chiqarish ehtiyojiga ishlatilgan energiya, asosiy ishchilarning ish haqi va hokazo.)

Shartli doimiy xarajatlar, asosan mahsulot hajmi o'zgarishiga qarab o'zgarmaydi (masalan, boshqaruv xarajatlari). Mahsulot hajmining ortishi shu xarajatlar hisobiga uning bir donasi tannarxining pasayishiga olib keladi. Mahsulotlarning ayrim turlari orasida taqsimlanishiga qarab xarajatlar bevosita va bilvosita xarajatlarga ajratiladi.

Bilvosita xarajatlar, ayrim mahsulotlar turlari bo'yicha shartli ravishda qandaydir to'g'ri xarajat (masalan, ish haqi)ga nisbatan proporsional ravishda taqsimlanadi. Ularga umutsex, umumzavod va ishlab chiqarishdan tashqari xarajatlar kiradi.

Bevosita xarajatlar, ayrim mahsulotlar tannarxiga to'g'ridan-to'g'ri qo'yiladi (masalan xomashyo yoki asosiy materiallar).

Xarajatlarni bunday guruhlarga ajratish bir necha xil mahsulot ishlab chiqaradigan korxonalariga xos bo'lib, bir xil mahsulot ishlab chiqaradigan korxonalarda hamma xarajatlar ham o'sha mahsulot tannarxiga kiradi.

28. Solishtirma tovar mahsuloti va tannarx indeksleri

Ko'pgina iqtisodiy hodisalarni tahlil qilishda qo'llanilgani kabi, mahsulot tannarxi dinamikasini, reja topshirig'ini va uning bajarilishini tahlil qilishda ham statistika indeks usulidan keng foydalanadi. Mahsulot tannarxining dinamikasini o'rganishning muhim shartlaridan biri esa o'rganilayotgan mahsulotning albatta solishtirma tovar mahsulot bo'lishidir.

Solishtirma tovar mahsulotga solishtirilayotgan ikki davrda (bazis va joriy) ishlab chiqarilgan va shu bilan birga texnologiyasi, konstruksiyasi, yig'ish komplektatsiyasi bir oz o'zgarsa ham lekin, iste'mol xususiyati o'zgarmagan mahsulotlar kiradi. Ba'zis davrda ishlab chiqarilmagan yoki faqat tajriba uchun ishlab chiqarilgan mahsulot solishtirma tovar mahsulot, deb hisoblanmaydi. Ayrim olingan mahsulotlar tannarxini o'rganishda individual, bir necha xil mahsulot tannarxini o'rganishda esa umumiy indekslar sistemasi qo'llaniladi. Individual indekslar sistemasi yoki alohida olingan mahsulotlarning tannarx indeksleri quyidagi formulalarda ifodalanadi:

A) reja topshirig'i indeksi (int);

$$ipt = \frac{Z_{nl}}{Z_0}$$

B) tannarx dinamikasi indeksi (ig) $ig = \frac{Z_1}{Z_0}$;

V) rejaning bajarilish indeksi (Ipb)

$$inb = \frac{Z_1}{Z_{m}}$$

Bunda Z_{pl} – mahsulot birligining rejadagi tannarxi

Z_0 – mahsulot birligining biznes davridagi tannarxi

Z_1 – mahsulot birligining joriy davrdagi tannarxi

Bir xil mahsulot ishlab chiqaradigan korxonalar uchun umumiy indeks formulasi quyidagicha bo'ladi:

$$Iz = \frac{\bar{Z}_1}{\bar{Z}_0}$$

\bar{Z} - mahsulot birligining korxonalar guruhlari bo'yicha o'rtacha tannarxi: buni aniqlash uchun xarajatlar summasi mahsulot miqdoriga bo'linadi.

Kengaytirilgan holda bu formula quyidagicha bo'ladi:

$$Iz = \frac{\sum g_1 Z_1}{\sum g_1} \cdot \frac{\sum g_0 Z_0}{\sum g_0} = \frac{\bar{Z}_1}{\bar{Z}_0}$$

Bunda Z_1 va Z_0 – mahsulot birligining joriy va bazis davrdagi tannarxi, g_1 va g_0 mahsulotning joriy va bazis davrda ishlab chiqarilgan hajmi. Masalan, ikkita zavodda ishlab chiqarilgan A mahsulot hajmi va uning tannarx darajasi quyidagicha bo'lgan:

7-jadval

Zavodlar	Bazis davr		Joriy davr	
	Ishlab chiqarildi (ming dona)	Bir donaning tannarxi (so'm)	Ishlab chiqarildi (ming dona)	Bir donaning tannarxi (so'm)
	G0	Z0	G1	Z1
1	600	10.0	2000	9.0
2	1400	12.0	2000	10.5

Ikkala zavodda ishlab chiqarilgan A mahsulotning o'rtacha tannarxi.

$$\text{Bazis davrda: } \bar{Z}_0 = \frac{600 \cdot 10 + 1400 \cdot 12}{600 + 1400} = \frac{22800}{2000} = 11,4 \text{ so'm}$$

$$\text{Joriy davrda: } \bar{Z}_1 = \frac{2000 \cdot 9 + 2000 \cdot 10,5}{2000 + 2000} = \frac{39000}{4000} = 9,75 \text{ so'm bo'lgan}$$

Ikkala zavodda ishlab chiqarilgan A mahsulotning indeksi 9,75:11,4 = 0,85 yoki 85,0% bo'ladi, demak, u 14,5% pasaygan bunday o'zgaruvchan tarkibli indekslariga 2 omil ta'sir ko'rsatadi. Birinchi omil ayrim olingan korxonalaridagi mahsulot tannarxining o'zgarishi bo'lsa, ikkinchi omil umumiy mahsulotni ishlab chiqarishdagi korxonalar salmog'ida yuz bergan struktura o'zgarishlaridir.

Mehnat resurslarining mutloq o'sish ko'rsatkichi ($\sum MP_{kop}$) yuqorida qayd etilgan 16 yoshga to'lgan aholi soni (O'16yosh), halq xo'jaligiga jalb qilingan mexnat yoshida bo'lmagan o'smirlar (O' p), pensionerlar (P s) va mazkur hududga kelganlar (KEL myo) sonining yig'indisidan iborat;

$$\sum MP_{kop} + U_{16yosh} + U_s + P_s + KEL_{MYO}$$

Mutloq o'sish ko'rsatkichi mehnat resurslari potensial sonining o'zgarishini tavsiflaydi. Quyidagi ko'rsatkichlar mehnat resurslari sonining kamayishini tavsiflaydi:

- mehnat yoshidan o'tganlar koeffitsiyenti;

- mazkur yilda mehnat yoshida o'lganlar koeffitsiyenti;
- pensiyaga chiqqanlar koeffitsiyenti;
- mazkur hududdan ketgan mehnat yoshidagilar koeffitsiyenti;
- mehnat resurslari safidan chiqqanlarning umumiy koeffitsiyenti;
- mehnat resurslarining mutloq kamayish ko'rsatkichi.

No	Ko'rsatkichlar	Hisoblash tartibi	Izoh
1	Mehnat yoshidan o'tganlar koeffitsiyenti (K_{myoo})	$\frac{MEY_c}{AM\bar{e}} \cdot 1000$	$MYOO_s$ -mehnat yoshidan o'tgan aholi soni A_{myoo} -mehnat yoshidagi aholi soni
2	Mazkur yilda mehnat yoshida o'lganlar koeffitsiyenti ($K_{o'lg}$)	$K_{o'lg}$	$O'LG_s$ -mehnat yoshida o'lganlar soni
3	Pensiyaga chiqqanlar koeffitsiyenti (K_p)	$K_{o'lg}$	PCH_s -pensiyaga chiqqanlar soni
4	Mazkur hududdan ketgan mehnat yoshidagilar koeffitsiyenti (K_{ket})	K_{ket}	KET_s -mazkur hududdan ketgan mehnat yoshidagilar soni
5	Mehnat resurslari safidan chiqqanlarning umumiy koeffitsiyenti (K_{um})		JK_s -mehnat resurslari safidan chiqib ketgan jami aholi yoki $K_{um} - Q_{myoo} - Q_{o'lg} - Q_{pct} - Q_{ket}$
6	Mehnat resurslarining mutloq kamayish ko'rsatkichi ($\sum MR_{kam}$)		

Korxonalar guruhlarini bo'yicha umumiy indeksni ishlatishda solishtirma tovar mahsulot chegarasini aniqlash uchun 2 usul qo'llaniladi. Uning biri zavod usuli, ikkinchisi esa tarmoq usulidir.

Zavod usulining mohiyati shundaki, unda solishtirma tovar mahsulot guruhdagi ayrim korxonalar chegarasida qaraladi va shu korxonalarda biznes hamda joriy davrda ishlab chiqarilgan mahsulot, solishtirma tovar mahsulot, deb hisoblanadi; buning indeksi quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$\text{Zavod usuli } I_r = \frac{\sum g_1 Z_1}{\sum g_1 Z_0};$$

Tarmoq usulining mohiyati shundaki, unda solishtirma tovar mahsulot tarmoq chegarasida qaraladi va shu tarmoqdagi korxonalarda ba'zis hamda

joriy davrda ishlab chiqarilgan mahsulot solishtirma tovar mahsulot, deb hisoblanadi: buning indeksi quyidagi formula bilan hisoblanadi:

$$\text{Tarmoq usulida } I_z = \frac{\sum g_1 \bar{Z}_0}{\sum g_1 Z_0};$$

Shunday qilib, tarmoqdagi korxonalarining joriy davr mahsuloti uchun qilgan xarajatlar yig'indisi shu mahsulotning ba'zis davrdagi o'rtacha tannarxida (\bar{Z}_0) qilinishi mumkin bo'lgan xarajatlar summasiga bo'linadi. O'rtacha tannarx (\bar{Z}_0) quyidagicha hisoblanadi:

$$\bar{Z}_0 = \frac{\sum g_0 Z_0}{\sum g_0}$$

Solishtirma tovar mahsulot hajmini shu tariqa ko'paytirish korxonalarining mahsulot tannarxini pasaytirish uchun olib borgan kurashlari natijasini to'laroq ifodalashga imkon beradi. Indeksni aniqlashda zavod usuli qo'llanilganida solishtirish mumkin bo'lmagan mahsulot salmog'i yuqori va mahsulotlari tez-tez yangilanib turadigan tarmoqlarda tannarxni tahlil qilish xatto tarmoq usuli qo'llanganda ham katta qiyinchiliklarga uchraydi. Bunday tarmoqlarda solishtirish mumkin bo'lgan va bo'lmagan mahsulotlar tannarxi dinamikasini o'rgana oladigan jamlovchi ko'rsatkich, 1 so'mlik tovar mahsulotga sarflangan xarajat ko'rsatkichi qo'llaniladigan bo'ladi.

$$h = \frac{\sum gZ}{\sum gP}$$

bunda g-ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi. Z-mahsulot birligining tannarxi.

P-mahsulot birligining bahosi.

Bu ko'rsatkichning iqtisodiy mohiyati shundaki, uning surati shu mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun sarflangan xarajatlarni, maxraji esa tovar mahsulotining korxonalar ulgurji bahosida hisoblangan qiymatini bildiradi va u, odatda tiyinlarda ifodalanadi. Uning reja ko'rsatkichi quyidagicha aniqlanadi:

$$h_{rk} = \frac{\sum g_{rk} Z_{rk}}{\sum g_{rk} P_{rk}}$$

Ish jarayonida rejadagidan boshqacharoq mahsulotlar ham ishlab chiqarilishi mumkin. U holda reja ko'rsatkichlarini haqiqatda ishlab chiqariladigan mahsulotlarga moslab qaytadan ko'rib chiqib, tuzatish (korrektivlash) lozim bo'ladi. Buning formulasi

$$h_{mn} = \frac{\sum g_1 Z_{mn}}{\sum g_1 P_{mn}};$$

Sanoat korxonalarining hisobotida bir so'mlik tovar mahsulotiga haqiqatda sarflangan xarajati ko'rsatiladi.

$$h_1 = \frac{\sum g_1 Z_1}{\sum g_1 P_1};$$

Bir so'mlik tovar mahsulotga sarflangan xarajatni kamaytirish yuzasidan reja topshiriqlarining bajarilishini aniqlash uchun ularning amaldagi ko'rsatkichlari, tuzatish kiritilgan rejadagi ko'rsatkichlar bilan solishtirib ko'riladi.

$$I = \frac{\sum g_1 Z_1}{\sum g_1 P_1} : \frac{\sum g_1 Z_{mn}}{\sum g_1 P_{mn}};$$

Korxonalar faoliyatini tahlil qilish va rejalashtirishda bazis sifatida bundan avvalgi yildagi bir so'mlik tovar mahsulotga sarflangan xarajat ko'rsatkichi asos qilib olinadi:

$$h_0 = \frac{\sum g_0 Z_0}{\sum g_0 P_0};$$

Bu ko'rsatkich bilan amaldagi ko'rsatkich solishtirilib, mavjud yutuq va kamchilik aniqlanadi:

$$I = \frac{\sum g_1 Z_1}{\sum g_1 P_1} : \frac{\sum g_0 Z_0}{\sum g_0 P_0};$$

Bu ko'rsatkichning dinamikasiga ishlab chiqarilgan mahsulotning assortimenti mahsulotning korxonaga ulgurji bahosi va uning tannarxi singari omillar ta'sir etadi: statistika bu omillarning ta'sir etish natijalarini omil indekslari yordamida hisoblab chiqaradi. Mahsulot birligining tannarxi mahsulot tannarxining asosiy ko'rsatkichidir. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishning o'ziga xos xususiyatlari mahsulot tannarxini belgilash va aniqlashda ham maxsus usullar qo'llanilishini talab qiladi. Bunda mahsulot tannarxi bilan birga ayrim ish jarayonlarining tannarxi, masalan, 1 gektar yerni haydash yoki ekish, 1 bosh molni asrash tannarxi kabi ko'rsatkichlar ham aniqlanadi. Bu ko'rsatkichlarni aniqlash lozimligi qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish jarayonining davomligidan kelib chiqadi.

Dehqonchilikda asosiy ekinlar bir yilda bir marta etishtirilganligi sababli ularning tannarxi ham yil oxirida hosil tamoman yig'ishtirilib olingandan keyin aniqlanadi. Shunga yarasha xarajatlar ham yil bo'yi sarflanib

boradi. Misol uchun paxta etishtirishda kech kuzgacha qilingan ishlar (yerni shudgor qilish, tekislash, yagona, chopiq, sug'orish, terim) uchun mehnat haqi shuningdek, moddiy xarajatlar (urug'lik, o'g'it, yoqilg'i va h.k.) va boshqa sarflar yig'indisi o'sha ekinning tannarxini tashkil etadi.

Qishloq xo'jalik mahsulotlarining tannarxini aniqlash sxemasi ancha murakkabdir, chunki bunda ekinlardan asosiy mahsulot bilan birga, qo'shimcha mahsulotlar va ishga yaroqli chiqindilar ham olinadi. Ammo buxgalteriya hisobotida umumiy xarajatlar bu mahsulot turlariga bo'lib ko'rsatilmaydi. Shuning uchun ayrim mahsulotning tannarxini aniqlashda avvalo umumiy xarajat summasidan qo'shimcha mahsulotlar va ishga yaroqli chiqindilar qiymati chegirib tashlanib asosiy mahsulotlarning xarajatlari aniqlanadi. Bu xarajatlar mahsulotning ayrim turlari uchun ularning shartli mahsulotidagi salmog'iga qarab taqsimlanadi. Qishloq xo'jaligida ham mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi bilan to'liq tannarx aniqlanadi. Ishlab chiqarish tannarxi mahsulotni ishlab chiqarish uchun sarflangan xarajatlar yig'indisidan, to'liq tannarx esa bundan tashqari yana mahsulot realizatsiyasi bilan bog'liq xarajatlar yig'indisidan tashkil topadi. Mahsulot tannarxi ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish natijasida ham hosildorlikni oshirish natijasida ham pasayishi mumkin.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari etishtirishda kishi qo'l mehnatidan keng foydalanganligi tufayli, xarajatlar ichida ish haqi sarfining salmog'i hiyla yuqoridir. Buni pasaytirish esa ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiyalashtirishga bog'liqdir.

Savol va topshiriqlar

1. Mahsulot tannarxi nima?
2. Sanoat mahsulotini ishlab chiqarishda mahsulot tannarxi qanday belgilanadi?
3. Ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirishda qanday elementlar ishtirok etadi.?
4. Ishlab chiqarish xarajatlarining turlari?
5. Zavod va tarmoq usulida solishtirma tovar mahsulotni aniqlash.
6. 1 so'mlik tovar mahsulotiga sarflangan xarajat ko'rsatkichlari qanday aniqlanadi?
7. Qishloq xo'jaligi mahsulotining tannarxini aniqlashda nimalar hisobga olinadi?

VI-BOB. IJTIMOIIY MAHSULOT MUOMALASI STATISTIKASI

Reja:

1§. Tovar aylanmasi to'g'risida tushuncha va uning asosiy ko'rsatkichlari

2§. Ulgurji tovar aylanmasi ko'rsatkichlari

3§. Chakana tovar aylanmasi

4§. Tovar zahiralari statistikasi

1§. Tovar aylanmasi to'g'risida tushuncha va uning asosiy ko'rsatkichlari

Ma'lum davr ichida sotilgan tovar massasi *tovar aylanmasining hajmi*, deb ataladi, bu massa odatda pul bilan ifodalanadi. Tovar aylanmasining tarkibiga faqat tovarlar, ya'ni iste'molchilarga sotilgan moddiy ne'matlarigina kiritiladi. Aholiga ko'rsatilgan turlicha xizmatlardan, chunonchi, passajir transporti, teatrlar, kino, kommunal xizmatlar va hokazolardan tushgan pullar tovar aylanmasi tarkibiga qo'shilmaydi. Tovar aylanmasi ulgurji tovar aylanmasi va chakana tovar aylanmasiga bo'linadi. Tovarlarining ulgurji tarzda chakana savdo tashkilotlariga hamda ishlab chiqaruvchi korxonalariga sotilishi ulgurji tovar aylanmasidir.

Chakana tovar aylanmasi deganda, tovarlarni bevosita aholiga sotilishi tushuniladi. Tovar muomalasi doirasida sotilgan hamma tovarlarning umumiy massasi *yalpi tovar aylanmasi*, deb ataladi.

Yalpi tovar aylanmasi ulgurji va chakana tovar aylanmasi yig'indisidan iborat bo'lib, ulgurji tovar aylanmasidan vujudga keladigan takroriy aylanmani o'z ichiga oladi. Chunki yalpi tovar aylanmasida bir tovar massasining qiymati bir necha marta hisobga olinadi. Masalan, to'qimachilik kombinati ulgurji savdo tashkilotiga 1 mln. so'mlik gazmol sotdi, ulgurji savdo tashkiloti bu tovarni chakana savdo tashkilotlariga, ular esa iste'molchilarga sotdi.

Qo'ldan qo'lga o'tib jami sotilgan gazmol summasi 3 mln so'mni tashkil etdi. Ulgurji va chakana savdodan hosil bo'lgan summa jami yalpi tovar aylanmasidir. Bunda bir guruh tovar qayta-qayta hisobga olinadi. Chakana tovar aylanmasida takror hisob elementlari bo'lmaydi, negaki unda tovar iste'molchi qo'lga kirib muomala sohasidan chiqib ketadi. Shuning uchun tovar aylanmasi *sof tovar aylanmasi*, deb ataladi. Shunday qilib sof tovar aylanmasi oxirgi sotilgan umumiy miqdordir. Sof tovar aylanmasi xalq xo'jaligi miqyosida hisoblanganda chakana tovar aylanmasiga teng bo'ladi,

ammo sof tovar aylanmasiga ayrim savdo sistemasi bo'yicha hisoblanganda chakana tovar aylanmasiga teng kelmaydi. Chunki sof tovar aylanmasi hajmiga chakana tovar aylanmasidan tashqari ulgurji savdo orqali boshqa savdo sistemasiga sotilgan tovarlar ham kiradi.

Sof tovar aylanmasining miqdorini aniqlash bilan tovar aylanmasi tezligi, mehnat unumdorligi, muomala xarajatlari, rentabellik darajalari kabi ko'rsatkichlarni hisoblashga imkoniyat tug'iladi. Yalpi va sof tovar aylanmasi ko'rsatkichlariga asosanib tovarlar bosib o'tgan bosqichlar sonini ifodalovchi koeffitsiyent hisoblab chiqariladi. Bu koeffitsiyent yalpi tovar aylanmasining sof tovar aylanmasiga nisbatidir:

$$K_{zv} = \frac{Y_0}{C_0}$$

Bunda Y_0 -yalpi tovar aylanmasi;

S_0 -sof tovar aylanmasi;

K_{zv} -tovar o'tadigan savdo zvenolari koeffitsiyenti.

Xalq xo'jaligi bo'yicha hisoblanganda bu koeffitsiyent yalpi tovar aylanmasining chakana tovar aylanmasiga nisbatidir:

$$K_{zv} = \frac{Y_0}{C_0}, \text{ bunda}$$

Ch_0 -chakana tovar aylanmasi. Tovarlarining ishlab chiqarishdan to iste'molchilarga etguncha qadar o'tadigan bosqichlarning kamayishi natijasida tovarlar muomalasi tezlashadi, muomala harajatlari kamayadi va savdo tashkilotlarining rentabelligi oshadi.

2§. Ulgurji tovar aylanmasi ko'rsatkichlari

Ulgurji tovar aylanmasi tovarlarning chakanalab sotish uchun chakana savdo tashkilotlariga hamda iste'mol buyumlari ishlab chiqaruvchi korxonalariga sotilishidir. Ulgurji savdo tovarlarni sotishdan tashqari boshqa funksiyalarni ham bajaradi, chunonchi tovarlarni saqlash, saralash, qadoqlash, o'rash va tovar zapaslarini barpo qilish ishlarini olib boradi, sanoat korxonalari tomonidan ishlab chiqarilgan xalq iste'moli tovarlarini xarid qiladi va ularni mamlakatning turli rayonlariga rejali ravishda tashib keltirishni ta'minlaydi, xaridorlar talabini doimiy o'rganib boradi va shunga asosan aholiga zarur bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarish uchun sanoat korxonalariga buyurtmalar beradi va h.k.

Ulgurji tovar muomalasining chakana tovar muomalasidan farqi shuki, bunda tovarlar savdo tashkilotlariga va korxonalariga ulgurjilab sotiladi. Ulgurji savdoga kelib tushadigan tovar *resurslari davlat resurslari va mahalliy resurslarga* bo'linadi. *Davlat resurslariga* davlat sanoati tovarlari, import tovarlar va davlat boshqa yo'llar bilan xarid qilgan tovarlar kiradi.

Mahalliy resurslarga mahalliy xomashyodan ishlab chiqarilgan tovarlar, qo'shimcha xo'jaliklarda etishtirilgan mahsulotlar va kooperatsiya savdo tashkilotlari tomonidan xarid qilingan qishloq xo'jaligi mahsulotlari kiradi. Tovar resurslaridan foydalanish rejasida tovar fondlari uch kategoryaga, ya'ni: 1) bozor tovar fondi. 2) bozorga chiqarilmaydigan tovar fondi. 3) sanoatda qayta ishlash tovar fondiga bo'linadi.

Bozor tovar fondi-bu aholiga chakana savdo tarmoqlari va umumiy ovqatlanish korxonalarini orqali sotiladigan tovar resurslaridir. *Bozorga chiqarilmaydigan tovar fondi*-bu ulgurji savdo tashkilotlari tomonidan eksportga va davlat byudjetida bo'lgan tashkilot va muassasalarga sotish uchun ajratiladigan va oziq-ovqat jumlasiga kirmaydigan tovarlar fondidir. Sanoatda qayta ishlash tovar fondi bu aholi iste'moli uchun boshqa turdagi tovarlar ishlab chiqarish maqsadida sanoat korxonalariga xomashyo sifatida yuboriladigan tovar resurslaridan tashkil topadi. Masalan tayyor kiyim tikish uchun tikuvchilik fabrikalariga beriladigan gazmol, kolbasa mahsuloti ishlab chiqarish uchun tegishli korxonalariga beriladigan go'sht va h.k.

Statistika idoralari savdo tashkilotlariga bergan ma'lumotlarga asosan tovarlarning jo'natish va yetkazib berish rejasini savdo tashkilotlari va viloyat, respublika bo'yicha bir tekisda bajarilishini hisoblab tahlil qiladi. Bozor fondi mahsulotlari yetkazib berish ma'lumotlariga asosan bozor tovar fondi tadrijiy o'zgarishi o'rganiladi.

Bozor tovar fondi tadrijiy o'zgarishini aniqlash uchun joriy davrda yetkazib berilgan bozor tovar fondi bazis davrdagisiga taqqoslanib ko'riladi. Bozor tovar fondi tadrijiy o'zgarishi quyidagi formula bilan ifodalandi:

$$I_{gp} = \frac{\sum g_1 P_1}{\sum g_0 P_0};$$

bunda g_1 va g_2 - joriy va bazis davrlarda yetkazib berilgan bozor tovar fondi massasi.

r_1 va r_2 - joriy va bazis davrlardagi ulgurji baho. Bu indeks bozor tovar fondining umumiy hajmi o'zgarishini ko'rsatadi. Mazkur indeks natijasiga ikki

xil omil ta'sir ko'rsatadi: biri etkazib berilgan tovarlar miqdorining o'zgarishi va ikkinchisi, bahoning o'zgarishidir. Bozor tovar fondining fizik hajmi indeksini hisoblab chiqarishda solishtirilayotgan ikki davrda yetkazib berilgan tovarlarning o'zgarish baholari asos qilib olinadi:

$$I_{z} = \frac{\sum g_1 P_0}{\sum g_0 P_0};$$

Ulgurji savdo tashkilotlari oziq-ovqat jumlasiga kirmaydigan tovarlarning sotilishini naturada emas, balki qiymatda ya'ni pulga chaqib hisoblaydilar. Shuning uchun ham oziq-ovqatdan g'ayri tovarlar tadrijiy o'zgarishini hisoblashda individual baho indeksi yordamida quyidagi indeks formulasi qo'llaniladi:

$$I_{z} = \frac{\sum \frac{1}{i_p} g_1 P_1}{\sum g_0 P_0};$$

bunda $i_p = \frac{P_1}{P_0}$ - individual baho indeksi.

3§. Chakana tovar aylanmasi

Chakana tovar aylanmasi tovarlarning bevosita aholiga sotilishidir. Chakana tovar (m) aylanmasi hajmi va uning strukturasi savdoning muhim ko'rsatkichlaridandir. Bu ko'rsatkich aholi iste'mol qilgan tovar mahsuloti miqdorini, tarkibini hamda xalqning moddiy farovonligi va madaniy darajasini ifodalaydi. Moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarida iste'mol buyumlarini ishlab chiqarishning o'sishi va aholining real daromadining ko'payishi chakana tovar aylanmasini o'stirishning asosiy omilidir. Chakana tovar aylanmasi tarkibiga davlat va kooperatsiya savdo tarmoqlari hamda umumiy ovqatlanish korxonalarining aholi bilan bo'lgan tovar aylanmasi kiradi. Ya'ni:

- 1) gazeta, jurnal va kitob obunalarini, ularni sotish;
- 2) omborlardan aholiga yog'och va yonilg'i sotish;
- 3) maxsus bazalardan va savdo tashkilotlari omborlaridan avtomashinalar va qishloq xo'jalik inventori sotish;
- 4) uy va dachalar sotish;
- 5) har xil ustaxonalarda aholining kiyimlari, poyabzallarini, madaniy-maishiy va xo'jalik buyumlarini remont qilib berishdan tushgan pullar;

6) aholi sotib olgan tovarlarni magazinlardan uylariga yetkazib berishdan sotilgan gazlamani bichib berishidan, iste'mol buyumlarini ijaraga berishdan tushgan pullar ham chakana tovar aylanmasiga kiradi.

Shuningdek, mayda ulgurji savdo yo'li bilan har xil tashkilot va muassasalarga oziq-ovqat tovarlarini sotish ham chakana savdo aylanmasiga kiradi. Tovarlar iste'molchilarga naqd pulga va kreditga sotiladi. Kreditga sotilgan tovarlar puli qachon kelib tushishidan qat'i nazar, iste'molchi tovarni olishdan boshlab chakana tovar aylanmasida hisobga olinadi. Chakana savdoning mohiyati shundan iboratki, chakana savdo korxonalarida ayrim tovarlarning sotilishi hisobi buxgalteriyada olib borilmaydi, ya'ni chakana savdo korxonasida ayrim tovarlarning sotilishi hujjatlashtirilmaydi. Bunday sharoitda statistika oldiga ayrim tovar va tovar guruhlari bo'yicha chakana tovar aylanmasi hajmini aniqlash vazifasi qo'yiladi.

Savdo korxonalarida inventarizatsiya usuli bilan aniqlangan tovar zahiralari ma'lumotiga hamda hisobot davrida keltirilgan tovarlarning kirim hujjatiga asosan har qaysi tovar guruhlari bo'yicha sarflangan tovar miqdori quyidagi formulada aniqlanadi.

$$Z_0 + K - Z_1 + S$$

Bunda Z_0 -hisobot davri boshidagi tovar zahirasi;

Z_1 -hisobot davrining oxiridagi tovar zahirasi;

K-hisobot davrida keltirilgan tovarlar;

S-hisobot davrida sarflangan tovarlar.

Bunday usul bilan hisoblangan tovar sarfining summasi chakana tovar aylanmasi hisoblanmaydi. Chunki qisman tovarlar boshqa maqsadlarga sarflanadi.

4§. Tovar zahiralari statistikasi

Tovar zahiralari muomala doirasidagi tovar mahsuloti bo'lib, u ishlab chiqarishdan chiqqan, ammo hali iste'mol doirasiga kirmaydigan tovarlardan iboratdir. Tovar muomalasi kundalik savdoni tovarlar bilan ta'minlab turish uchun savdo tashkilotlari va korxonalarda doim tovar zahiralari bo'lishini talab qiladi. Bu zahiralar muayyan me'yorda saqlanadi, ularning me'yordan ko'p yoki kam bo'lishi tovar aylanmasi rejasini bajarishga malol keltiradi va umuman tovar aylanmasi ko'rsatkichlariga salbiy ta'sir qiladi.

Statistikada tovar zahiralari o'zining ma'lum belgilariga ko'ra guruhlariga ajratib o'rganiladi. Tovar zahiralarning savdo zvenolarida saqlanishiga qarab quyidagi uch guruhga, ya'ni:

1) sanoatdagi (omborlardagi) tovar zahiralari;

2) ulgurji savdo tashkilotlaridagi tovar zahiralari;

3) chakana savdo tashkilotlaridagi tovar zahiralari bo'linadi. Tovar zahiralari saqlanish davriga qarab ham:

1) joriy yoki me'yoriy tovar zahiralari;

2) mavsumiy saqlanadigan tovar zahiralari;

3) muddatidan ilgari keltirilgan tovar zahiralari bo'linadi.

Joriy yoki mavsumiy saqlanadigan tovar zahiralari kundalik savdoni tovar bilan ta'minlash maqsadiga xizmat qiladi. Yilning muayyan mavsumlarida aholining ayrim tovarlarga bo'lgan talabi ancha ortadi: masalan, qishda-qishki kiyim, yozda-yozgi kiyim hamda meva, sabzavot va shunga o'xshash tovarlar ko'proq talab qilinadi. Aholining talabini qondirish maqsadida savdo tashkilotlari mavsumiy tovar zahiralari saqlaydi. Muddatidan ilgari tashib keltiriladigan tovar zahiralari mamlakatning tabiiy sharoiti og'ir bo'lgan rayonlarga tashib keltiriladigan tovarlardir. Bu rayonlarga tovarlar muz erib suv yo'llarida qatnov boshlangan va tog' yo'llari ochilganda uzoq muddatga mo'ljallab tashib keltiriladi.

Mavsumiy va muddatidan ilgari keltiriladigan tovar zahiralari alohida hisobga olib boriladi hamda zahiralar rejada belgilangan normativlarga kiritilmaydi, bu zahiralar uchun davlat banki imtiyoz kredit beradi. Savdo tashkilotlari tovar zahiralari haqida oylik, kvartallik va yillik statistik hisobot tuzadi. Statistik hisobotda hamma tovar zahiralari chakana bahoda olinadi. Savdo korxonalarini va tashkilotlari tovar zahiralari haqidagi statistik hisobotning bir nusxasini o'zlarining yuqori tashkilotiga va ikkinchi nusxasini markaziy statistika boshqarmasi organlariga beradi.

Statistik hisobot ma'lumotlari asosida savdo korxonalarini va tashkilotlari bo'yicha hamda viloyat, o'lka, respublikalar bo'yicha mavjud tovar zahiralarning mutloq summasi aniqlanadi. Tovar zahiralari tahlil qilishdan asosiy muddao ularning haqiqiy miqdori normativga nisbatan teng kelish-kelmasligini aniqlashdir. Buning uchun haqiqiy tovar zahiralari miqdori belgilangan normadagi tovar zahiralari taqqoslanadi. Haqiqiy tovar

zahiralarining normadan ortiqligi yoki kamligi so'm yoki kun hisobida quyidagi formulalar yordamida hisoblab chiqariladi:

$$\left(3_T \cdot \frac{H_T}{K_K}\right) - N = \pm \text{kun}$$

$$3_0 - \left(\frac{H_T}{K_K} \cdot N\right) = \pm \text{so'm}$$

bu yerda 3_0 - davr boshidagi mavjud tovar zahirasi (so'm hisobida);

P_T -rejalashtirilgan tovar aylanmasi;

K_K -kalendar kunlar soni;

N - tovar zahiralar normasi (kun hisobida);

3_T - davr oxiridagi mavjud tovar zahirasi (so'm hisobida).

Savdo statistikasida tovar zahiralariga doir ko'rsatkichlar bu zahiralar holatini, ulardan foydalanishni hamda tovarlarning muomalada aylanishini ifodalaydi: tovarlarning muomalada aylanishi: 2 ta ko'rsatkich yordamida, ya'ni 1) aylanmalar soni va 2) tovarlarning muomala vaqti ko'rsatkichlari bilan ifodalanadi. Mazkur tovar aylanmasi tezligi ko'rsatkichlari tovar aylanmasi va tovar zahiralar ma'lumotlari asosida hisoblab chiqariladi. Tovar aylanmasi tezligi ma'lum davrdagi tovar aylanmasi summasini shu davrdagi o'rtacha tovar zahiralariga bo'lib aniqlanadi. Buning uchun har qaysi oy, kvartal, yildagi o'rtacha tovar zahiralarini oldindan hisoblab chiqarish lozim. O'rtacha tovar zahiralarini aniqlashda, har oyning boshidagi mavjud tovar zahiralar ma'lumotiga asosan, o'rtacha xronologik usulda o'rtacha kvartallik, oylik tovar zahiralar aniqlanadi.

Tovar aylanmasi tezligi ko'rsatkichi ma'lum davrda o'rtacha tovar zahiralarining muomalada necha marta aylanganligini ifodalaydi. Tovar aylanmasi tezligi quyidagi formula bilan hisoblanadi.

$$C = \frac{T}{3}$$

bunda S -tovar aylanma tezligi;

T - tovar aylanma hajmi;

$\bar{3}$ -o'rtacha tovar zahiralar. Misol: 1 kvartalda «N» magazin tovar aylanmasi 600 ming so'mni, o'rtacha tovar zahirasi esa 100 ming so'mni tashkil qilgan. Bunda tovar aylanmasi tezligi:

$$C = \frac{T}{3} = \frac{600}{100} = 6 \text{ martadir.}$$

Demak, magazindagi o'rtacha tovar zahirasi kvartal davomida 6 marta muomalada aylangan yoki boshqacha qilib aytganda tovarlarning har bir muomalada aylanish vaqti 15 kun ekan, buni quyidagi formula orqali izohlash mumkin.

$$B = \frac{\bar{3} \cdot K_K}{T} = \frac{100 \cdot 90}{600} = \frac{9000}{600} = 15 \text{ kun ёки } \frac{90}{6} = 15 \text{ kun};$$

Tovar zahiralar statistikasining muhim vazifalaridan biri tovar aylanmasi tezligi dinamikasini aniqlashdir. U joriy davrdagi tovar aylanmasi tezligining bazis davrdagi tovar aylanmasi tezligiga nisbati tarzida aniqlaniladi.

Savol va topshiriqlar

1. Qanday tovar aylanmasi ulgurji tovar aylanmasi deyiladi?
2. Ulgurji savdoga kelib tushadigan tovar resurslari nimalarga bo'linadi?
3. Tovar resurslari nechta kategoriyaga bo'linadi?
4. Chakana tovar aylanmasi haqida nimani bilasiz?
5. Chakana tovar aylanmasi tarkibiga nimalar kiradi?
6. Chakana tovar aylanmasi hajmi nima?
7. Tovar muomalasi nimani talab etadi?
8. Tovar zahiralarini saqlanish davriga qarab necha turga bo'linadi?
9. Tovar zahiralarining haqiqiy miqdori qanday aniqlanadi?
10. Tovar aylanmasi tezligi ko'rsatkichi nimani ifodalaydi?

VII-BOB. MILLIY DAROMAD STATISTIKASI

Reja:

1§. Milliy daromad haqida tushuncha va uning vazifalari

2§. Foyda summasi, uning tashkil topish va taqsimlanish ko'rsatkichlari

1§. Milliy daromad haqida tushuncha va uning vazifalari

Milliy daromad jami ijtimoiy mahsulotning, ya'ni yil davomida yaratilgan moddiy ne'matlarning bir qismidir. U xuddi jami ijtimoiy mahsulot singari, xalq xo'jaligining moddiy ne'matlar yaratiladigan tarmoqlarida: sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish, yuk transporti, ishlab chiqarishga xizmat qiluvchi aloqa, umumiy ovqatlanishi, savdo, moddiy-texnika ta'minoti, qishloq xo'jalik mahsulotlarini tayyorlash va shu kabi boshqa ishlab chiqarish tarmoqlarida bunyodga keltiradi. Ma'lumki, ijtimoiy mahsulotni yaratishda xilma-xil ishlab chiqarish vositalarini xom ashyo, materiallar, yonilg'i va h.k. ishlatiladi, asosiy ishlab chiqarish fondlarining ma'lum qismi eskirib, yoyilib, ishdan chiqib qoladiki, ular takror ishlab chiqarish jarayonida jami ijtimoiy mahsulot qiymatining bir qismi bilan qonlanadi. Jami ijtimoiy mahsulotning mazkur qismi qoplangandan so'ng jamiyat ixtiyorida qoladigan bo'lagi milliy daromadni tashkil qiladi.

Milliy daromad moddiy jihatdan iste'mol buyumlari va ishlab chiqarish vositalarining jamg'ariladigan qismidan tashkil topadi va ko'p shaklida joriy va o'zgarmas baholarda hisob qilinadi. Statistika milliy daromadni o'rganishda bir qancha muhim masalalarni hal qiladi:

1. Statistika milliy daromad jami va tuzilishini aniqlash usullarini, xo'jalikning moddiy ne'matlar yaratiladigan tarmoqlarini aniq ajratib, jami ijtimoiy mahsulot hajmi bilan moddiy xarajatlar hajmini aniqlashning yagona metodologiyasini ishlab chiqadi.

2. Mamlakat iqtisodiyotining tez sur'atlar bilan o'sishi milliy daromad dinamikasini va unga ta'sir etuvchi omillar quvvatini o'rganishini zarur qilib qo'yadi.

3. Milliy daromad iste'mol va jamg'arishning yagona manbaidir. Shuning uchun ham statistika milliy daromadning taqsimlanishini va undan foydalanishni, jamg'ariladigan va iste'mol qilinadigan qismlar nisbatini o'rganadi. Ma'lumki, xalq xo'jaligining jami mahsuloti moddiy ne'matlar yaratiladigan barcha tarmoqlarning yalpi mahsuloti yig'indisidan tashkil

topadi. Binobarin, mamlakat milliy daromadi hajmini aniqlash uchun jami ana shu tarmoqlar ishlab chiqargan yalpi mahsulotlar qiymatidan material xarajatlar qiymati chiqarib tashlanadi va shundan qolgan qismi milliy daromad hajmini tashkil etadi. Milliy daromad hajmi va strukturasi aniqlashdi.

A) ishlab chiqarish usuli.

B) taqsimlash usuli.

V) oxirgi foydalanish usuli yoki milliy daromadning moddiy tuzilishi ma'lumotlaridan foydalanish usulini qo'llaydi. Ishlab chiqarish usulining mohiyati shundan iboratki, bunda shu yil yaratilgan jami ijtimoiy mahsulot qiymatidan uni ishlab chiqarishda foydalanilgan ishlab chiqarish vositalari qiymati chiqarib tashlanadi. Ishlab chiqarishning material xarajatlari u yoki bu tarmoqning sarflangan ishlab chiqarish vositalari va asosiy ishlab chiqarish fondlari, amortizatsiyasi qiymatidan iboratdir. Bu ishlab chiqarish vositalarining tarkibi turli tarmoqlarda turlichadir.

Milliy daromad hajmini aniqlashning ikkinchi usuli taqsimlash usulidir. Buning mohiyati shundaki, milliy daromad hajmi uning ayrim elementlari yig'indisi sifatida qaraladi. Taqsimlash usuli yordamchi usul hisoblanib, ishlab chiqarish usuli bilan hisoblangan milliy daromad hajmini tekshirish uchun qo'llaniladi. Milliy daromad hajmini aniqlashning yana bir usuli oxirgi foydalanish usulidir. Buning mohiyati shundaki, milliy daromad hajmi undan foydalanish elementlarining yig'indisi sifatida qaraladi. Ma'lumki, milliy daromad iste'mol va jamg'arish uchun ishlatiladi. *Iste'mol* deyilganda, aholining va ishlab chiqariladigan soha tashkilotlarining moddiy ne'matlardan foydalanishi tushuniladi.

Jamg'arish deyilganda, ishlab chiqarish vositalari va mehnat predmetlari qiymatining ortishiga aytiladi. Ular qiymatining ortgan qismini oziqlanish uchun yil oxiridagi qiymatidan yil boshidagi qiymati chiqarib tashlanadi. Bu usulda milliy daromad hajmini eksportning importdan ortgan qismi va moddiy ne'matlarning yo'qotilgan qiymatlari ham qo'shiladi.

Iqtisodiy statistika milliy daromadning umumiy hajmini hisoblash bilan birga uning aholi jon boshiga to'g'ri keladigan miqdorini ham aniqlaydi. Buning uchun yillik milliy daromad hajmi (joriy baholarda) aholining o'rtacha yillik soniga bo'linadi. Statistika milliy daromad o'sishini o'rganish bilan birga, unga ta'sir etuvchi omillarni va ular ta'sirining absolyut hajmini ham aniqlaydi. Bu omillar asosan:

1. moddiy ne'matlar yaratuvchi soha tarmoqlarida xizmat qilayotgan xodimlar sonining yoki sarf qilingan ish vaqti hajmining ortishidan;

2. mehnat unumdorligi darajasining o'sishidan;

3. jami ijtimoiy mahsulotda material xarajatlar salmog'ining o'zgarishidan iboratdir.

Moddiy ne'matlar yaratiladigan soha tarmoqlarida xizmat qilayotgan xodimlar o'zlari yaratgan qiymatining hammasini o'zlari olmaydi, balki bu qiymatning bir qismi ishlab chiqarishni kengaytirish va zahiralarni ko'paytirishga, moddiy ne'mat yaratmaydigan soha xodimlarini, mehnatga layoqatsiz kishilarni, o'quvchilarni asrashga ajratiladi. Shunday qilib, moddiy ne'matlar ishlab chiqarish sohasi tarmoqlarida yaratilgan milliy daromad, u yerning o'zida butunlay taqsimlanmaydi, balki u jamiyat miqyosida taqsimlanadi va qayta taqsim qilinadi. Natijada, milliy daromadning bir qismi aholi iste'moli uchun, bir qismi xizmat ko'rsatadigan soha va boshqarish uchun va bir qismi jamg'arish uchun ishlatiladi. Statistika bu murakkab jarayonni quyidagi bosqichlar bo'yicha o'rganadi. Milliy daromadning zaruriy va qo'shimcha mahsulotga birlamchi taqsimlanishi.

1. Milliy daromadning qayta taqsimlanishi va yasama daromadning tashkil etilishi.

2. Oxirgi daromadning tashkil etilishi va milliy daromadning foydalanilishi.

Milliy daromadning birlamchi taqsimlanishi deyilganda, uni moddiy ne'mat yaratadigan soha tarmoqlarida taqsimlanishi tushuniladi. Bunda sof mahsulot ikki qismga ajratiladi: Moddiy ne'mat yaratayotgan mehnatkashlarning daromadlari yoki zaruriy mahsulot (V), moddiy ne'mat yaratayotgan korxonalarining daromadi yoki qo'shimcha mahsulot. Bularning yig'indisi yaratilgan milliy daromad summasi albattda teng bo'ladi. Aholiga xizmat ko'rsatish yo'li bilan ham milliy daromad qayta taqsimlanadi. Aholi bir qancha tekin xizmatlar bilan birga to'lovli xizmatlardan ham foydalanadi. Kino, teatrlar, passajir, transporti, aloqa, sartaroshxona, xo'jalik hisobidagi poliklinika xizmatlaridan aholining foydalanishi bunga misol bo'la oladi. Bularning xizmatiga aholi haq to'lab o'z daromadining bir qismini ana shu moddiy ne'mat yaratmaydigan soha korxonalariga to'laydi va bu to'lovlar shu muassasalarning daromadini tashkil etadi.

Qayta taqsimlashning keyingi bosqichi xalq xo'jaligini moliyalashtirish va kreditlashdan, kapital qo'yilmalar, aylanma mablag'larni to'ldirishlar va hokazolardan iborat. Qayta taqsimlash natijasida moddiy ne'matlar yaratilmaydigan soha xodimlarining daromadlari, ishlab chiqarmaydigan korxonalar va tashkilotlarda foydalanilgan material xarajatlar o'rni qoplash mablag'lari, sotsial ta'minot tomonidan olinadigan hamma daromadlar tashkil etadi. Sotsial-madaniy ishlar uchun sarflanadigan mablag'lar ijtimoiy iste'mol fondini tashkil etadi. Bu fond asosan davlat mablag'lari hisobidan tashkil etiladi. Ijtimoiy iste'mol fondi quyidagi maqsadlarda ishlatiladi: bepul meditsina xizmati, ta'lim, kasal bo'lgan vaqt va tug'ish, dam olish uchun o'tpuskalar berilishi, ishchi, xizmatchilarga qarilik va nogironlik nafaqalari to'lanadi; ko'p bolali ayollarga nafaqa, o'quvchilarga stipendiya beriladi va boshqa har xil to'lovlar, imtiyozlar. Bundan tashqari, milliy daromadning aholi ehtiyojini qondirish uchun ishlatiladigan qismi haqida gap borganda, uy-joy qurilishini va boshqa madaniy-oqartuv binolari qurilishini ham hisobga olish kerak. Statistika hisobotlar yordamida bu daromadlarning absolyut summasini va nisbiy ko'rsatkichini aniqlaydi. Statistika aholining daromadlarini aholi guruhlari bo'yicha o'rganadi va hosil qilingan ma'lumotlar aholining turmush darajasi haqida xulosa chiqarish imkonini beradi. Ma'lumki, milliy daromad moddiy ne'matlardan tashkil topadi, shuning uchun uning ishlatilishi ham ma'lum moddiy asosda bo'ladi. Moddiy ne'matlar joriy ishlab chiqarish ehtiyojlari va ishlab chiqarmaydigan ehtiyojlar uchun ishlatiladi. Bu esa yashash va yashash darajasini oshirish imkonini beradi. Aholi oziq-ovqatni, kiyim-kechak, yoqilg'i, elektroenergiya, madaniy mollar va imoratlarini, uzoq muddat xizmat qiladigan buyumlarni o'z ehtiyojini qondirish uchun ishlatadi. Statistika bu sohada asosan jon boshiga to'g'ri keladigan mahsulotlarni natural ko'rsatkichlarda hisoblaydi. Umumiy foydalanish esa qiymat ifodasida o'rganiladi.

Milliy daromaddan oxirgi foydalanish deyilganda, faqatgina iste'mol qilish emas, balki moddiy ne'matlarni jamg'arish ham tushuniladi.

2§. Foyda summasi, uning tashkil topish va taqsimlanish ko'rsatkichlari

Moddiy ne'matlar yaratiladigan korxonalarda ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati uch elementdan, ya'ni ishlab chiqarish vositalarining

mahsulotga o'tgan qiymati, kishilarning bevosita mehnat bilan yangidan yaratilgan zaruriy mahsulot qiymati va qo'shimcha mahsulot qiymati yig'indisidan iborat. Buning dastlabki ikki element yig'indisi mahsulot tannarxini tashkil etish haqida yuqorida gapirgan edik. Uning uchinchi elementi qo'shimcha mahsulot bo'lib, u xalq xo'jaligining pul ifodasidagi foyda summasi, aylanma solig'i va boshqa pul jamg'armalari sifatida yuzaga keladi.

Foyda summasi sotilgan mahsulot qiymati bilan uning to'liq qiymati orasidagi farqqa teng. Shuning uchun uning hajmini oshirishning asosiy yo'li mahsulot tannarxini pasaytirishdir. Korxonalar hosil qiladigan foyda summasi 2 xil bo'ladi:

1. mahsulotlarni sotishdan olingan foyda. Bu foyda tayyor mahsulot, ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lovlar bilan ularning to'liq tannarxi orasidagi farqqa teng bo'ladi;

2. balansdagi foyda. Bunga yuqoridagi foydadan tashqari boshqa xil xo'jalik faoliyatidan ko'rilgan foyda va zararlar ham qo'shiladi.

Korxonaning balansdagi foyda summasidan asosiy va aylanma fondlardan foydalanishi uchun davlat byudjetiga tegishli mablag' ajratiladi va bank krediti uchun foizlar to'lanadi. Balansdagi foydadan mazkur to'lovlar olib tashlangandan keyin korxonaning sof foydasi qoladi. Balansdagi foyda asosan tovar mahsulotlarini sotishdan olinadi.

Korxonalar xo'jalik faoliyatining moliyaviy natijasini ifodalovchi ko'rsatkichlardan yana biri nisbiy ko'rsatkich-rentabellik darajasi ko'rsatkichidir. Bu ko'rsatkich hosil qilingan foyda summasi bilan mahsulot ishlab chiqarish uchun qilingan xarajatlarni yoki ishlab chiqarish resurslarini solishtirish imkonini beradi. Biz bu ko'rsatkich bo'yicha mehnat material va moliyaviy resurslardan qanday foydalanilganligi haqida fikr yuritamiz. Bu ko'rsatkichda korxonalar xo'jalik faoliyatining ko'p qirralari o'z aksini topadi. Hozirgi vaqtda rentabellik darajasi ikki ma'noda tushuniladi.

1. Keng ma'noda bu korxonaning umumiy rentabellik darajasini ifodalaydi. Buni aniqlash uchun balansdagi foyda summasi ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha yillik qiymatiga nisbat qilib olinadi. Bu ko'rsatkichning iqtisodiy mohiyati shundaki, u ishlab chiqarish fondlaridan foydalanib, uning birligidan korxonaga qancha foyda olinganini ifodalaydi va buning ortishi ishlab chiqarish samadorligining ortishini ko'rsatadi. Buning formulasi quydagicha,

$$R_{um} = \frac{\Phi_0 \cdot 100}{\Phi_{ac} + \Phi_0} t$$

Bunda, R_{um} —umumiy rentabellik darajasi.

F_b —balansdagi foyda summasi.

$\overline{\Phi_{ac}}$ —asosiy fondlar o'rtacha yillik qiymati.

$\overline{\Phi_0}$ —aylanma fondlarning o'rtacha yillik qiymati.

Rentabellik darajasining shu tariqa aniqlanishi fondlardan foydalanish to'lovlari bilan birga korxonalarda ortiqcha uskunarlar va material resurslar bo'lmasligini hamda ishlab chiqarishda har bir so'mdan ratsional foydalanishni taqozo qiladi.

2. Tor ma'nodagi tushuncha sotilgan mahsulotning rentabellik darajasidir. Buni aniqlash uchun mahsulot sotishdan olingan foyda summasini mahsulotning to'liq tannarxiga nisbat qilib olinadi. Bu ko'rsatkichning iqtisodiy mohiyati shundaki, u mahsulot ishlab chiqarish uchun qilingan harajatlarning iqtisodiy samaradorligini ifodalaydi. Buni formulada ifodalasak quydagicha bo'ladi.

$$R = \frac{\Phi_c \cdot 100}{T}$$

Bunda, R —sotilgan mahsulotning rentabellik darajasi.

F —tovar mahsulotni sotishdan olingan foyda.

T —sotilgan mahsulotning to'liq tannarxi.

Yuqorida qayd qilinganidek, korxonalar balansdagi foyda summasining ma'lum to'lovlarni to'lab bo'lgandan keyin qolgan qismi korxonaning sof foydasini tashkil etadi. Sof foydaning ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha yillik qiymatiga nisbati korxonaning sof rentabellik darajasini ifodalaydi. Ammo, bunda korxonaning asosiy fondlar qiymati ayirib tashlanadi.

$$P_{sof} = \frac{\Phi_0 - (\Phi_{DT} + K + D) \cdot 100}{(\Phi_{ac} + \Phi_{an}) - \Phi}$$

bunda: F_b —balansdagi foyda summasi;

F_{DT} —fondlarda foydalanganligi uchun to'lanadigan to'lovlar;

K —kredit uchun to'langan foiz;

D —belgilangan (renta to'lovlar);

$F_{as} QF_{ay}$ —asosiy va aylanma fondlarning o'rtacha yillik qiymati;

F-to'lovdan ozod etilgan fondlar. Bu ko'rsatkichlar sanoat tarmog'iga tegishli bo'lib, xalq xo'jaligining boshqa tarmoqlarida *rentabellik darajasi ko'rsatkichi* quyidagicha aniqlanadi:

Transportda-foyda summasi asosiy ishlab chiqarish fondlari va aylanma mablag'lar summasi bilan solishtiriladi;

Qurilishda-foyda summasi qurilish -montaj ishlarining amaldagi tannarxi bilan solishtiriladi;

Savdoda-foyda summasi tovar aylanmasi hajmi bilan solishtiriladi.

Savol va topshiriqlar

1. Milliy daromad nimalarda o'z aksini topadi?
2. Milliy daromadni aniqlash usullarining turlari?
3. Milliy daromadning o'sishiga ta'sir etuvchi omillar?
4. Milliy daromadni taqsimlash, qayta taqsimlash va oxirgi foydalanish statistikasining mohiyati?
5. Korxonalarining foyda summasi necha xil bo'ladi?
6. Korxonalar xo'jalik faoliyatining moliyaviy natijasini ifodalovchi ko'rsatkich?
7. Rentabellik darajasi necha ma'noda va qanday ifodalanadi?

VIII-BOB. AHOLINING TURMUSH DARAJASI STATISTIKASI

Reja:

- 1§. Aholi turmush darajasi statistikasining vazifalari
- 2§. Aholi turmush darajasini umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar
- 3§. Aholining moddiy, madaniy-maishiy ehtiyojlarini qondirishni ifodalovchi ko'rsatkichlar

1§. Aholi turmush darajasi statistikasining vazifalari

Aholi turmush darajasi sotsial-iqtisodiy kategoriya bo'lib, u kishilarning moddiy va madaniy-maishiy ehtiyoji qondirilishi hamda sotsial turmush sharoitining yaxshilanib borishi kabi tushunchalarni o'z ichiga oladi. Moddiy ehtiyojlarga kishining oziq-ovqat, kiyim-kechak, turar joy, yoqilg'i va ro'zg'or buyumlariga bo'lgan talablari kiradi. Madaniy-maishiy ehtiyojlarga kishilarning bilim, malakasi va madaniy darajasini oshirish, maishiy va kommunal xizmat ko'rsatishni yaxshilash kabilarga bo'lgan ehtiyojlari kiradi. Aholining sotsial turmush sharoiti-bu jamiyatning hamma a'zolariga mehnat qilish, dam olish, har tomonlama jismoniy va madaniy taraqqiyotini ta'minlash hamda mehnat sharoitini yaxshi tashkil qilish, kishining sog'liq va mehnat qilish qobiliyatini saqlashni kafolatlash, vaqtinchalik ish qobiliyatini yo'qotganlarni sotsial ta'minot pensiyalar bilan ta'minlash, nisbatan kam daromadli oilalarning bolalariga nafaqalar berish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Shunday qilib, kishilarning moddiy-ma'naviy va sotsial ehtiyojlarini ma'lum darajada qondirish «turli darajasi» degan tushuncha bilan ifodalanadi. Turmush darajasi xalq farovonligi va xalq iste'moli degan tushunchalar bir-biriga hamohangdir.

Aholining turmush darajasi statistikasining vazifalari qatoriga odamlar hayotiga ta'sir qiluvchi jarayonlar, hodisalar va omillarni o'rganish, ularning moddiy sharoitlari, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining muhim muammolarini aniqlash, ustuvor yechim topilishi shart. Aholining turmush darajasi ko'rsatkichlarining yaxshi ishlashi ijtimoiy siyosatni samarali rivojlantirish, kambag'allarga yordam ko'rsatish to'g'risida asosli qarorlar qabul qilish, mamlakatda olib borilayotgan islohotlarning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini baholash va monitoring qilish uchun katta ahamiyatga ega.

Turmush darajasining statistik xarakteristikalarini uni har tomonlama baholashni ta'minlaydigan o'zaro bog'liq ko'rsatkichlarning ancha keng

tizimiga asoslanadi. Tizim muhim va tabaqalashtirilgan ko'rsatkichlar tavsiflovchi bir blok o'z ichiga oladi. Hayot darajasini tahlil qilishda yetakchi o'rinni egallagan ko'rsatkichlarning yana bir qismi **shaxsiy iste'mol**, va birinchi navbatda asosiy fiziologik ehtiyojlarni qondirish bo'yicha yig'ilgan va taqsimlangan **ma'lumotlarni** o'z ichiga oladi, ya'ni aholining real iste'mol imkoniyatlarini aks ettiradi. Tizimda mavjud bo'lgan **demografik ko'rsatkichlar** turmush darajasining aholi ko'payishiga ta'sirini tahlil qilish uchun mo'ljallangan.

Aholi turmush darajasi statistikasi oldida quyidagi vazifalar turadi:

- 1) aholi daromadlari va xarajatlari, moddiy-madaniy va maishiy ehtiyojlari tarkibini, tuzilishini, ularni tavsiflovchi ko'rsatkichlarning esa dinamikasini va sur'atini o'rganish;
- 2) aholi daromadi va iste'molidagi differentsiatsiyani o'rganish, shu tafovutni qisqartirishdagi sotsial-iqtisodiy omillar ta'sirini aniqlash;
- 3) shahar bilan qishloq aholisi turmush darajasini qiyosiy tahlil qilish va shu asosda shahar bilan qishloq o'rtasidagi muhim tafovutlarni o'rganish;
- 4) mamlakat rayonlari miqyosida aholi turmush darajasini qiyosiy o'rganish;
- 5) mamlakatimiz aholisi turmush darajasini boshqa mamlakatlar aholisi turmush darajasi bilan taqqoslash.

Aholi turmush darajasini miqdor va sifat tomonidan tahlil qilish uchun ilmiy jihatdan asoslangan ko'rsatkichlar bo'lishi shart. Mazkur «turmush darajasi» tushunchasidan, biz bu kategorianing naqadar murakkab va ko'p qirrali mazmunga ega ekanligiga ishonch hosil qildik. Demak, u qandaydir bitta ko'rsatkich bilan emas, balki aholi daromadi va turmushining turli tomonlarini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi bilan tavsiflanadi. Bu tizim quyidagi asosiy bo'limlarni o'z ichiga oladi,

I. Umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar.

II. Aholining moddiy ehtiyojlarini qondirish darajasini tavsiflovchi ko'rsatkichlar.

III. Aholining madaniy-maishiy ehtiyojlarini qondirish darajasini tavsiflovchi ko'rsatkichlar.

IV. Aholining sotsial sharoitini tavsiflovchi ko'rsatkichlar.

Bu ko'rsatkichlar natural va qiymat ko'rinishida ifodalaniib, aholi turmush darajasining miqdor va sifat tomonlarini o'zida aks ettiradi. Natural

ko'rsatkichlar jumlasiga II, III va IV guruhlaridagi, qiymat ko'rsatkichlar jumlasiga esa I guruhda keltirilgan ko'rsatkichlar kiradi. Miqdor ko'rsatkichlari aholi turmush darajasidagi hajmiy tomonlarni, masalan, qurilishning hajmi, turar joylarni kengaytirish, aholi iste'moli uchun oziq-ovqat va sanoat mahsulotlarini ko'paytirish va hokazolarni tavsiflaydi.

Sifat ko'rsatkichlari aholi turmush darajasini tavsiflovchi ko'rsatkichlarning mohiyatini ochib beradi. Masalan, oila daromadi va xarajati tarkibi bir sutkada iste'mol qilinadigan oziq-ovqatda oqsil va yog' salmog'i kabilar shular jumlasidandir. Ko'pgina ko'rsatkichlar aholi jon boshiga nisbatan, ayrim moddiy ne'matlar iste'moli esa jon boshiga emas, balki bitta shartli iste'molchiga nisbatan hisoblanadi. Ayrim ko'rsatkichlar aytaylik, aholi uzoq muddat foydalanadigan tovarlarning xarid qilinishi o'rtacha 100 xonadonga yoki har 1000 kishiga nisbatan hisoblanadi va h.k.

Yuqorida qayd qilingan ko'rsatkichlar tizimining xususiyati shundaki, ular aholi turmush darajasining turli-tuman tomonlarini ifodalash bilan birga mamlakatimizning sotsial-iqtisodiy hayotini ham har tomonlama tavsiflaydi. Demak, bu ko'rsatkichlar iqtisodiy statistika predmetining umumlashtiruvchi, yakunlovchi ko'rsatkichlari bo'lib, kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning xilma-xil tomonlarini o'zida aks ettiradi.

Aholining **ijtimoiy soha xizmatlariga bo'lgan** ehtiyojini qondirish uy-joy kommunal xo'jaligi, sog'liqni saqlash, ta'lim, madaniyat va san'at, dam olish va turizm va boshqalar turmush darajasining eng muhim tafsiflaridir. Ijtimoiy soha iqtisodiyotning faoliyat ko'rsatishi bozor sharoitlariga moslashtirilmoqda. Bepul ta'lim, aholiga tibbiy yordam, bepul ijtimoiy xizmatlarning ayrim turlari bilan bir qatorda, aholiga pullik xizmat ko'rsatish bozorlari ham faol rivojlanmoqda.

Aholini ijtimoiy himoya qilish bo'yicha moliyalashtirish choralari tizimi o'zgarib bormoqda. Ijtimoiy statistika oldida turgan vazifalarni hal qilishga turli usul va metodlarni qo'llash orqali erishiladi: umumiy va maxsus statistik kuzatuvlar, bir martalik so'rovlar va yozuvlar, ijtimoiy soha korxonalari va tashkilotlarining statistik va ma'muriy hisobotlari, aholini ro'yxatga olish va ijtimoiy-demografik aholi o'rtasida o'tkazilgan so'rovnomalar, individual ko'rsatkichlar monitoringi, sotsiologik tadqiqotlar va boshqalar.

2 §. Aholi turmush darajasini umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar

Aholining turmush darajasini dastavval quyidagi ko'rsatkichlar umumlashtirib ifodalaydi. Jami va jon boshiga to'g'ri kelgan:

1. Milliy daromad;
2. Iste'mol fondi;
3. Nominal ish haqi va nominal daromad;
4. Real ish haqi va real daromad.
5. Omonat kassalaridagi aholi pul qo'yilmalari;
6. Aholiga ko'rsatilgan maishiy xizmat hajmi, tarkibi, o'sish sur'ati va h.k.

Iste'mol fondi milliy daromadning $\frac{3}{4}$ qismini tashkil etadi. Iste'mol fondi: 1) shaxsiy iste'molga, 2) aholiga xizmat qiluvchi noishlab chiqarish tashkilotlari va muassasalari va muassasalaridagi moddiy xarajatlarga, 3) ilmiy muassasalar va boshqarish xarajatlariga sarflanadi. Aholining shaxsiy iste'moli jami iste'mol fondining $\frac{9}{10}$ qismini o'z ichiga oladi.

Aholining shaxsiy iste'moli ularning barcha turdagi xilma-xil individual daromadlari yig'indisidan tashkil topadi. Bu daromadlar turkumiga:

- a) ishchi va xizmatchilarning ish haqi;
- b) natura va pul bilan oladigan mehnat haqlari;
- v) aholining ijtimoiy-iste'mol fondlaridan oladigan daromadlari;
- g) ishchi va xizmatchilar qo'shimcha xo'jaliklardan oladigan daromadlari;
- d) moliya sistemasidan tushadigan pul qo'yilmalari evaziga tushgan daromadlar va h.k.;
- e) boshqa har xil pul daromadlari kiradi.

Bulardan tashqari, kasalxonalarda va sanatoriyalarda vaqtinchalik davolanayotganlar va dam olayotganlar, shuningdek, bolalar bog'chalarida tarbiyalanayotganlar uchun ajratilgan oziq-ovqat iste'mollari va nihoyat to'la davlat ta'minotida bo'lgan kishilar ham aholi iste'mol fondining umumiy hajmiga qo'shiladi. Aholi bevosita xizmat ko'rsatish noishlab chiqarish tashkilotlari va muassasalari iste'molchilari ham aholi daromadi va iste'moli hajmiga qo'shib hisoblanadi. Ilmiy muassasalar va boshqarishda iste'mol qilingan fondlar umumiy iste'mol fondiga qo'shilsada, lekin bevosita aholi iste'moliga qo'shilmaydi.

Iste'mol fondining asosiy qismi mehnatga yarasha haq to'lash yo'li bilan taqsimlansa, uning qolgan $\frac{1}{3}$ qismiga yaqini ijtimoiy-iste'mol fondlari orqali taqsimlanadi. Bu fondlar jamiyat a'zolariga moddiy va madaniy boyliklar tarzida tekin yoki imtiyozli shartlarda, shuningdek mehnatdan olinadigan daromadlarga qo'shimcha pullik to'lovlar tariqasida beriladi. Agar ish haqi xodimning ishlab chiqarishga qo'shgan xizmat hissasi uchun unga berilgan bevosita haqdan iborat bo'lsa, ijtimoiy-iste'mol fondlari esa jamiyat a'zolarining ehtiyojlarini ular mehnatining miqdori va sifatidan qat'iy nazar qondirishga mo'ljallanadi. Tekin daromadlar darajasi bir qancha omillarga, shu jumladan, mehnatkashlarning jon boshiga hisoblangan daromadiga, uning jamiyat oldidagi xizmatiga, mehnat sohasidagi faolligi va ijodiy tashabbusiga bog'liq bo'ladi.

Ijtimoiy-iste'mol fondlarini tashkil etishning asosiy manbai davlat byudjetidir, uning sotsial-madaniy ehtiyojlarga sarflanadigan xarajatlari ijtimoiy-iste'mol fondlarining asosiy qismini tashkil etadi. Shunday qilib, ijtimoiy-iste'mol fondlari aholining turmush darajasini umumlashtirib tavsiflovchi ko'rsatkichlardan biri bo'lib, uning hajmi oshib borgan sari aholiga xizmat ko'rsatish darajasi oshadi, sifati yaxshilanadi, moddiy va madaniy boyliklardan foydalanuvchi kishilar safi kengayadi, imtiyoz berish ko'payadi, bepul va qisman bepul xizmat ko'rsatishning yangi turlari joriy etiladi va shu xil boshqa tadbirlar amalga oshiriladi.

Ijtimoiy-iste'mol fondlari hajmi iste'molchi kategoriyalari soni va ularga ajratiladigan mablag' normativlariga bog'liq. Shu xususda uning umumiy hajmi quyidagicha hisoblanishi mumkin.

$$II = N \cdot N$$

Bu yerda IIF – ijtimoiy – iste'mol fondlari hajmi;

N – mazkur kategoriyalardagi bitta iste'molchiga beriladigan ijtimoiy fond normativi,

N – mazkur kategoriyadagi iste'molchilar soni.

Aholining turmush darajasini belgilovchi asosiy omil ish haqi bo'lib hisoblanadi. Ish haqi bu har bir xodim mehnatining miqdori va sifatiga qarab iste'mol fondidan to'lanadigan hissadir. Ish haqining turlari bor. Chunonchi, nominal ish haqi bor, real ish haqi va shuningdek real daromad bor, ularni bir-biridan ajratish kerak. Nominal ish haqi-bevosita xodim mehnatining miqdori va sifatiga qarab to'lanadigan haqdir. Uning real mazmuni sotib olish

qobiliyati bilan belgilanadi. Shu nuqtai-nazardan real ish haqi miqdori uchta omilga:

1. nominal ish haqi miqdoriga
2. ish haqidan ushlab qolinadigan soliq summasiga
3. xalq iste'mol tovarlari va ko'rsatiladigan xizmatlar baholari darajasiga bog'liqdir. Real daromad miqdori esa bu omillardan tashqari to'rtinchi omilga ijtimoiy iste'mol fondlaridan aholi oladigan daromad darajasiga ham bog'liq.

Real ish haqi indeksi quyidagi uch usulda hisoblanadi:

$$1) I_{px} = \frac{L_1}{L_p} : I_p;$$

$$2) I_{px} = \frac{L_1}{L_0} : I_0;$$

$$3) I_{px} = \frac{L_1}{L_0} \cdot 4 \text{ xap.}$$

Bu yerda t_{px} - real ish haqi indeksi;

L_0 va L_1 - ishchi va xizmatchilarning bazis va joriy davrdagi nominal ish haqi (soliqsiz);

t_p - iste'mol qilinadigan tovarlar va ko'rsatiladigan xizmatlar baholarining o'zgarish indeksi;

I_{hr} - har bir so'mning xarid qilish qobiliyati indeksi yoki baho indeksining teskari ko'rsatkichi $\left(\frac{1}{I_p}\right)$;

Bu indeks nisbiy ko'rsatkich bo'lib, joriy davrdagi nominal ish haqining (I_1) bazis davrdagi nominal ish haqiga (I_0) nisbatan xarid qilish qobiliyati qanchalik oshgan yoki kamayganligini ifodalaydi. Jon boshiga va xalq xo'jaligida ishlaydigan bitta kishiga to'g'ri keladigan real daromad indeksleri quyidagi usullarda hisob qilinadi.

$$1) I_{px} = \frac{\Pi D_1}{A_1} : \frac{\Pi D_0}{A_0} \text{ ёки } I_{px} = \frac{I_{nd}}{I_{A_1}} : \frac{\Pi D'_1}{\Pi D'_0} : \frac{\bar{A}_1}{A_0};$$

$$2) I_{px} = \frac{\Pi D'_1}{T_1} : \frac{\Pi D_0}{T_0} \text{ yoki } I_{px} = \frac{I_{nd}}{IT} = \frac{\Pi D_1}{\Pi D_0} : \frac{\bar{T}_1}{T_0};$$

bu yerda I_{qj} - jon boshiga to'g'ri kelgan real daromad indeksi;

I_{dx} - xalq xo'jaligida band bo'lgan bitta kishiga to'g'ri keladigan real daromad indeksi;

\bar{A}_0 ёа \bar{A}_1 - aholining bazis va joriy davrlaridagi o'rtacha soni;

\bar{T}_0 ёа \bar{T}_1 - xalq xo'jaligida band bo'lganlarning o'rtacha soni;

PD_0 va PD_1 - bazis va joriy davrlarda aholining pirovard daromadi.

Maishiy xizmat hajmi o'z ichiga: oyoq kiyimi tikish va remont qilishni; kiyim-kechak tiktirish va remont qildirishni; uy-ro'zg'or mashinalari va transport vositalarini remont qilishni; mebel tayyorlash va remont qildirishni; kiyimlarni bo'yash va ximchistkaga berib tozalatish; kir yuvish; trikotaj buyumlarni remont qildirish va tiktirish; suratga tushish; uy-joy qurdirish va remont qildirishni; sartaroshlik; prokat va boshqa shu kabi xizmatlarni ichiga oladi.

3§. Aholining moddiy, madaniy-maishiy ehtiyojlarini qondirishni ifodalovchi ko'rsatkichlar

Aholining oziq-ovqatga bo'lgan ehtiyojini qondirish va uning sifatini yaxshilash aholining turmush darajasini o'sishini ko'rsatadi. Oziq-ovqat mahsulotlarini chakana tovar aylanmasidagi oziq-ovqat iste'moli shuni ko'rsatadiki, turmush darajasi oshgan sari non va kartoshka mahsulotlarini iste'mol qilish bir tekisda kamayib, bu mahsulotlar o'rni asta-sekin go'sht, sut, qand, sabzavot yuqori kaloriyali mahsulotlar egallab boradi. Oziq-ovqat iste'mol strukturasi o'zgarishlar aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yillik oziq-ovqat mahsuloti darajasida to'laroq namoyon bo'ladi. Mahsulot turining jon boshiga qancha to'g'ri kelishi quyidagi formula yordamida hisoblab chiqariladi:

$$Y_i = \frac{\sum qi}{A}$$

Bu yerda Y_i - jon boshiga hisoblangan i mahsulot hajmi;

q_i - bir yil davomida iste'mol qilgan i mahsulot jami;

A_i - aholining o'rtacha soni yoki ayrim olingan ijtimoiy guruhlarning o'rtacha soni. Oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabning qondirilishi darajasini kuzatish uchun quyidagi koeffitsiyent qo'llaniladi.

$$K_{qj} = \frac{\bar{Mxu}}{M_{ndu}}$$

Bu yerda K_{iq-j} , mahsulotga bo'lgan talabning qondirilish darajasi;

\overline{Mxu} -jon boshiga haqiqiy iste'mol qilingan j mahsulot;

\overline{Mhu} -jon boshiga me'yor bo'yicha iste'mol qilinishi lozim bo'lgan j mahsulot. Agar $K_{iq}=1$ bo'lsa, u holda aholining mazkur turdagi mahsulotga bo'lgan talabi to'liq qondirilgan, $K_{iq}>1$ bo'lsa oshirib qondirilgan, $K_{iq}<1$ bo'lsa, u holda bu talab etarli darajada qondirilmagan bo'ladi.

Aholining moddiy ehtiyojlari qondirilishni ifodalovchi ko'rsatkichlarning ikkinchi guruhi—bu, oziq-ovqatdan boshqa mahsulotlar iste'moli darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlardir. Hozirgi oilasi byudjetida oziq-ovqatdan boshqa mahsulotlarga sarflanadigan xarajatlar muntazam ravishda ko'payib borayotganligini va oziq-ovqat mahsulotlariga sarflanadigan chiqimlar absolyut jihatdan garchi o'sib borsada, salmog'i kamayib borayotganligini—bu sohadagi o'ziga xos xususiyatlarning biridir. Bu obyektiv jarayon bo'lib, aholining doimo o'sib boruvchi ehtiyojlari strukturasi sodir bo'layotgan progressiv siljishlar ifodasidir. Aholining madaniy-maishiy ehtiyojlarini qondirishni ifodalovchi ko'rsatkichlarni ikki guruhga ajratish mumkin.

1) Aholining uy-joy kommunal va maishiy xizmat bilan ta'minlanishini tavsiflovchi ko'rsatkichlar.

1. Uy-joy fondi m^2 hisobida umumiy maydon jami, shu jumladan:

- a) shahar va shahar tipidagi aholi manzilgohlarida;
- b) qishloq joylarida;

2) Aholining uy-joy bilan ta'minlanishi, shu jumladan

- a) shahar va tipidagi aholi manzilgohlarida;
- b) qishloq joylarda;

3) Ekspluatatsiyaga topshirilgan uy joy m^2 hisobida umumiy maydon; shu jumladan,

- a) shahar va shahar tipidagi aholi manzilgohlarida;
- b) qishloq joylarda

4) Uy-joylarning markaziy isitish sistemalari, vodoprovod, gaz, vanna, dush, kanalizatsiya va telefon bilan ta'minlanish darajasi.

5) Bir yilda aholi tomonidan iste'mol qilingan:

- a) elektroenergiya (jon boshiga kVt hisobida);
- b) gaz (jon boshiga m^3 hisobida);

v) barcha maishiy xizmatlar (jon boshiga so'm hisobida).

Aholini shinam uy-joy bilan ta'minlash darajasi xalq turmush darajasining asosiy ko'rsatkichlaridan biridir. Yaxshi uy-joy kommunal sharoitlar aholining sihat-salamatligini yaxshilashga, ish qobiliyatini oshirishga, ro'zg'ordagi yumushini kamaytirishga, shuningdek, sog'lom yosh avlodni tarbiyalab voyaga yetkazishga oilalardagi turmush madaniyatini oshirishga juda katta ta'sir ko'rsatadi.

Aholining madaniy-ma'naviy holatini ifodalovchi ko'rsatkichlar. Bu ko'rsatkichlar jumlasiga quyidagilar kiradi:

1) Savodlilik darajasi (9 yoshdan 49 yoshgacha bo'lgan aholi nazarda tutiladi. Shu jumladan, shahar bilan qishloq aholisi o'rtasida).

2) Oliy va o'rta ma'lumotlilar soni (jami shu jumladan, xalq xo'jaligida, uning tarmoqlarida band bo'lgan kishilarning bilim darajasi);

3) Ilmiy va ilmiy-pedagogik xodimlar soni;

4) Maxsus o'quv yurtlari, kollej va oliy o'quv yurtlarida bilim olayotganlar soni;

5) Boshlang'ich va o'rta maktablarda bilim olayotganlar soni;

6) Ommalashgan kutubxonalardagi kitob fondi;

7) Kitob, jurnal va gazetalarning yillik nusxalari;

8) Kinoseanslar va teatrlarga qatnovchilar soni;

9) Radioeshitirish va teleko'rsatuvlar ko'lami va boshqalar.

Aholining bilim darajasi ularning madaniyatini, maishiy turmush darajasini ko'tarishda, ishlab chiqarishni rivojlantirishda katta ahamiyat kasb etadi. Aholining sotsial sharoitini umumlashtirib ifodalovchi ko'rsatkichlar jumlasiga quyidagilar kiradi.

1. Aholining ish bilan ta'minlanish darajasi;

2. Ish haftasi va ish kunining o'rtacha uzunligi;

3. Mehnat ta'tillari muddati;

4. Mehnat sharoiti;

5. Vrachlar soni;

6. Kasalxonadagi o'rinlar soni;

7. Dam olish muassasalarida, bolalar bog'chalarida o'rinlar soni;

8. Sotsial ta'minot;

9. Aholining o'rtacha yashash muddati;

10. Fizkulturachilar soni va h.k.

Bu ko'rsatkichlar aholi barcha tabaqalarining sotsial sharoitini yaxshilash maqsadida qator tadbirlar tizimining amalga oshirilishini, mehnat resurslaridan qay darajada foydalanish, mehnat sharoitining yaxshilanish jarayonini, qishloq bilan shahar aholisi turmush darajasining yaqinlashishi kabi tadbirlarning amalga oshirilishini bevosita ifoda qiluvchi ko'rsatkichlardir.

Aholining ish bilan ta'minlanish darajasi quyidagi koeffitsiyentlar vositasida hisoblab chiqariladi.

$$K_{m.p.} = \frac{\text{жами ишлаётган кишилар сони}}{\text{мехнат ресурслари сони}};$$

$$K_{m.l.} = \frac{\text{ишлаётган меҳнатга лаёқатли кишилар сони}}{\text{жами меҳнатга лаёқатли кишилар сони}};$$

Bu yerda $K_{m.l.}$ -mehnat resurslarining ish bilan ta'minlanish darajasi;

$K_{m.p.}$ -mehnatga layoqatli bo'lgan kishilarning ish bilan ta'minlanish darajasi. Bu nisbatlarning surat va maxraji o'rtasidagi tafovutlar mehnat resurslari yoki mehnatga layoqatli zarfani aniqlab beradi. Xalq salomatligi sotsial masalalar ichida birinchi o'rinda turadi. Vrach mutaxassislarning muttasil ko'payib borishi aholiga meditsina xizmati ham doim yaxshilanib va kengayib borayotganini ko'rsatadi. Shunday qilib, aholi turmush darajasi murakkab sotsial-iqtisodiy kategoriyadir. Uni qanday bo'lsa-da bir ko'rsatkich bilan ifodalab bo'lmaydi. Buning uchun yuqorida qayd qilingan bir-biri bilan bog'liq to'rtta guruh ko'rsatkichlari tizimi qo'llaniladi.

Savol va topshiriqlar

1. Aholi turmush darajasi deganda, nimanı tushunasiz?
2. Aholi turmush darajasi ko'rsatkichlari nimaga qarab ajratiladi?
3. Sifat, natural, miqdor va qiymat ko'rsatkichlari nima?
4. Hayot darajasi to'g'risidagi statistik ma'lumotlarning ahamiyati nimada?
5. Aholining turmush darajasini tavsiflovchi asosiy ko'rsatkichlar qanday?
6. Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan ko'rsatkichlarga nimalar kiradi?
7. Nominal ish haqi nima?
8. Ijtimoiy-iste'mol fondlari hajmi qanday usulda aniqlanadi?
9. Maishiy xizmat turlariga nimalar kiradi?
10. Aholining moddiy ehtiyojlarini qondirishda nimalar asosiy o'rinni egallaydi?

II-QISM

IX-BOB. AHOLI SONI, TARKIBI STATISTIKASI

Reja:

- 1§. Aholi statistikasi va uni o'rganishning nazariy asoslari
- 2§. Aholi tarkibi statistikasi

1§. Aholi statistikasi va uni o'rganishning nazariy asoslari

Aholi to'g'risidagi bilimlarsiz samarali ijtimoiy siyosatni ishlab chiqish mumkin emas. Aholi to'g'risidagi ma'lumotlar iqtisodiyotning amalida barcha sohalarini rivojlantirish uchun zarur: mehnatga layoqatli aholi soni uning bandligini mumkin bo'lgan ko'lamini hisoblash uchun kerak; uning professional tarkibi - bandlik doirasini aniqlash; maktabgacha va maktab yoshidagi bolalar soni - kerakli maktabgacha ta'lim muassasalari, maktablar tarmog'ini va o'qituvchilar, tarbiyachilar va boshqalarning tegishli xodimlarini aniqlash asosiy vazifalaridan hisoblanadi.

Aholi ma'lumotlari uy-joy, sog'liqni saqlash, chakana savdo va boshqa ko'plab sohalar uchun ham zarur. Aholining statistikasida hisobga olish birliklari - bu **shaxs, oila, uy va joy**. Iqtisodiy va ijtimoiy statistikaning boshqa tarmoqlaridan farqli o'laroq, aholining joriy buxgalteriyasi deyarli qabul qilingan shakldagi statistik hisobotning tarmoqqa xos shakllariga ega emas. Aholi va oila to'g'risidagi ma'lumotlarning asosiy manbai odatda har o'n yilda bir marta o'tkaziladigan aholi ro'yxatidir. 1989-yilda o'tkazilgan so'nggi aholini ro'yxatga olish dasturida doimiy yashash joyi, jinsi, yoshi, tili, oilaviy ahvoli, millati, ma'lumoti, ta'lim muassasasi turi, daromad manbalari, ayollarda tug'ilgan bolalar soni, aholi sharoitlari, uy-joy haqidagi savollar mavjud edi. Har bir alohida-alohida doimiy ravishda o'tkazilgan so'rov asosida, ma'lumotlar bir vaqtning o'zida butun mamlakat uchun turar joyga tashrif buyurib, so'rovnomalarni to'ldiradigan maxsus tanlangan va o'qitilgan sanoqchilar tomonidan to'planadi.

Aholi statistikasi (demografik statistika)ning obyektı ma'lum bir hududda yoki butun bir yer yuzida yashayotgan kishilar yig'indisini tashkil etadi. Ma'lumki, har qanday ommaviy-ijtimoiy hodisalarning miqdoriy tomonini ularning sifati bilan bog'lab statistika o'rganadi. Shu nuqtai nazardan, aholi statistikasi demografiyani uning tarkibiy qismlarini, nazariy xulosalarni

asoslash, tasdiqlash yoki inkor etish uchun o'lchov apparati bo'lib statistikaning muhim bir bo'lagi sifatida o'rganadi.

Aholi statistikasi o'rganish obyektining harakat shakllarining (tabiiy, migratsion, ijtimoiy) barchasini turli makon va zamonda tahlil etadi. Aholining soni, tarkibi va joylashishi to'g'risidagi aniq hamda mufassal ma'lumotlarga ega bo'lmasdan turib, butun mamlakatning hamda ayrim o'lka, viloyat, rayon va shaharning iqtisodiy-madaniy hayotini ilmiy jihatdan asoslangan rejalarini tuzish aslo mumkin emas.

Rejani tuzish uchun aholining faqat umumiy sonini bilishgina kifoya qilmaydi, buning uchun erkaklarning va ayollarning soni, yoshi, ular qanday joylashganligi, sanoatda, qishloq xo'jaligida, qurilishda, transport, savdo va mulkchilikning boshqa shakllarida qanchasi ishlayotganligi, ulardan qanchasi injener, agronom, vrach, o'qituvchi ekanligini bilish zarur. Iqtisodchi, bank mutaxassislari, tadbirkorlar, fermer va ularning malakasi, ma'lumot darajasi, mamlakatda o'qiyotganlar soni va boshqalar to'g'risida ma'lumotga ega bo'lish kerak. Bundan tashqari, muayyan hududdagi aholi soni doimo o'zgarishda, siljishda bo'ladi. Bu o'zgarish, siljishlarni hisobga olmasdan turib, mamlakat yoki viloyat miqyosida ishlab chiqarish kuchlarini ratsional joylashtirish muammosini amalga oshirish mumkin bo'lmay qoladi. Bunday va shunga o'xshash masalalarni yechish uchun aholi statistikasi oldida quyidagi asosiy vazifalar turadi:

1. Aholi sonini aniqlash va ularning hudud bo'ylab joylashishini o'rganish;
2. Aholi tarkibini o'rganish;
3. Aholi harakatini o'rganish va uning kelajakdagi sonini aniqlash.

Aholi statistikasi aholini o'rganish, uning sonini aniqlashdan boshlaydi. Vaqti-vaqti bilan o'tkazilib turiladigan aholi ro'yxati va aholining tabiiy o'zgarishini, tug'ilganlarni, o'lganlarni, nikohdan o'tgan va uning migratsiyasi ya'ni mexanik o'zgarishini ifodalovchi ko'rsatkichlar aholi to'g'risidagi ma'lumotlar manbai hisoblanadi. Aholining tabiiy o'zgarishini, tug'ilganlarni va o'lganlarni, nikohdan o'tgan hamda ajralishlarni ZAGS organlari hisobga oladi.

Aholining aniq soni, tarkibi va joylanishi to'g'risidagi aniq va to'liq ma'lumotlarni ma'lum bir oraliq davrlarda o'tkazilib turiladigan aholi ro'yxatlari beradi. Sobiq SSSR davrida bunday aholi ro'yxatlari 1920, 1923,

1926, 1939, 1959, 1970, 1979 va oxirigisi 1989-yillarda o'tkazilagan. Aholi ro'yxati aniq vaqtdagi aholi soni to'g'risida ma'lumot beradi. Aholining soni avvalambor aholi manzilgohlari bo'yicha ham hisobga olinadi.

Aholini joriy ro'yxatga olish ko'rsatkichlari orasida ijtimoiy-iqtisodiy statistikada eng ko'p foydalaniladigan **aholi sonidir**. U, qoida tariqasida, kalendar yilining boshida yoki oxirida va yil davomida o'rtacha hisoblab chiqiladi. Muayyan vaqt oralig'ida, masalan, bir yil davomida, hududning aholi sonining o'zgarishi kattaligi, taqvimning boshi va oxiridagi aholi sonining yil farqi sifatida hisoblanadigan, **aholining umumiy o'sishi** bilan o'lchanadi. Davr boshida aholining oxiriga nisbatan ko'pligi bo'lsa, umumiy o'sish haqida emas, balki **aholining umumiy pasayishi** haqida gapirish qonuniydir.

Aholining o'rtacha yillik miqdori - bu kalendar yilining boshida va oxirida aholining o'rtacha arifmetik ko'rsatkichidir. Aholi jon boshiga o'rtacha ko'rsatkichlarni (daromad, iste'mol, tovarlar bilan ta'minlash va boshqalar) hisoblash uchun o'rtacha yillik raqam ko'rsatkichi ayniqsa keng qo'llaniladi. Iqtisodiy tahlilning maqsadlariga yoki axborotdan foydalanuvchi hal qiladigan vazifalarga qarab, aholi sonining turli ko'rsatkichlari qo'llaniladi.

Aholi sonini alohida aholi manzilgohlarida aniq vaqtda aniqlashda statistika aholining turli kategoriyalarini ham hisobga oladi: *doimiy va mavjud, vaqtincha yo'qlar va vaqtincha yashovchilar soni*.

Doimiy aholi-deganda, ro'yxat o'tkazilayotgan sanada (qaysi aholi manzilgohida yashayotganligidan qa'tiy nazar) mazkur aholi manzilgohida doimiy yashovchi aholini tushunamiz. Aholi ro'yxati o'tkazilayotgan undan olti oydan ko'proq boshqa joyga ketgan kishilar (garchi ular oilasi bilan moddiy aloqani uzmagani va turar joyiga huquqi bo'lgan hollarda ham) yangi turar joyida doimiy aholi sifatida ro'yxatga olinadi.

Mavjud aholi- deganda, ro'yxatga olish vaqtida (yashash joyi doimiy yoki vaqtinchalik bo'lishidan qa'tiy nazar) mazkur aholi manzilgohida bor (mavjud) bo'lgan aholi soni tushuniladi.

Vaqtinchalik yo'qlar-deganda, kritik moment belgilangan kundan boshlab shu aholi manzilgohidan tashqariga olti oydan oz muddatga ketgan kishilar tushuniladi. Ro'yxatga olinayotganda ular doimiy aholi, deb hisobga olinadi va uning soniga qo'shiladi.

Vaqtincha yashovchilar-jumlasiga, kritik momentda ayni shu joyda hozir bo'lgan ammo doimiy istiqomat joyi aholi ro'yxati o'tayotgan mazkur shahar, qishloq yig'in hududidan boshqa yerda joylashgan shaxslar kiradi. Aholi yashaydigan bir manzilgoh doimiy aholisining vaqtincha yo'q bo'lganlari shu vaqtning o'zida boshqa aholi yashaydigan manzilgohda vaqtincha yashovchi hisoblanadi va ro'yxatga olish vaqtida keyingi aholi yashayotgan manzilgohning mavjud aholisi sifatida hisobga olinadi.

Agar aholi yashaydigan manzilgohdagi ro'yxat varaqasiga yozilgan mavjud aholi soniga vaqtincha yo'q bo'lgan aholi sonini qo'shib, so'ngra undan vaqtincha yashovchilar soni chiqarib tashlansa, ana shu aholi manzilgohida doimiy yashovchilarning soni qo'shilib, so'ngra undan vaqtincha yo'q bo'lgan aholi soni chiqarilib tashlansa mavjud aholi soni kelib chiqadi. Bularni quyidagicha yozish mumkin:

$$DA = MA + VY - VYA$$

$$MA = DA + VYA - VY$$

Bu yerda DA-doimiy aholi soni

MA-mavjud aholi soni

VY-vaqtincha yo'qlar

VYA-vaqtincha yashovchilar.

Aholi ro'yxati to'g'ri tashkil qilinsa, butun mamlakat bo'yicha vaqtincha yo'q bo'lganlarning soni, vaqtincha yashab turuvchilar soni bilan baravar yoki unga yaqin bo'lishi kerak. Bu esa mavjud aholining soni doimiy aholi soniga teng kelishini bildiradi. Aholi sonining butun mamlakat shuningdek respublika, viloyat, shahar va qishloqlar bo'yicha aniqlanishi va aholi tuzilishini o'rganish asosan doimiy aholi soniga qarab belgilanadi. Biroq shu bilan birga mavjud aholining sonini ham aniqlash juda muhim.

Chunonchi, aholi ma'lumotini tashkil qilish uchun savdo tarmoqlarini va umumiy ovqatlanish korxonalarini kengaytirish, transport ishini yaxshilash uchun mavjud aholi to'g'risidagi ma'lumotlardan, uy-joy qurilishini rejalashtirish, maktabdagi va bolalar muassasalaridagi joylarni ko'paytirish uchun esa doimiy aholining soni to'g'risidagi ma'lumotlardan foydalaniladi.

Ro'yxat o'tkazish va joriy hisoblashlar yordamida aholi soni odatda yil boshidagi sana bilan aniqlanadi. Biroq ma'lum sanada aniqlangan aholi soni qator iqtisodiy ko'rsatkichlarni hisoblash uchun qo'l kelmay qoladi. Masalan, har ming kishiga to'g'ri kelgan tug'ilishlar va o'lganlar sonini, jon boshiga

to'g'ri kelgan ijtimoiy mahsulot, milliy daromad, sanoat va qishloq xo'jalik mahsulotlari kabi ko'rsatkichlar aholining yil boshidagi yoki yil oxiridagi soniga asoslanib emas, balki, o'rtacha soniga asoslanib hisoblanadi. Chunki, mahsulot ishlab chiqarish, iste'mol, demografiya sohasida esa tug'ilganlar va o'lganlar ma'lum davr (yil, oy va h.k.) uchun hisoblanadi. Bunday va shunga o'xshash masalalarni yechishda aholining o'rtacha sonini aniqlashda turlicha formulalar qo'llanishi mumkin.

A. Agar aholi soni faqatgina yilning boshi va oxirida keltirilgan bo'lsa, u holda aholining o'rtacha soni quyidagicha hisoblanadi:

$$\bar{A} = \frac{A_0 + A_1}{2}$$

bu yerda \bar{A} -aholining o'rtacha soni;

A_0 -aholining yil boshidagi soni;

A_1 -aholining yil oxiridagi soni.

B. Agar aholi soni bir yil ichidagi oylar bo'yicha teng intervallarda keltirilgan bo'lsa, u holda aholining o'rtacha soni o'rtacha xronologik formula yordamida hisoblanadi:

$$\bar{A}_{sp} = \frac{\frac{1}{2}A_1 + A_2 + A_3 + \dots + \frac{1}{2}A_n}{n-1}$$

V. Agar aholi soni bir yil ichidagi oylar bo'yicha teng bo'lmagan intervallarda keltirilgan bo'lsa, u holda aholining o'rtacha soni o'rtacha tortilgan xronologik formula yordamida hisoblanadi:

$$\bar{A} = \frac{\sum \bar{A} \cdot t}{\sum t}$$

Bu yerda: \bar{A} -yonma-yan keltirilgan aholi sonining o'rtachasi;

t-vaqt oralig'i (oy, kun va h.k.).

Aholining statistikasida hisobga olish birliklari - bu **shaxs, oila, uy va joy**. Iqtisodiy va ijtimoiy statistikaning boshqa tarmoqlaridan farqli o'laroq, aholining joriy buxgalteriyasi deyarli qabul qilingan shakldagi statistik hisobotining tarmoqqa xos shakllariga ega emas. Aholi va oila to'g'risidagi ma'lumotlarning asosiy manbai odatda har o'n yilda bir marta o'tkaziladigan aholi ro'yxatidir. 1989-yilda o'tkazilgan so'nggi aholini ro'yxatga olish dasturida doimiy yashash joyi, jinsi, yoshi, tili, oilaviy ahvoli, millati, ma'lumoti, ta'lim muassasasi turi, daromad manbalari, ayollarda tug'ilgan bolalar soni, aholi sharoitlari, uy-joy haqidagi savollar mavjud edi. Har bir

alohida-alohida doimiy ravishda o'tkazilgan so'rov asosida, ma'lumotlar bir vaqtning o'zida butun mamlakat uchun turar joyga tashrif buyurib, so'rovnomalarni to'ldiradigan maxsus tanlangan va o'qitilgan sanoqchilar tomonidan to'planadi. Ba'zi ma'lumotlar namuna asosida to'planadi.

Ijtimoiy-demografik so'rovlar o'tkazilishi mumkin, bu o'zgarishlarni hisobga olgan holda aholi to'g'risidagi ma'lumotlarni yangilashga imkon beradi. Ma'lumotlarni tuzatish, shuningdek, aholining tabiiy va mexanik harakatlarini joriy ro'yxatga olish natijalariga ko'ra amalga oshiriladi. Hayotiy statistikalar fuqarolik holati dalolatnomalarini ro'yxatga olish idoralarida ro'yxatdan o'tkazishga asoslanadi, har bir bunday dalolatnoma ikki nusxada to'ldirilgan hujjatda tuziladi, ulardan biri keyingi rivojlanish uchun statistika organlariga yuboriladi. Tug'ilganlik, o'lim, nikoh va ajralish to'g'risidagi yozuvlar juda keng ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladi: jinsi, yoshi (ota-onalar, agar u tug'ilganlik to'g'risidagi guvoohnoma bo'lsa), doimiy yashash joyi, oilaviy ahvoli, millati, o'lim sabablari, ajralgan nikohning davomiyligi, va boshqalar. Statistika organlari tomonidan olingan ma'lumotlar mamlakatda demografik vaziyatni tahlil qilishni kengaytiradigan ko'plab ko'rsatkichlar guruhlarini ishlab chiqarishga imkon beradi. Migratsiya ko'lamini o'lchashning aniqligi ma'lum bir hududdan kelib tushish va ketishni ro'yxatdan o'tkazish to'liqligiga bog'liq.

Hozirgacha aholi migratsiyasi to'g'risidagi ma'lumotlarni yig'ish aholining tabiiy harakati to'g'risidagi ma'lumotlarni yig'ish kabi tashkil etilgan. Ma'lumot manbai pasport idoralari, ichki ishlar organlari, qishloq ma'muriyatidan fuqarolarni ro'yxatdan o'tkazish (ro'yxatdan o'tkazish) to'g'risidagi ma'lumotlar. Shaharga kelgan yoki shaharni tark etgan har bir kishi uchun maxsus varaqlar to'ldiriladi, unda manzil jadvali uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar - tug'ilgan joyi, yoshi, ushbu shaxs kelgan joy; kelish maqsadi; kelish vaqti va hk. Ma'lumotlarni ishlab chiqish statistika organlari tomonidan aholining ichki va tashqi migratsiyasini yetarlicha to'liq tavsifini ta'minlaydigan keng ko'lamli ko'rsatkichlar bo'yicha doimiy va tanlab qamrab olish usullaridan foydalangan holda amalga oshiriladi.

2§. Aholining tarkibi statistikasi

Aholining tarkibi ijtimoiy-iqtisodiy statistikada muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, aholining tarkiblari ichida iqtisodiyot tarmoqlari uchun o'ta kerakli bo'lgani bu uning yosh tarkibidir.

Aholining yosh tarkibi o'ta muhim ma'lumot bo'lib, u nafaqat o'tmishdagi ko'payish jarayonini aks ettiradi, balki aholining keyingi ko'payish istiqbollari ham tavsiflaydi. Aholining yosh tarkibini tahlil qilish mamlakatda iqtisodiy va ijtimoiy siyosatni ishlab chiqishda qo'llaniladi.

Ijtimoiy-iqtisodiy statistikada aholining quyidagi umumiy guruhlanishi keng qo'llaniladi:

- mehnatga layoqatli yoshdan kichik*;
- mehnat yoshi;
- mehnat yoshidan yuqori. Mehnat yoshining yuqori va pastki chegaralari milliy qonunchilik bilan belgilanadi.

Aholining statistikasi yana bitta hisob birligi - oila bilan ishlaydi. 1989-yildagi aholini ro'yxatga olish dasturida oila deb bir xonada yashovchi, qarindoshlik aloqalari va umumiy byudjetga ega bo'lganlar tushuniladi. Ushbu tarif avvalgi aholini ro'yxatga olishda ham ishlatilgan, ammo hozirgi vaqtda u 1999-2001-yillarda o'tkazilgan aholi ro'yxatining navbatdagi bosqichi uchun tayyorlangan BMT statistika komissiyasining tavsiyalariga to'liq javob bermaydi. Bundan tashqari, 1999-2000-yillarda aholini ro'yxatga olish dasturlarida MDH mamlakatlari buxgalteriya bo'limi sifatida xalqaro standart birligidan - uy xo'jaligidan foydalanishni ta'minlash ko'zda tutilgan. Ushbu hisob birligi Rossiya va Qirg'izistonda 1994-yilda namunaviy ijtimoiy-demografik so'rov o'tkazishda ishlatilgan.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining Statistika Komissiyasi, Eurostat va UNECEF tavsiyalari hamda mavjud bo'lgan mahalliy tajribaga asoslanib, **uy xo'jaliklari** deganda uy-joy binolarida birgalikda yashaydigan, yakka tartibdagi byudjetlarini doimiy yoki qisman birlashtirgan odamlar guruhi tushuniladi. Oziq-ovqat, uy-ro'zg'or ehtiyojlari uchun yoki umuman umumiy byudjetga ega bo'lgan va qarindoshlik bilan bog'liq bo'lmagan umumiy qoidalarga bo'ysunadigan yoki ikkalasi uchun xarajatlar belgilanadi. Uy xo'jaligi mustaqil ravishda yashaydigan bir kishidan iborat bo'lishi mumkin. Yuqoridagi tarifga to'liq mos keladigan **uy xo'jaliklari** odatda **xususiy uy xo'jaliklari**, deb nomalanadi. Ulardan tashqari, kollektiv (guruhli) uy xo'jaliklari ham mavjud **bo'lib**, ular tarkibiga bitta uy-joy qismida yashovchi va birgalikda ovqatlanadigan, lekin individual byudjet va umumiy iste'mol xarajatisiz, umumiy qoidalarga bo'ysunadigan va odatda qarindoshlik bilan bog'liq bo'lmagan odamlar guruhlari kiradi. Masalan, ular keksalar va

nogironlar uchun internat uylarida, bolalar uylarida, boshqa ijtimoiy ta'minot muassasalarida, diniy muassasalarda, harbiy qismlarning turar joylarida va hokazolarda doimiy yashaydigan shaxslardir. Oila nuqtai nazaridan uy xo'jaliklari **oilaviy** va **oilaviy bo'lmaganlarga** bo'linadi.

Oilaviy uy xo'jaliklari quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin: bir yoki bir nechta oilaviy birliklardan (oilaviy yadrolardan), ularning asosini bolasiz turmush qurgan er-xotin yoki har qanday yoshdagi bir yoki bir nechta bolasi bo'lgan, turmush qurmagan va o'z farzandlari bo'lmagan; turmush qurmagan va o'z farzandlari bo'lmagan bir yoki bir nechta bolali bitta ota-onadan. Shunga asoslanib, shundan kelib chiqadiki, uy xo'jaliklari bir oilali, ko'p oilali (ikki oila va undan ko'p) va oilaviy bo'lmagan bo'lishi mumkin.

Agar, masalan, bitta turmush qurgan er-xotin bitta uy-joy bo'linmasida farzandsiz yoki nikohda bo'lmagan va o'z farzandlari bo'lmagan bolalar bilan yashasa, demak, oilaviy oila tarkibi bilan to'liq mos keladi. Agar uy bekasi ushbu turmush qurgan juftlikda (bolasiz yoki o'zlari farzand ko'rmagan bolalar bilan) yashasa, u oila bilan birgalikda oziq-ovqat va uy-ro'zg'or ehtiyojlari uchun umumiy xarajatlarni o'z zimmasiga oladi.

Agar turar joylarda bir-biriga bog'liq bo'lmagan, lekin birgalikda ovqatlanadigan ikkita er-xotin yashasa (bolasiz yoki o'zlari farzand ko'rmagan bolalarsiz) va ular bilan birga ovqatlanadigan va o'z oilasini tashkil qilmaydigan qarindoshlar yashasa, u holda uy ikki oiladan: bir oila qarindoshi (lari) bilan birga boshqa oilasi qarindoshisiz (lari) bo'ladi.

Oilaviy oilalar singillardan, qarindoshlardan yoki oila qurmaydigan qarindoshlardan iborat bo'lishi mumkin. Ular orasida aka-uka va opa-singil, buvisi va nabirasi, birgalikda yashab, umumiy uy xo'jaligini olib borishadi.

Savol va topshiriqlar

1. Aholi to'g'risidagi ma'lumotlar manbaiga nimalar kiradi?
2. Aholining o'rtacha soni nima va u qanday aniqlanadi?
3. Aholi statistikasida kuzatuv obyekti nima, aholi to'g'risidagi statistik ma'lumotlarning manbalari nimada?
4. Aholi statistikasining asosiy ko'rsatkichlari qanday?
5. "Uy" va "oila" tushunchalarini kengaytiring.
6. Aholining tabiiy va mexanik harakati qanday, ular qanday ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi?

X-BOB. MEHNAT RESURLARI STATISTIKASI

Reja:

- 1§. Mehnat resurslari haqida tushuncha
- 2§. Ishchi kuchi statistikasi va uning tashkil etilishi
- 3§. Mehnat resurslarining harakat ko'rsatkichlari

1§. Mehnat resurslari haqida tushuncha

Ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchi jamiyatning ishlab chiqaruvchi kuchlarini tashkil etadi. Bunda ish kuchi ishlab chiqaruvchi kuchlarning subektiv elementi bo'lib, uning roli ijtimoiy ishlab chiqarishda benihoya kattadir. Ish kuchsiz har qanday darajada taraqqiy etgan hozirgi zamon texnikasi ham jonsiz metallar to'plamiga aylanishi mumkin. Mehnat resurslarining asosiy qismi aholining mehnatga yaroqli yoshdagi qismini tashkil etadi.

Mehnat resurslari va ulardan foydalanish

Mehnat resurslari asosini mehnat yoshidagi aholi tashkil etadi. Mehnat yoshi-ya'ni mehnatga qobiliyatli yosh insonning ijtimoiy ishlab chiqarishda qatnashishiga bog'liq bo'lgan yosh shartli yosh chegarasi bo'lib, O'zbekistonda mehnat yoshi erkaklar uchun 16-59 yosh, ayollar uchun esa 16-54 yosh hisoblanadi. Mehnat yoshidagi aholi soni tug'ilish, o'lim va migratsiya jarayoniga bog'liqdir. Shahar va qishloq hududlarida mehnat yoshidagi aholi dinamikasi yosh va jinsiy tarkibi o'ziga xos xususiyatlariga egadir. Mehnat yoshidagi aholini mehnat resurslari nuqtai-nazaridan o'rganilganda 2 guruhga ajratiladi:

-40 yoshgacha bo'lgan mehnat yoshidagi aholi.

-40 yoshdan keyingi mehnat yoshi guruhi.

Ushbu yosh guruhlari ishlab chiqarishda qatnashishi darajasi mehnatning samaradorligi o'z kasbidagi malakasi bilan o'zaro farq qiladi. «Mehnat yoshi» tushunchasi ilk bora aholishunos olim B.S.Uralnis tomonidan fanga kiritilgan.

Mehnat resurslari-aholining kerakli fiziologik rivojlanishiga, aqliy qobiliyatga ega bo'lgan va xalq xo'jaligida band bo'lgan qismi mehnat resurslari deyiladi. Mehnat resurslari soni jonli mehnatning mavjud imkoniyatini ifodalaydi.

Mehnat resurslari jamiyat bag'rida ham miqdor ham sifat jihatdan rivojlanib boradi. Mehnat resurslarining miqdoriy rivojlanishi aholining tabiiy o'sishi va migratsion harakatiga bog'liqdir. Mehnat resurslarining sifatiiy tomoni esa jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot darajasiga, davlatning aholining ish bilan bandligi bo'yicha olib borayotgan siyosatiga bog'liqdir. Mehnat resurslaridan foydalanishda uning balansi ahamiyatlidir.

Har bir mavjud davrda mehnat resurslari bandlik sferalari bo'yicha bo'linadi. Bu sferalar ijtimoiy mehnat (davlat tashkilotlarida muassasalarida va korxonalarda jamoatchilik tashkilotlarida) shaxsiy mehnat (uy xo'jaligi shaxsiy xo'jalik) va bilim olish (ishlab chiqarishdan ajralgan holda bilim oladigan o'quv muassasalari) va qurolli kuchlar sferalardir. Iqtisodiyotda davlat sektori rolining oshib borishi jamiyatda ishchi va xizmatchilarni ko'payishiga olib keladi.

Aholining yuqori darajadagi ijtimoiy ishlab chiqarishda bandligi, mehnat resurslarining sekin tabiiy ko'payishi sharoitida, mehnat resurslaridan effektiv foydalanish masalasini qo'yadi. Mehnat resurslarining shakllanishi, ularni xalq xo'jaligi sohalari bo'yicha tayyorlash va mehnat resurslaridan foydalanish juda ko'p sotsial muammolarni hal etishni talab etadi.

Aholi tarkibida mehnat resurslari salmog'ining muntazam ko'payib yoki kamayib borishining ham ijobiy ham salbiy oqibatlarini, ularni hal etuvchi muammolari mavjud. Har bir korxonada muassasasi va tashkilotlarida mehnat resurslaridan effektiv foydalanishga erishish uchun ular bilan korxonada rahbariyati o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari me'yori buzilmasligi har ikkala tomon talablari ham e'tibordan chetda qolmasligi lozimdir.

Mehnat resurslari tarkibi asosan uch qismdan iboratdir:

1. Mehnat yoshidagi aholi.

2. Ijtimoiy ishlab chiqarishda qatnashayotgan o'smirlar.

3. Ijtimoiy ishlab chiqarishda qatnashayotgan nafaqaxo'rlar (qariyalar).

Mehnat resurslarini sotsiologik nuqtai-nazardan o'rganishga mehnat resurslari shakllanishi, ulardan foydalanish, ularga bo'lgan talab, mehnat resurslarining ish joyidagi ko'nimsizlik sabablari ularning sifatiiy taraqqiyoti bilan bog'liq qator sotsial omillarga e'tiborni qaratish lozim.

Mehnat resurslarini sotsial-iqtisodiy o'rganishda birinchi navbatda, quyidagi jarayonlarga e'tibor berilishi lozim:

1. Aholini ijtimoiy ishlab chiqarishda band aholiga (ishlovchilarga) va ijtimoiy ishlab chiqarishda band bo'lmagan aholiga (ishlamaydiganlarga) taqsimlanishi;

2. Ishchilarning ijtimoiy ishlab chiqarish sohalari bo'yicha taqsimlanishi (moddiy ne'matlar ishlab chiqarish sohalari, moddiy ne'matlar ishlab chiqarmaydigan sohalari);

3. Ishchilarning aqliy va jismoniy mehnatlar bilan bog'liqligi;

4. Ishchilarning umumta'lim va kasb-hunar malakalarga tayyorlash darajasining oshib borishi, yuqorida keltirilgan jarayonlarni o'rganish mehnat resurslaridan samarali foydalanishni, xalq xo'jaligining har bir sohasini ishchi kuchi bilan muntazam ta'minlab borish imkoniyatini yaratadi. Mehnat resurslarining shakllanishi dunyo davlatlari bo'yicha, turli mavqega, xususiyatlarga egadir. Bu borada har bir xududning ijtimoiy-iqtisodiy va demografik imkoniyatlari asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. O'zbekistonda mehnat yoshidagi aholi salmog'ining yuqoriligi, mehnat resurslarining muntazam ko'payib borishini ta'minlaydi.

XXI asrda mehnat zahiralari yuksak mehnat faolligi kasb tayyorgarligi bilan ajralib turadigan odamlar ko'pchilikni tashkil etishiga imkon beradi. Ish bilan band bo'lgan aholini tarkibiy jihatdan qayta taqsimlash hamda mehnatga layoqatli yoshlar faoliyatini yangi ilg'or tarmoqlar va sohalarga jalb qilish ham mehnat salohiyatidan samarali foydalanishning qudratli zahirasidir. Hozir qishloq xo'jaligida barcha ijtimoiy ishlab chiqarish xodimlarining uchdan bir qismidan ko'prog'i band. Mehnat resurslarini sotsial tahlil etishda aholi sonining, o'sib borishi, uning hududiy harakati, mehnat resurslarining sotsial-demografik tarkibini bilish muhim vazifalardan hisoblanadi. Mehnatga layoqatli aholi yoki «mehnat resurslari»ning 2 murakkab tizimi-aholi bilan ishlab chiqarishni bir butun qilib birlashtiradi.

Mehnat resurslari-bu jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi, ijtimoiy ishlab chiqarishning eng muhim komponentidir. Mehnat resurslarining soni, tadrijiy o'zgarishi professional tayyorgarligi va joylashishi butun mamlakat miqyosida va ayniqsa, mintaqalar doirasida ishlab chiqarishning ixtisoslashishi va hududiy tashkil etishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Xalq xo'jaligining muhim dasturlarini amalga oshirish zarurati esa kadrlar tayyorlash, ularni ishlab chiqarish tarmoqlari va ayrim hududlar o'rtasida qayta taqsimlashga qaratilgan davlat siyosati yurgizishni taqozo etadi, bu esa aholi

tizimi va geografiyasida o'z aksini topadi. Mehnatga layoqatli yosh chegaralari, davlat tomonidan ko'p omillarni shu jumladan xar xil yoshdagi odamlarning o'z sog'lig'iga putur yetkazmasdan mehnat qilish qobiliyatini davlatning ishchi kuchiga bo'lgan ehtiyojini mamlakatdagi yoshlarning majburiy o'rta zarurligi va boshqalarni hisobga olgan holda belgilanadi.

Mehnat resurslari-bu faqat salohiyatli ishchi kuchi bo'lib, bu kuchdan jamiyat o'z imkoniyatlari va ehtiyojlarini hisobga olgan holda, turli darajada har tomonlama va samaradorlik bilan foydalanishi mumkin. Mehnat resurslarini boshqarish, ularning tarkib topishi va ulardan foydalanish jarayonlarini o'zaro bog'liq holda rejalashtirish asosida amalga oshiriladi.

Mehnat resurslarining vujudga kelish-bu ularning miqdor va sifat ko'rsatkichlari bo'yicha rivojlanish jarayonidir. Mehnat resurslarining o'sishi birinchi navbatda, mamlakatdagi demografik vaziyatga hamda aholi va ayniqsa, mehnatga layoqatli yoshga o'tayotgan kishilar sonining tadrijiy o'sishiga bog'liq.

Mehnat resurslarining tadrijiy o'sishi mehnatga layoqatli yoshga etgan va shu kategoriyadan chiqib ketayotgan kishilar sonining nisbatiga bog'liq. Aholi yuqori sur'atlar bilan o'sganda va uning absolyut ko'payishi ro'y berganda mehnatga layoqatli yoshga o'tayotgan kishilarning miqdori har bir keyingi yilda mehnat resurslarining tabiiy kamayishidan sezilarli darajada ortiq bo'ladi, natijada, mehnat resurslarining soni ko'payadi, aholi past sur'atlar bilan o'sganda esa buning teskarisi bo'ladi. Mehnat resurslaridan foydalanish ikkita asosiy talabga mehnatning yuqori samaradorligi va mehnatga layoqatli aholining to'liq bandligiga erishishni ko'zda tutadi. Mehnat resurslaridan samarali foydalanishning asosiy mezon-iqtimoiy mehnat unumdorligi va uning o'sish sur'atlaridir.

Mehnat unumdorligi ko'p sabablarga ishlab chiqarishning texnika bilan jihozlanganligi va mehnatni to'g'ri tashkil qilishiga, ishchilarning malakasiga ham bog'liq. Ishlab chiqarishning joylashish xususiyatlari va uning kombinatlanishi darajasi hamda ishlab chiqarish jarayoni amalga oshirilayotgan tabiiy sharoitlar ham juda katta ahamiyat kasb etadi. Bu omillar iqtimoiy ishlab chiqarish geografiyasi bilan bog'liqdir. U bilan mehnat unumdorligi darajasi o'rtasida o'zaro bog'liqlikni aniqlash iqtisodiy-geografik tadqiqotlarning muhim masalasidir.

Mehnat resurslaridan foydalanishning muhim mezonlaridan biri bu aholining mehnatga faolligi, iqtimoiy ishlab chiqarishda band bo'lgan mehnatga layoqatli aholining salmog'idir. Mehnat resurslarining sonini quyidagicha hisoblash mumkin:

A. Mehnat qilish yoshidagi aholi.

B. Mehnat qilish yoshida bo'lgan, mehnatga layoqatsiz aholi (50-59 yoshdagi erkaklar va 45-54 yoshdagi ayollar).

V. Mehnat qilish yoshida bo'lib, xalq xo'jaligida band bo'lmagan aholi (uy-ro'zg'or va yosh bolalarni tarbiyalash bilan shug'ullanadigan ayollar va boshqalar).

G. Xalq xo'jalik tarmoqlarida band bo'lgan nafaqaxo'rlar va o'smirlar (16 yoshdan kichik bo'lganlar). Bunda mehnat resurslarining potensial soni A-B+G, haqiqiy soni esa A-B-V+G ning algebraik yig'indisidan iboratdir.

Mehnat resurslarining xalq xo'jaligi tarmoqlarida band bo'lgan qismi iqtisodiy faol aholini tashkil etadi. Boshqacha qilib aytganda, mehnat resurslarining haqiqiy sonidan mehnatga yaroqli yoshda bo'lib, ishlab chiqarishdan ajralgan holda o'qiyotganlar va harbiy xizmatdagilar soni olib tashlangandan so'ng qolgan qismi iqtisodiy faol aholidir. Iqtisodiy faol aholi tuzilishiga quyidagilar kiradi:

a) davlat va jamoat tashkilotlarining korxonalarida band bo'lgan ishchi va xizmatchilar;

b) jamoat xo'jaligida ishlovchilar;

v) qishloq xo'jaligidagi yordamchi tarmoqlarda band bo'lgan kishilar va ishchi xizmatchilarning oila a'zolari;

g) xalq xo'jaligida band bo'lgan boshqa aholi iqtisodiy faol aholi sonining umumiy aholi soniga nisbati aholining iqtisodiy faollik darajasini ifodalaydi, ya'ni

$$\text{Aholining faollik darajasi} = \frac{\text{iqtisodiy faol aholi soni}}{\text{aholining umumiy soni}} \times 100$$

Faol aholi soni mehnat resurslari soni bilan taqqoslansa mehnatga qobiliyatli salohiyatli mehnat resurslari kuchlaridan foydalanish koeffitsiyenti kelib chiqadi.

10-jadval

Iqtisodiy faol aholi va ularning mulk shakllari bo'yicha bandligi
 (2000-2020 yy. ming kishi)

Yil	Jami aholi	Mehtat resurslari	Iqtisodiy faol aholi	Iqtisodiyotda band bo'lganlar	Shu jumladan	
					Davlat sektorida	Nodavlat sektorida
2000	24406,3	12299	8930,2	8885,0	27,0	73,0
2020	33905,2	19142,3	14680,7	13239,6	25,7	101,6

Iqtisodiy faol aholining xalq xo'jaligining soha va tarmoqlari bo'yicha taqsimlanishi va uning o'zgarishini o'rganish ham muhim ahamiyatga egadir. Iqtisodiy faol aholining xalq xo'jaligi soha va tarmoqlari bo'yicha taqsimlanishi xalq xo'jaligining klassifikatsiyasiga asoslanib o'rganiladi. Jadval ma'lumotlariga qaraganda, respublika aholisi tarkibida mehnat resurslari, iqtisodiy faol aholining va iqtisodiyotda band bo'lganlarning salmog'i yildan-yilga oshib bormoqda.

Iqtisodiy faol aholining xalq xo'jaligining soha va tarmoqlari bo'yicha taqsimlanishi va uning o'zgarishini o'rganish ham muhim ahamiyatga egadir. Chunki, ushbu ma'lumotlarga asoslangan holda, xalq xo'jaligida yuz berayotgan tizim o'zgarishlariga baho berish mumkin.

2 §. Ishchi kuchi statistikasi va uning tashkil etilishi

Iqtisodiy faol aholining xalq xo'jaligining moddiy ne'matlar ishlab chiqaruvchi tarmoqlarida band bo'lgan qismiga ishchi kuchi deyiladi. Ishchi kuchi sonini hisoblashning asosiy va dastlabki sharti bu xalq xo'jaligining ishlab chiqarish sohasi chegarasini to'g'ri belgilashdir. Ishchi kuchining iqtisodiy faol aholi tuzilishidagi salmog'i pasayishiga qaramasdan, uning absolyut soni yildan-yilga oshib bormoqda. Ish kuchi soni (T) ni, aholi soni (A), mehnat resurslari potensial sonining aholi umumiy sonidagi salmog'i (d), mehnat resurslarining xalq xo'jaligida bandligi darajasi (β) va iqtisodiy faol aholi tuzilishida ish kuchining salmog'i ko'rsatkichlari asosida hisoblanishi mumkin. Bundan $T+A \cdot d \cdot \beta$ va uning dinamikasi $L_T \cdot L_d \cdot L_\beta \cdot L_{che}$ ga tengdir. Bu

indekslar orqali ish kuchi dinamikasiga ta'sir etgan omillarni alohida-alohida o'rganish mumkin. Iqtisodiy faol aholi bo'yicha hisoblanadigan ko'rsatkichlar: mutloq soni, bilim salohiyati, bilim darajasi, iqtisodiy bahosi va boshqa ko'rsatkichlari ham ish kuchi bo'yicha hisoblanadi. Bundan tashqari ish kuchining tuzilishi ham keng iqtisodiy-statistik tahlil qilinadi.

Ishchi kuchi soni ishlab chiqarish tarmoqlarida band bo'lgan xodimlar sonini bevosita qo'shish orqali olinsa, tarmoqlardagi xodimlar soni esa shu tarmoqqa kiruvchi korxonalar, tashkilot va muassasalar xodimlarining sonini qo'shish orqali hisoblanadi. Shuning uchun birinchi navbatda, korxonalar, tashkilot muassasalarida ish kuchi xodimlar statistikasining tashkil etilishiga to'xtab o'tish zarurdir. Sanoat korxonalarida xodimlarining soni, tarkibi va harakatini hisobga olib borish maqsadida korxonalar xodimlari ro'yxati tuziladi. Bu ro'yxatga doimiy, mavsumiy va vaqtincha ishga qabul qilingan hamma kategoriyadagi xodimlar kiritiladi. Bunda asosan ikkita talab qondirilishi kerak.

1. Korxonalar ma'muriyati va ishga qabul qilinayotgan xodim o'rtasida shartnoma tuzilib, maxsus buyruq bilan rasmiylashtiriladi.

2. Korxonada ruyxatdagi xodimlar uchun tashkil etilgan ish haqi fondidan ish haqi olish.

Amaldagi mehnat haqidagi qonunga muvofiq korxonada 5 kundan ortiq ishlagan barcha ishchi va xizmatchilarga mehnat daftarchasi yuritiladi. Shularga asoslanib, xodimlar ro'yxatiga ishga kelgan va ba'zi sabablarga ko'ra, ya'ni komandirovkaga ketish, otpuskada bo'lishi, kasalligi va korxonalar ma'muriyatining ruxsati bilan hamda qonunda ko'rsatilgan boshqa sabablar bilan ishga kelmagan xodimlar ham kiritiladi. Xodimlar vaqtidan foydalanish talabiga binoan har kuni ishga kelgan va kelmagan xodimlar soni hisoblab boriladi. Bunda ishga kelgan va kelmaganlar sonining yig'indisi ro'yxatdagi xodimlar soniga teng kelishi kerak. Korxonadagi xodimlarning ma'lum bir davrdagi soni bilan birga mehnat statistikasida ularning o'rtacha kalendar soni ham hisoblanadi. Bu ko'rsatkichlar korxonaning ish kuchi bilan ta'minlanish darajasini, mehnat unumdorligi, mehnatning energiya va elektr energiya bilan qurollanishi, o'rtacha ish haqi darajasi va boshqa ko'rsatkichlarni hisoblash uchun zarurdir. Xodimlarning ro'yxatdagi o'rtacha oylik soni (T) ni hisoblashning umumiy sxemasi:

$$T = \frac{\sum T}{II}$$

Bunda, T-xodimlarning kundalik ro'yxatdagi soni;
P-oylik kalendar kunlar soni.

Dam olish kunlaridagi xodimlar soni undan oldingi ish kunidagi soniga teng, deb qabul qilinadi. Chunki dam olish kunida xodimlarning harakati (ishga qabul qilinishi yoki bo'shatilishi) bo'lmaydi. Xodimlarning ro'yxatdagi o'rtacha oylik soni, ishga chiqilgan kishi kunlari va ishga chiqilmagan kishi kunlari yig'indisini kalendar kunlar soniga bo'lish yo'li bilan ham hisoblanishi mumkin. Xodimlarning ro'yxatdagi o'rtacha sonidan tashqari ishga kelganlarning va haqiqatda ishlaganlarning o'rtacha sonlari ham hisoblanadi. Buning uchun ishga kelgan kishi-kunlari yoki ishlangan kishi kunlari soni oydagi kunlar soniga bo'linadi. Xodimlarning kvartallik yoki yillik o'rtacha sonini hisoblash uchun shu davrdagi o'rtacha sonini hisoblashda takroriy hisoblashlarga yo'l qo'ymaslik va butun xalq xo'jaligi bo'yicha mehnat resurslaridan foydalanish darajasini to'g'ri hisoblash maqsadida belgilangan. Masalan, paxta tozalash zavodi 25 sentyabrda ishga tushgan va undagi xodimlarning soni quyidagicha deylik

25 sentyabrda	100 kishi
26 sentyabrda	110 kishi
27 sentyabrda	150 kishi
28 sentyabrda	160 kishi
29 sentyabrda	180 kishi
30 sentyabrda	200 kishi

Shu zavod xodimlarining sentyabr oyi III kvartal va 9 oylik o'rtacha sonini hisoblash zarur bo'lsa, unda:

$$T = \frac{100 + 110 + 150 + 160 + 180 + 200}{30} = 30 \text{ kishi}$$

$$T_{III \text{ kv.}} = \frac{0 + 0 + 30}{3} = 10 \text{ kishi va}$$

$$T_{9 \text{ oyluk}} = \frac{30}{9} = 3 \text{ kishidan iborat.}$$

Sanoat korxonalarining ro'yxatidagi barcha xodimlar ikki guruhga: sanoat ishlab chiqarishi xodimlari va sanoat korxonasi balansida bo'lgan sanoat ishlab chiqarishiga taalluqli bo'lmagan boshqa tashkilotlar xodimlariga

bo'linadi. Sanoat ishlab chiqarishi xodimlariga asosiy ishlab chiqarishga xizmat qiluvchi va zavod boshqaruv apparati kiradi. Ikkinchi guruhga qurilish, bino va inshootlarni kapital remont qilish, yordamchi ishlarda band bo'lgan xodimlar (qishloq xo'jaligi, uy-ro'zg'or, madaniy-maishiy, sport) kiritiladi.

Sanoat ishlab chiqarish xodimlari ham o'z navbatida, bajarayotgan funksiyalariga muvofiq ravishda 6 kategoriyaga: ishchilar, shogirdlar, injener-texnik xodimlar, xizmatchilar, kichik xizmat xodimlari va muhofaza xodimlariga bo'linadi. Ishchilar guruhiga moddiy qiymat yaratishda, remont va yuklarni ko'chirish, joyini o'zgartirish ishlarida hamda sanoat tavsifidagi boshqa ishlarni bajarishda bevosita qatnashuvchilar kiritiladi.

Shogirdlarga ishlab chiqarishning o'zida bevosita shogird sifatida hunar o'rganayotganlar va korxonada tasarrufida bo'lgan o'quv manzilgozlari kurslarida hunar egallash uchun o'qiyotganlar kiritiladi. Ishlab chiqarish jarayonlarini tashkil etish va boshqarish bilan shug'ullanuvchi xodimlar egallagan lavozimlariga muvofiq injener-texnik xodimlar tarkibiga kiritiladi. Ma'muriy xo'jalik lavozimlarida, kanselyariya va hisob ishlarida band bo'lganlar xizmatchilar guruhiga kiritiladi. Noishlab chiqarish binolariga qarash hamda ishchi va xizmatchilarga xizmat qilish lavozimidagi kishilar kichik xizmat qilish lavozimidagi kishilar kichik xizmat xodimlari guruhiga kiritiladi. Muhofaza xodimlariga qorovullar, vaxtyorlar va yong'indan muhofaza qilish kasbidagi xodimlar kiradi. Statistika ishchilarning soni, tarkibi va tadrijiy o'zgarishini o'rganishga alohida ahamiyat beradi.

3§. Mehnat resurslarining harakat ko'rsatkichlari

Mehnat resurslarining harakati-bu uning soni, tuzilishi, taqsimlanishi va joylanishining vaqt bo'yicha o'zgarishidir. Mehnat resurslarining harakati tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy qonunlar asosida yuz beradi. Bunda aholining tug'ilishi, bir yosh guruhidan ikkinchisiga o'tishi va vafot qilishi kabi tabiiy demografik jarayonlar natijasida mehnat resurslarining tarkibi, taqsimlanishi va joylanishida o'zgarishlar sodir bo'ladi.

Mehnat resurslarining harakati turli shaklda va yo'nalishda bo'lishi mumkin. Uni quydagicha klassifikatsiyalash iqtisodiy-statistik adabiyotda qabul qilingan:

1. Tabiiy harakati-bir yosh guruhidan boshqasiga o'tishi, vafot qilishi;

2. Mexanik harakati-mintaqa ichida hamda boshqa bir mintaqada yashash va ishlash uchun ko'chish;

3. Tarmoq va tarmoqlararo harakati-tarmoq ichidagi bir korxonadan boshqasiga hamda xalq xo'jaligining boshqa sohasi va tarmog'iga o'tish;

4. Kasbiy harakati-kasbini, lavozimini o'zgartirish natijasida ish faoliyati harakatining o'zgarishi;

5. Ijtimoiy harakati-jamiyatning ijtimoiy tarkibida tutgan o'rning o'zgarishi (malaka, bilim darajasining o'zgarishi).

Ishchilarning ishdan bo'shatilishi sabablari ham turlicha bo'lganligi uchun ularni quyidagicha guruhlash mumkin:

1. Umumdavlat tavsifiga ega bo'lgan sabablar-ishchilarning boshqa korxonaga, tashkilot va muassasalarga yuqori tashkilotlarning ko'rsatmasi bo'yicha o'tkazilishi. Harbiy xizmatga chaqirilishi;

2. Ishlab chiqarish tavsifiga bog'liq bo'lgan sabablar ish va shartnoma muddatini tugatish, shtatlarning qisqartirilishi, korxonaning yopilishi va boshqalar;

3. Ishchilarning yoshi va sog'lig'iga bog'liq bo'lgan sabablar keksaligi va nogironligi tufayli nafaqaga chiqishi, vafot qilishi;

4. O'z hohishi bo'yicha ishchining ishdan bo'shatilishi (1,2,3 guruhdagi sabablardan tashqari);

5. Mehnat intizomini buzish sabablariga ko'ra ishdan bo'shatilishi.

Sanoat va qurilishda ishchilarning doimiyligi (o'zgarimasligi) ishlab chiqarish dasturi va mehnat unumdorligi rejalarining bajarilishida muhim omil bo'ladi. Xalq xo'jaligida band bo'lgan iqtisodiy faol aholining sonini ko'paytirish bilan birga, ularning ish vaqtlaridan ratsional foydalanish mehnat massasini oshiradi. Ish vaqtidan to'liq foydalanish mehnat resurslari balansining keskinligini yumshatishning muhim omilidir.

Ish vaqtining uzunligi va undan foydalanish ko'rsatkichlari orqali iqtisodiy statistika 2 toifadagi ijtimoiy-iqtisodiy muammoni o'rganadi. Bu, birinchidan, xalq xo'jaligiga jalb qilingan mehnat resurslaridan foydalanish ko'rsatkichlarini hisoblash va ikkinchidan aholining turmush darajasini o'rganish imkonini beradi. Amaldagi statistik hisobotlar orqali aholining bo'sh vaqti va uning tuzilishi haqidagi ma'lumotlarni to'plash mumkin emas. Shuning uchun ish vaqtining uzunligi to'g'risidagi ma'lumotlar asosida bevosita hamma aholining bo'sh vaqti haqida fikr yuritish mumkin.

Qishloq xo'jaligida mehnat resurslaridan foydalanishning mavsumiyligi xususiyatlari mavjuddir. Xo'jaliklarda mehnat resurslari statistikasining tashkil etilishi xalq xo'jaligining boshqa tarmoq, korxonaga, tashkilotlarnikidan farq qiladi. Bu asosan mehnat resurslarining haqiqiy sonini hisoblashda, ulardan va ish vaqtidan foydalanish ko'rsatkichlarini hisoblashda namoyon bo'ladi.

4§. Mehnat bozori statistikasi. Bozor mexanizmini shakllantirish sharoitida mehnat bozorini statistik o'rganish

Mehnati statistikasi ham iqtisodiy, ham ijtimoiy statistikaning muhim tarkibiy qismidir. Uning mehnat resurslari soni va tarkibi, mehnat unumdorligi, ish vaqtidan foydalanish, bandlik va ishsizlik darajasi, mehnat sharoitlari va ish haqini tavsiflovchi ko'rsatkichlari har doim iqtisodiy rivojlanish, aholi va ijtimoiy ko'rsatkichlarning statistik ko'rsatkichlari tizimida yetakchi o'rinlardan birini egallaydi. Mehnat statistikasi statistikaning boshqa sohalari bilan chambarchas bog'liq; ishlab chiqarish tarmoqlari statistikasi, milliy hisoblar tizimi, demografiya, madaniyat, sog'liqni saqlash statistikasi va boshqalar.

Xalqaro mehnat tashkiloti (XMT) materiallarida mehnat statistikasining iqtisodiy va ijtimoiy statistika bilan taxminiy aloqasi aniqlangan. Bandlik sohasida sobiq sotsialistik makon mamlakatlarida sodir bo'layotgan qayta qurish jarayonlari eng sezilarli darajada namoyon bo'lmoqda. Umumiy mehnat majburiyatining o'rniga, ijtimoiy foydali mehnatning ixtiyoriyligi e'lon qilinadi, mehnatga layoqatli fuqarolarning ishsiz bo'lishiga yo'l qo'yiladi va ishsizlik tan olinadi. Shunday qilib, biz nafaqat o'zgarishlar haqida, balki ish bilan ta'minlashning amaldagi yangi modeli, mehnat saloniyatini shakllantirish va undan foydalanishning printsiplal jihatdan farqli usullari to'g'risida gaplashamiz. Ishchi kuchini ishlab chiqarish vositalari bilan bog'lashning buyruqbozlik tartibi va korxonalarda xodimlarni qattiq ushlab turish, ishchi kuchiga talab va taklifni, uning ortiqcha yoki yetishmasligini o'lchashning asosiy vositasiga aylanib borayotgan mehnat bozoriga yo'l ochdi, va iqtisodiyot tarmoqlari va mintaqalar o'rtasida taqsimlash bajarildi.

Mehnati bozori deganda mehnatni taqsimlash va undan foydalanishni muvofiqlashtiruvchi va tartibga soluvchi iqtisodiy, ijtimoiy, tashkiliy-huquqiy chora-tadbirlar va institutlar tizimi tushuniladi. Mehnat bozorining faoliyati

bozor iqtisodiyotini shakllantirishning ajralmas qismidir, shuning uchun o'tish davrida uning shakllanishining statistik monitoringini tashkil etish alohida ahamiyat kasb etadi.

Mehnat bozori statistikasi mehnat statistikasi doirasida ishlab chiqiladi va ishchilar va ish beruvchilar o'rtasidagi faoliyat va munosabatlarning shu jihatlariga e'tiborni qaratadi, shu asosda bozor sharoitlarini tahlil qilish va bashorat qilish bajariladi. Shu bilan birga, statistika nafaqat ishchi kuchiga talab va taklifni, balki ish haqi, mehnat sharoitlari, kadrlarning kasbiy tayyorgarligi va mehnat bozori siyosatini belgilash uchun zarur bo'lgan boshqa qator muammolarni ham o'rganadi.

Boshlang'ich pozitsiyasiga qarab, ushbu sohada ikki xil siyosat mavjud: umumiy iqtisodiy siyosat va faol mehnat bozori siyosati. Iqtisodiy siyosatning umumiy maqsadlari yuqori bandlik ko'rsatkichlariga erishish uchun qulay asos yaratishdir. Bu mehnat bozoridagi jarayonlarga aralashmaydi, ammo buning natijasida tovar bozorlaridagi talab, foyda olish va shu sababli korxonalar uchun kapital qo'yilmalar uchun sharoitlar yaxshilanadi. Shunday qilib, umumiy iqtisodiy siyosat ishchi kuchiga bo'lgan talabga ta'sir qiladi. Aksincha, mehnat bozoridagi faol siyosat bevosita ishchi kuchi taklifiga ta'sir qiladi. Ta'sir vositalari quyidagilar: ish bilan ta'minlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirishni ta'minlash choralari; kasb tanlash bo'yicha maslahatlar; ish va kasb-hunar ta'limi olishda vositachilik; ishsizlik nafaqasini to'lash va boshqalar. Faol mehnat bozori siyosatining tashuvchisi, qoida tariqasida, mehnat organlari hisoblanadi.

Ham umumiy iqtisodiy siyosatning, ham mehnat bozoridagi faol siyosatning samaradorligi, avvalambor, ishchi kuchiga talab va taklif o'rtasidagi muvozanatni yaxshilashda namoyon bo'ladi, ko'rilgan choralarning etarli emasligi esa mehnat bozorida keskinlikning kuchayishiga olib keladi.

90-yillarda Rossiya mehnat bozorining o'ziga xos xususiyatlari ishlab chiqarishning pasayishi (xususiyl sektorida ishchilar sonining bir vaqtning o'zida ko'payishi bilan) iqtisodiyot tarmoqlari va tarmoqlari o'rtasidagi kadrlar, ixtiyoriy aylanmasining yuqori darajasi, ish bilan bandlikning kamayishi va ishsizlikning muntazam o'sishi, ish haqi farqlanishining keskin o'sishi munosabati bilan davlat korxonalari va tashkilotlaridan ishchi kuchini bo'shatish, intensiv ravishda qayta taqsimlash edi.

Bandlikning pasayishi asosan davlat sektorida va jamoat tashkilotlarida (fondlarda) ishchilar sonining kamayishi bilan bog'liq edi. Davlat tasarrufidan chiqarish jarayonining intensivligini ushbu sohada ishchilar ulushining pasayish darajasi bemalol tasdiqlaydi. Bandlikning tarmoq tuzilmasidagi o'zgarishlar asosiy ishlab chiqarish tarmoqlaridan ishchi kuchining chiqib ketishi va xizmat ko'rsatish sohasidagi (transport, savdo, ta'lim, madaniyat, sog'liqni saqlash, uy-joy kommunal xo'jaligi va boshqalarda) ish bilan bandlikning ko'payishi bilan birga keldi. Bozor infratuzilmasi bilan bog'liq sohalarda ish bilan band bo'lganlar soni ayniqsa, tez sur'atlar bilan o'sdi, xususan, savdo, vositachilik va moliyaviy faoliyat, shuningdek soliq, auditorlik va notarial xizmatlar faoliyati kengaydi.

Aholini ish bilan ta'minlash siyosati va strategiyasining yangi yo'nalishlari bir necha o'n yillar davomida umuman rejaga va asosan mehnat resurslari va ish haqi fondlarini rejalashtirishga yo'naltirilgan holda shakllangan statistik amaliyotga tub o'zgarishlarni kiritishni talab qildi. Rejaga alohida e'tibor, barcha korxonalar va tashkilotlarning qat'iy belgilangan ko'rsatkichlar tizimi bo'yicha hisobotlariga asoslangan ma'lumotlarni yig'ish tartibini ham belgilab berdi.

Mavjud ko'rsatkichlar tizimlari va ularni yig'ish usullari hozirgi paytda ham asosan saqlanib qolgan (masalan, yirik va o'rta korxonalar uchun). Shu bilan birga, xususiyl sektorning rivojlanishi, ish bilan ta'minlashning yangi shakllari, buxgalteriya bo'linmalari sonining ko'p marta ko'payishi va ularni an'anaviyl statistik usullar bilan qoplash qiyinligi mehnat statistikasi oldiga yangi vazifalar qo'ydi va ma'lumot olish uchun yangi usullar va yangi kanallarga ehtiyojni oldindan belgilab berdi.

1991-yildan boshlab aholining bandligi va ishsizlik bo'yicha statistik ma'lumotlarning idoraviyl manbai tashkil etildi, bu rasmiyl ravishda ro'yxatdan o'tgan mehnat bozoridagi vaziyatni oylik chastotada tahlil qilishni boshlashga imkon berdi. Shu bilan birga, aholini ish bilan ta'minlash va ishsizlik muammolari bo'yicha keng ko'lamli so'rovlar o'tkazish uchun uy xo'jaliklarining maxsus namunaviyl tarmog'i yaratildi va 1992-yildan buyon har yili bunday tadqiqotlar o'tkazilib kelinmoqda. Bundan tashqari, mehnat statistikasining yangi mavzulari va usullari ishlab chiqildi va tegishli ma'lumot manbalari tashkil etildi, xususan:

- ish tashlash harakati to'g'risidagi ma'lumotlar kiritildi va doimiy ravishda takomillashtirilmoqda;

- iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarida kasblar va lavozimlar va ishlagan soatlar bo'yicha ishchilarning ish haqini muntazam ravishda tanlab olish (XMT tavsiyalariga muvofiq);

- mehnat xarajatlari miqdori va tarkibi har yili o'rganiladi;

- mehnat migratsiyasini statistik monitoring qilish tizimi ishlab chiqilgan va joriy qilingan (migratsiya xizmati bilan birgalikda);

- yarim kunlik (yarim kunlik) ish har yili saqlanadi.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, korxonalar va tashkilotlarning hisobotlari asosida ma'lumot olishning an'anaviy manbalari saqlanib qolmoqda, chunki bandlikning muqobil shakllari tez sur'atlar bilan o'sib borishiga qaramay, ko'plab sohalarda davlat sektorida ishchilar soni ustun bo'lib qolmoqda. Biroq, bu yerda ham katta o'zgarishlar yuz berdi. Barcha korxonalar va tashkilotlardan ma'lumot olishning yagona tartibi o'miga hozirgi paytda ma'lumotlarni yig'ish turli statistik shakllar bo'yicha va har xil chastotalarda ro'yxatga olish usuli yordamida amalga oshirilmoqda. Shunday qilib, yirik va o'rta korxonalar har oyda hisobot taqdim etishadi; kichik va qo'shma korxonalar - chorakda bir marta; markazlashtirilgan tartibda ro'yxatdan o'tgan korxonalar - yiliga bir marta. Mehnat bozori siyosatining maqsadlariga yo'naltirilgan qo'shimcha ko'rsatkichlarni kiritish orqali mehnat to'g'risidagi joriy hisobot ko'rsatkichlari tizimi takomillashtirildi.

5§. Tashqi mehnat migratsiyasi

XMT tomonidan belgilab qo'yilganidek, "mehnat migranti" atamasi ish topish niyatida bir mamlakatdan ikkinchisiga ko'chib ketgan shaxsni anglatadi. Mehnat migratsiyasi muammolari aholining migratsiyasi, shuningdek, majburiy migrantlar, qochqinlar va noqonuniy migratsiya muammolari bilan chambarchas bog'liqdir. 90-yillarda chet elga kirish va chiqishda mavjud bo'lgan cheklovlarni olib tashlash ishlari bilan bog'liq ravishda xalqaro migrantlar soni sezilarli darajada oshdi. Mehnat resurslarining migratsiyasiga (ayniqsa, MDH hududida) siyosiy beqarorlik, millatlararo nizolar va natijada majburiy migratsiya sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda.

Migratsiya jarayonlarining keskinlashishi, qochqinlar oqimining geografiyasi va ko'lamining kengayishi bandlik muammosini

murakkablashtirmoqda, uni ayrim mintaqalarda malakali kadrlar etishmovchiligiga, boshqalarda esa uy-joy bilan ta'minlash va munosib ish bilan ta'minlash qiyin vazifaga aylantirmoqda.

Migratsiya jarayonlarini tartibga solish va prognoz qilishning samarali davlat siyosatini amalga oshirish uchun tegishli axborot bazasiga ega bo'lish zarur, uni shakllantirishda milliy migratsiya xizmatlari va statistika idoralarida faol qatnashish maqsadga muvofiqdir. Mehnat migratsiyasini statistik kuzatish shakllariga quyidagi ko'rsatkichlar kiradi:

chet elda ishlaydigan milliy kadrlar bo'yicha;

- yoshi va jinsi tarkibi;

- qabul qiluvchi mamlakat bo'yicha tarqatish;

- ta'lim darajasi;

- ish tajribasi;

- sanoat;

- kasb;

milliy iqtisodiyotda ishlaydigan chet el fuqarolari to'g'risida:

- yoshi va jinsi tarkibi;

- sanoat;

- ishlab chiqarilgan mamlakat, jalb qilish va ish bilan ta'minlash

shakllari bo'yicha taqsimlash.

Ushbu hisobotlar asosida olingan ma'lumotlar ishchi kuchi harakatini kuzatishni tashkil qilish, chet el ishchi kuchini jalb qilish ko'lamini baholash va uning fuqarolaridan boshqa mamlakatlar iqtisodiyotida foydalanish, shuningdek, ushbu omillarning emigratsiya va immigratsiya mamlakatlari o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarga ta'sirini aniqlash uchun tobora ko'proq zarur bo'lib bormoqda.

Mehnat migratsiyasining maxsus turi *mayatnik migratsiyasi*, deb ataladi, bu ishchi kuchining kunlik ish joyiga va yashash joyiga qaytib borishi. Ma'lum bir mintaqaga ishlash uchun kelganlar va boshqa hududlarga ishlash uchun ketganlar o'rtasidagi farq sifatida belgilangan qatnov balansi, hududiy sharoitda mehnat resurslari balansini shakllantirishning zaruriy elementidir. Uning yordami bilan aholi yashash joyida, ishchilar esa ish joyida hisobga olinishi sababli balansning resurs va taqsimlash qismlari o'rtasidagi nomuvofiqlik yo'q qilinadi.

Kommutatsiya to'g'risidagi ma'lumotlar boshqa jihatga ham katta qiziqish uyg'otmoqda. Ular bizga ushbu migratsiya rolini ma'lum hududiy birlik ichida ishchi kuchini shakllantirish manbalaridan biri sifatida baholashga imkon beradi. Uning hajmi va yo'nalishi ma'lum darajada mamlakatning alohida mintaqalari uchun mehnat sohasining ortiqcha yoki xavfsizligini baholashga imkon beradi va ushbu ma'lumotlar yordamida ushbu jarayonlarni tartibga soladi.

Axborot manbalari an'anaviy ravishda ishchilarning ish joyi va yashash joyidagi bir martalik doimiy yozuvlari materiallari bo'lib kelgan. So'nggi marta bunday ro'yxatga olish 1990-yil 1-dekabrda amalga oshirildi. O'tgan vaqt mobaynida sayohat qilayotgan migrantlarning harakat ko'lamini va yo'nalishi o'zgargan va shunga o'xshash yangi ro'yxatdan o'tkazish maqsadga muvofiq deb o'ylash uchun asoslar mavjud. Agar bunday yozuvlarni tashkil etishning iloji bo'lmasa (ularning mehnatkashligi va yuqori moliyaviy xarajatlar tufayli), aholini ish bilan ta'minlash masalalari bo'yicha maxsus namunaviy so'rovnomalarning materiallaridan foydalangan holda, so'nggi yozuvlar natijalariga ekspertizadan o'zgartirishlar kiritish tavsiya etiladi.

Savol va topshiriqlar

1. Mehnat resurslariga ta'rif bering.
2. Mehnat resurslarining harakat ko'rsatkichlari qanday?
3. Ish vaqti fondlari nima?
4. Mehnat resurslarining harakati qanday aniqlanadi?
5. Iqtisodiy statistikada mehnat resurslari harakatining shakllariga nimalar kiritiladi?
6. Ish vaqtining uzunligi ko'rsatkichlari qanday muammoni o'rgatadi?
7. Ish kuchi sonini hisoblashning asosiy sharti nima hisoblanadi?
8. Xodimlarning o'rtacha oylik soni (T) qanday aniqlanadi?
9. Sanoat ishlab chiqarish xodimlari qanday guruhlariga ajratiladi?
10. Bozor sharoitida yangi ish bilan ta'minlash modelining asosiy xususiyatlari qanday?
11. Mehnat bozori deganda nima tushuniladi?
12. 90-yillarda O'zbekiston mehnat bozorining o'ziga xos xususiyatlari qanday?

XI-BOB. AHOLINING HARAKAT KO'RSATKICHLARI

Reja:

- 1§. Tug'ilish jarayonini statistik o'rganish
- 2§. Aholi o'limi jarayonini statistik o'rganish

1§. Tug'ilish jarayonini statistik o'rganish

Aholining harakat ko'rsatkichlari mazmunan bir-biridan tubdan farq qiluvchi ikkita guruhdagi ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladi. Birinchi guruhga aholining tabiiy harakatini, tug'ilishi va o'limini, nikohdan o'tganlar va ajralganlar sonini, ikkinchi guruhga esa aholining migratsion aloqasini tavsiflovchi ko'rsatkichlar kiradi. Aholining tabiiy harakati absolyut va nisbiy miqdorlarda aniqlanadi. Absolyut tabiiy ko'payish quyidagicha hisoblanadi.

$$A_{tk} = T - O'$$

Bu yerda A_{mk} - aholining absolyut tabiiy ko'payishi, T - tug'ilganlar soni, O' - o'lganlar soni, lekin bu ko'rsatkich aholi harakati samaradorligini bevosita o'zida aks ettira olmaydi. Masalan: Agar «A» shaharda bir yil davomida 2000 kishi tug'ilgan bo'lsa, «B» shaharda 3000 kishi tug'ilgan bo'lsin. Bu raqamlar asosida «B» shaharda tug'ilganlar soni «A» shaharga nisbatan 1,5 marta ko'p ekan, degan xulosaga kela olmaymiz. Chunki tug'ilganlar soni aholi punktdagi jami aholi shu jumladan, biologik jihatdan zurriyot ko'rish qobiliyatiga ega bo'lgan ayollar soniga bog'liq. Shuning uchun ham aholining tabiiy tavsifidagi samaradorlikni tavsiflash maqsadida qo'llaniladigan ko'rsatkichlar tug'ilish va bolalar o'limini tavsiflovchi koeffitsiyentlar hisoblanadi.

Tug'ilish umumiy koeffitsiyenti - tug'ilganlar sonini aholini o'rtacha sonining har 1000 tasiga nisbatan hisoblash yo'li bilan aniqlanadi.

$$K_m = \frac{T \times 1000}{A}$$

Bu yerda K_o - o'lim umumiy koeffitsiyenti - tug'ilganlar bilan o'lganlar o'rtasidagi qoldiqni aholi o'rtacha sonining har 1000 tasiga nisbatan hisoblash yo'li bilan aniqlanadi.

$$K_y = \frac{Y \times 1000}{A}$$

$$K_{my} = \frac{(T - Y) \times 1000}{A}$$

Bu koeffitsiyent tug'ilish umumiy koeffitsiyentidan (K_t) o'lim umumiy koeffitsiyentini (K_o) ayirish yo'li bilan ham aniqlanishi mumkin.

$$K_{to} = K_t - K_o;$$

Bu yerda K_{to} – tabiiy o'sish koeffitsiyenti.

Aholini takror barpo qilish jarayonini tavsiflash uchun statistika darsliklarida rus zemstvo statistigi V.N.Pokrovskiy nomi bilan bog'liq bo'lgan «Hayotiylik koeffitsiyenti»ni ham hisoblash tavsiya etilgan. Hayotiylik koeffitsiyenti tug'ilganlar sonini o'lganlar soniga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi:

$$K_h = \frac{T}{V};$$

Bu ko'rsatkich tug'ilish koeffitsiyentini o'lish koeffitsiyentiga bo'lish yo'li bilan ham aniqlanishi mumkin. Agar bu nisbat natijasi 1 dan katta bo'lsa, u holda mazkur aholi punktida aholining kamayishi sodir bo'lgan:

$$\frac{K_m}{K_y} > 1;$$

Agar bu nisbat 1 dan kichik bo'lsa, u holda mazkur aholi punktida aholining kamayishi sodir bo'ladi.

$$\frac{K_m}{K_y} < 1,$$

Demak, hayotiylik koeffitsiyentining o'sishi aholi sonining oshishiga olib keladi va aksincha. Ma'lumki, tug'ilish va o'lim mamlakatimizning turli rayon, shahar, viloyat va respublikalarida, turli guruhlardagi aholilarda bir xilda emas. Shuning uchun ham aholi tabiiy o'sishini har tomonlama o'rganish hamda unga ta'sir qiluvchi qator omillarni aniqlash maqsadida yuqorida hisoblangan umumiy koeffitsiyentlar maxsus va hududiy koeffitsiyentlarni hisoblash bilan to'ldiriladi. Maxsus tug'ilish koeffitsiyenti tug'ilishlar sonini biologik jihatdan zurriyot ko'rish qobilyatiga ega bo'lgan ayollar (15-49 yoshdagi) o'rtacha sonining har 1000 tasiga nisbatan hisoblash yo'li bilan aniqlanadi.

$$K_{mtk} = \frac{T \cdot 1000}{15 - 49 \text{ yoshdagi ayollarning o'rtacha soni}}$$

Bu yerda K_{mtk} – maxsus tug'ilish koeffitsiyenti.

Bu koeffitsiyent odatda umumiy tug'ilish koeffitsiyentidan 3-5 baravar katta bo'ladi. Muayyan yoshlar bo'yicha koeffitsiyentlar hisoblanayotganda

bolalar soni aniqlanadi va ular bo'yicha bolalarning o'lim koeffitsiyenti hisoblanadi.

$$K_{bo} = \left(\frac{V_1}{T_1} + \frac{V_0}{T_0} \right) \cdot 1000 \text{ ёки } K_{bo} = \frac{V_1 \times 100}{1/3T_0 + 2/3T_1}$$

Bu yerda U_0, U_1 – o'tgan va shu yil ichida tug'ilganlar sonidan 1 yoshgacha o'lgan bolalar soni, T_0 va T_1 – o'tgan va shu yil ichida jami tug'ilganlar soni. Tug'ilishning maxsus koeffitsiyenti farzand ko'rish yoshidagi ayollarning nikohda yoki nikohda emasligi kabi holatlarini ham hisobga olgan holda hisoblanadi. Masalan,

$$F'' = (N'' : \bar{W}'' 15 - 49) \times 1000$$

$$F = (N : \bar{W} 15 - 49) \times 1000$$

Bu yerda F'' – nikohdagi tug'ilishning maxsus koeffitsiyenti;

F – esa nikohsiz tug'ilishning maxsus koeffitsiyenti;

W'' 15-49 nikohda bo'lgan farzand ko'rish yoshidagi ayollarning o'rtacha soni;

W 15-49 nikohda bo'lmagan farzand ko'rish yoshidagi ayollarning o'rtacha soni;

N'' –nikoh asosida tug'ilganlar soni;

N – nikohsiz tug'ilganlar.

11-jadval

Tug'ilishning tadrijiy o'zgarishi

Yillar	Tug'ilganlar soni, ming kishi	Har 1000 kishi hisobiga
1980	540,0	33,9
1990	691,6	33,7
1996	634,8	27,3
1997	614,)	26,0
1998	553,7	23,0
1999	543,9	22,0
2020	841,8	24,6

Aholi statistikasida tug'ilishning maxsus koeffitsiyenti bola tug'ilish jarayonining samaradorligiga ta'sir etuvchi alohida omillarni ko'rsatib indeks modelini yaratishda keng qo'llaniladi. Aholining alohida qatlamlaridagi tug'ilish darajasini tavsiflashda xususiy ko'rsatkichlar qo'llaniladi. Uning

alohida xususiyati shundan iboratki bu ko'rsatkichlar jami aholi uchun emas balki, uning guruhlarini tashkil etuvchilar uchun, (mamlakat, shahar va qishloq, rayon, viloyat, respublika) hisoblanadi. Shahar va qishloq aholisining xususiy tug'ilish koeffitsiyentining ko'rinishi quyidagicha:

$$N_{sh} = N_{sh} : \bar{S}_m \cdot 1000, \quad n_q = N_q : \bar{S}_x \cdot 1000$$

Bu yerda n_{sh} – shahar aholisining tug'ilish koeffitsiyenti;

n_q - qishloq aholisining tug'ilish koeffitsiyenti.

N_{sh} – shahar joylaridagi tug'ilganlar soni

N_q - qishloq joylaridagi tug'ilganlar soni.

\bar{S}_m – shahar aholisining o'rtacha soni.

\bar{S}_x - qishloq aholisining o'rtacha soni.

Xususiy koeffitsiyentlarning hissasi mamlakatning umumiy aholisidan shahar va qishloq aholisining ulushi orqali tug'ilishning umumiy koeffitsiyenti bilan chambarchas bog'liq.

$$H = h_{sh} \cdot d_{sh} \cdot Q \cdot h_q \cdot d_q$$

Bu yerda d_m – mamlakat umumiy aholisi sonidan shahar aholisining ulushi;

d_q - mamlakat umumiy aholisi sonidan qishloq aholisining ulushi.

Biologik jarayon hisoblangan tug'ilish hamisha qishloq joylarda shahar aholisiga nisbatan ustunligi bilan tavsiflanadi. Bu o'z navbatida, mamlakat umumiy tug'ilish koeffitsiyentining yuqori bo'lishida asosiy omil hisoblanadi. Birgina misol, Spirmen-Korrelyasiya koeffitsiyenti orqali qishloq aholisi va tug'ilish koeffitsiyenti o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlaganda, ular o'rtasida o'ta mustahkam bog'liqlik kuzatiladi. Yuqoridagi tug'ilishining turli xil koeffitsiyentlariga tug'ilishning yosh bo'yicha koeffitsiyentini ham keltirish mumkin.

$$F_x = N_x : \bar{W}_x \cdot 1000$$

Bu yerda - N_x – aniq bir yosh guruhidagi ayollarda tug'ilgan bolalar soni; \bar{W}_x - aniq bir yosh guruhidagi ayollarning o'rtacha yillik soni;

F_x – tug'ilishining yosh bo'yicha koeffitsiyenti.

Tug'ilishining yosh bo'yicha koeffitsiyenti aniq bir yosh guruhidagi ayollardan tug'ilgan bolalardan qanchasi har 1000 ta shu yosh guruhidagi ayollarga to'g'ri kelishini ko'rsatadi.

Respublikamizdagi tug'ilishning yosh guruhleri bo'yicha o'zgarishi (har 1000 ta shu yosh guruhidagi ayolga nisbatan tug'ilganlarning o'rtacha soni)

Yosh guruhleri	1970	1980	1990
15-49 yoshdagi ayollar, shu jumladan:	160.0	149.6	144.8
15-49	45.1	32.3	44.1
20-24	173.6	273.6	297.1
25-29	282.8	272.5	238.7
30-34	246.1	194.6	149.0
35-39	197.2	122.4	65.2
40-44	93.1	54.3	21.2
45-49	23.1	11.3	2.5

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, farzandlarning tug'ilish samaradorligi 20-24 va 25-29 yoshlilarda yuqori ekanligini kuzatish mumkin.

2§. Aholi o'limi jarayonini statistik o'rganish

O'lim aholining takror barpo bo'lishidagi asosiy jarayondir. Chunki, aholining tabiiy o'sishi tug'ilish bilan bir qatorda o'linga ham bog'liqdir. Ma'lumki, tug'ilish yuqori bo'lib, o'lim darajasi past bo'lgan hollarda aholining intensiv tabiiy o'sish jarayoni kuzatiladi. Aholi o'limini o'rganishda o'limning statistik ko'rsatkichlari muhim ahamiyatga ega. Olingan mutloq ma'lumotlar asosida o'limning darajasi, uning vaqt bo'yicha o'zgarishi aniqlanadi. Masalan, umumiy o'lgan bolalar sonidan 1 yoshgacha bo'lganlarini ajratib olinsa, go'daklar o'limining o'zgarishini baholash mumkin.

O'zbekistonda 1 yoshgacha bo'lgan bolalar o'limi (1000 ta tug'ilganlarga nisbatan)

	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
1 yoshgacha bo'lgan bolalar o'limi	32,0	28,2	26,0	24,2	22,8	21,8	20,2

O'limni tahlil qilishda faqat absolyut, ya'ni mutloq ko'rsatkichlardan foydalanish, o'lim darajasi va uning o'zgarishini to'g'ri baholash uchun yetarli emas. Bunday hollarda aholi o'limining tarqalish darajasi va jarayonining

rivojlanishini nisbiy ko'rsatkichlar orqali aniqlanadi. Nisbiy ko'rsatkichlarga aholi o'limining umumiy va maxsus koeffitsiyentlari kiradi. Bulardan aholi o'limining umumiy koeffitsiyenti keng tarqalgan bo'lib, bu ko'rsatkich har 1000 ta aholiga nisbatan o'lganlar sonini ifodalaydi. O'limning umumiy koeffitsiyenti:

$$(m) = \frac{\text{bir yilda ulganlar } (M) \times 1000}{\text{aholining urtacha soni } (S)}$$

$$m = \frac{M \times 1000}{S}$$

14-jadval
Respublika viloyatlarida aholi o'lim darajasi (har 1000 kishiga nisbatan)

Hududlar	2009	2010	2015	2019	2020
O'zbekiston Respublikasi	4,8	4,8	4,9	4,6	5,1
Qoraqalpog'iston Respublikasi	5,0	5,0	4,6	4,5	4,8
Andijon	4,8	4,9	5,2	4,7	5,0
Buxoro	4,3	4,4	4,4	4,4	5,2
Jizzax	4,1	3,8	4,2	4,0	4,3
Qashqadaryo	3,9	3,8	4,0	3,9	4,2
Navoiy	4,7	4,6	4,5	4,4	5,0
Namangan	4,3	4,5	4,7	4,5	4,8
Samarqand	4,4	4,4	4,5	4,3	4,7
Surxandaryo	3,9	3,9	4,1	4,1	4,5
Sirdaryo	4,8	4,8	4,8	4,6	4,6
Toshkent	5,7	5,8	5,9	5,5	6,2
Farg'ona	5,0	5,0	5,0	4,6	4,9
Xorazm	4,4	4,4	4,5	4,6	5,1
Toshkent sh.	7,2	7,1	6,9	6,1	8,1

Manba: O'z.Res. Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.
Turli hududlarni o'lim darajasini taqqoslab baholashda umumiy koeffitsiyent shkalasidan foydalaniladi.

Aholi o'limi umumiy koeffitsiyentining shkalasi

O'limning umumiy koeffitsiyenti, ‰	O'lim darajasini baholash
10 gacha	Past
10.0-14.9	O'rta
15.0-24.9	Baland
25.0-34.9	Balandroq
35.0 va undan yuqori	O'ta baland

Muayyan yoshlar bo'yicha koeffitsiyentlar hisoblanayotganda bolalar o'limiga alohida ahamiyat beriladi. Bunday hollarda 1 yoshgacha bo'lgan bolalar o'limi soni aniqlanadi va ular bo'yicha bolalarning o'lim koeffitsiyenti Rats formulasi asosida hisoblanadi.

$$m_0 = \left(\frac{M_1}{N_1} + \frac{M_0}{M_0} \right) \times 1000 \quad \text{ëku} \quad m_{0y} = \frac{M_0}{\frac{2}{3}N_0 + \frac{1}{3}N_1} \times 1000$$

Bu yerda m_0 -bolalar o'limining koeffitsiyenti;

M_0 -shu yildagi o'lganlar soni;

N_0 -shu yil ichidagi tug'ilganlar soni;

N_1 -o'tgan yildagi tug'ilganlar soni.

Ma'lumki, 1 yoshgacha bo'lgan bolalar bo'limi bu birinchi yil bolalar hayotida ro'y beradigan o'lim hodisasidir. 1 yoshgacha bo'lgan go'daklar o'limini ham umumiy o'lim koeffitsiyenti singari qiyoslash borasida shkaladan foydalangan holda go'daklar o'limi darajasi aniqlaniladi.

Go'daklar o'limi koeffitsiyentining shkalasi

Go'daklar o'limi koeffitsiyenti, promille ‰	Go'daklar o'limi darajasini aniqlash
20 gacha	Juda past
20-34	Past
35-49	O'rta
50-64	Baland
65 va undan yuqori	O'ta baland

Go'daklar o'limi koeffitsiyentining pasayishi aholi umumiy o'lim darajasining qisqarishida muhim rol o'ynaydi.

Savol va topshiriqlar

1. Aholining harakat ko'rsatkichlari deganda nimani tushunasiz?
2. Tug'ilishning umumiy va maxsus koeffitsiyentlarini tushuntiring?
3. Tug'ilishning yosh guruhlari bo'yicha koeffitsiyenti qanday aniqlanadi?
4. Aholi o'limining asosiy sabablari nimada?
5. Aholining umumiy o'lim koeffitsiyenti nima va u qanday ajratiladi?
6. Rats formulasi nimani ifodalaydi?

XII-BOB. NIKOH VA AJRALISH STATISTIKASI

Reja:

- 1§. Aholi tabiiy harakatida nikoh va ajralishning ahamiyati
- 2§. Nikoh statistikasi
- 3§. Ajralish statistikasi

1§. Aholi tabiiy harakatida nikoh va ajralishning ahamiyati

Aholi tabiiy harakatining muhim elementlaridan biri nikoh va ajralish jarayonidir. Jamiyatning asosiy birlamchi yacheykasi oilaning shakllanishiga sabab bo'ladigan *nikoh* –erkak bilan ayolning tarixan tarkib topgan, jamiyat tomonidan muayyan tartibga solingan o'zaro hamda bolalariga nisbatan munosabatlari shaklidan iboratdir. Aholi statistikasining muhim bo'limi nikoh va ajralishni o'rganishda quyidagi vazifalar hal etiladi:

1. Aholining nikoh munosabatini o'rganish;
2. Nikoh va ajralishni demografik, ijtimoiy-iqtisodiy belgilarga qarab, qayd qilingan va buzilgan nikohni tadqiq etish;
3. Nikoh va ajralish samaradorligini tahlil etish;
4. Ajralish sabablari tadrijiy o'zgarishini o'rganish;
5. Nikoh va ajralish modelini yaratish.

Nikoh va ajralish jarayonini statistik o'rganishda muhim yo'nalishlardan biri – nikoh munosabatlarini o'rganishdir. Sobiq Ittifoq davrida 1970-yilda o'tkazilgan aholi ro'yxati ma'lumotiga ko'ra, Ittifoqda jami 107,2 million kishi nikohda turgan bo'lsa, O'zbekistonda xuddi shu yili 108 976 ta kishi nikohdan o'tgan. 1979 va 1989-yillarda yanada to'liq ma'lumot olish maqsadida aholi ro'yxatiga qo'shimcha 5 ta qoida qo'yildi:

1. Nikohda turgan;
2. Nikohda turmagan;
3. Beva;
4. Nikohdan umuman o'tmagan;
5. Ajrashgan.

Aholi ro'yxati natijalari shuni ko'rsatadiki, erkak va ayollarda, nikohda turganlar orasida deyarli farq kuzatilmaydi. Bu holat ajralishda ham o'z

tengligini saqlab qoldi. Nikoh munosabatlarining ijobiy va salbiy xususiyatga ega bo'lishida aholining jinsiy, yosh va milliy tarkibi hamda joylanishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Ma'lumki, yangi oilalarning vujudga kelishi qishloq joylarda, shahardagiga nisbatan yuqori bo'ladi. Masalan, 1996-yilda (har 1000 kishiga) nikohda turganlar soni qishloqda 7,6 ta bo'lsa, shahar joylarda bu ko'rsatkich 7,1 tani tashkil etgan.

15-jadval

O'zbekistonda nikohdan o'tganlar soni (1940-2020 yillar)

Yillar	1000 kishi hisobiga		
	Jami	shahar	qishloq
1940	7,4	9,2	6,8
1950	10,2	14,3	8,4
1960	13,4	12,6	13,8
1970	9,1	9,2	9,0
1980	10,9	9,9	11,6
1990	10,6	10,3	10,8
1998	7,1	7,1	7,4
2020	6,5	6,5	6,8

Nikoh munosabatlarini o'rganishda nikohga kirish yoshi juda muhimdir. Nikoh yoshi turli davlatlarda turlicha qonuniy belgilab qo'yilgan. Masalan, Irlandiya erkaklar uchun 14 yoshdan, qizlar 12 yoshdan, Polsha, Avstriya, Islandiyalarda 20-21 yoshdan qilib belgilangan. Bizning respublikamizda erkaklar -18 yoshdan, qizlar 17-yoshdan boshlab nikoh qurishi mumkin. Nikohni nafaqat demografik belgilari balki, ijtimoiy-iqtisodiy belgilariga (ma'lumoti, ijtimoiy ahvoli) qarab ham guruhlash mumkin.

2§. Nikoh statistikasi

Nikoh samaradorligining umumiy holati nikohning umumiy koeffitsiyenti orqali aniqlanadi:

$$K_n = \frac{H \times 1000}{S}$$

K_n -nikoh umumiy koeffitsiyenti;

N -nikohga kirganlar bir yilda; \bar{S} -aholining o'rtacha soni.

Bu koeffitsiyent nikoh samaradorligi to'g'risida faqat umumiy baho berishda ishlatiladi. Qolaversa, bu formulada jami aholining o'rtacha soniga ko'proq e'tibor qaratilib, nikohga layoqatli bo'lgan barcha yoshdagilarning o'rtachasi hisobga olinmaydi. Jami nikohlar sonining nikohga layoqatli yoshdagi aholining o'rtacha soniga nisbati nikohning maxsus koeffitsiyentini beradi.

$$d_{15} = \frac{H \times 1000}{S_{15+}}$$

Bu formulaning maxrajidagi S_{15+} ga barcha nikohda turgan, nikohda turmagan nikoh qurishga layoqatli yoshdagi aholining o'rtacha soni keltirilgan. Huddi shunday nikohga turganlar soniga nikohda turmagan, ajrashgan va bevalar sonining nisbati orqali sof holdagi nikoh koeffitsiyenti aniqlaniladi.

$$d_{15+}^{ns} = \frac{H}{S_{15+}}$$

Bu yerda d_{15+}^{ns} -nikohda turmaganlar uchun nikoh koeffitsiyenti.

Shuningdek, nikohda turmasada ammo farzand ko'rish yoshidagi aholining (15-49 yoshdagi) nikoh koeffitsiyentini o'rganish nikoh jarayonining muhim vazifasi hisoblanadi. Nikohda turmaganlar maxsus koeffitsiyenti aynan shu farzand ko'rish yoshidagi aholining darajasini belgilaydi.

$$D_{15-49} = \frac{H_{15-49}}{S_{15-49}^{hs}} \times 1000$$

d_{15-49} -nikohning maxsus koeffitsiyenti; N_{15-49} -nikohga kirganlar soni; S_{15-49}^{hs} -umuman nikohda turmagan aholining o'rtacha soni.

Ushbu nikoh samaradorligining sof va maxsus nikoh koeffitsiyentlari jinslar o'rtasida bir-biridan farq qilganligi bois, erkak va ayol uchun alohida hisoblaniladi.

3§. Ajralish statistikasi

Aholining rivojlanishiga ta'sir etuvchi, demografik vaziyatning o'zgarishida yetakchi hisoblangan omillardan biri, bu nikohning bekor etilishi, ya'ni ajralishdir. Nikoh jarayoni singari ajralish hodisasining sabab va oqibatlarini o'rganishda, uning miqdoriy ko'rsatkichlari orqali izohlab berish jarayonning mohiyatini to'la yechib berishga imkon beradi.

Darhaqiqat, ajralishning umumiy sonidan tashqari barcha tabiiy harakat ko'rsatkichlari kabi bunda ham ajralishning umumiy koeffitsiyenti orqali ham ma'lumot olish mumkin. Ajralishning umumiy koeffitsiyenti 1 yilda ajrashganlar sonining aholi o'rtacha soniga nisbati orqali aniqlaniladi.

Ammo, bu koeffitsiyent barcha yosh-qari aholini qamrab olganligi bois, bizga yanada aniqroq ma'lumotga ega bo'lishimiz uchun ajralishning maxsus ko'rsatkichlaridan foydalanamiz. Sababi, umumiy koeffitsiyentda ta'kidlaganimizdek maxrajida barcha aholining o'rtachasi nazarda tutilar ekan, axir hammaga ma'lumki, yosh avlodning nikohga kirish (0-14 yosh) yoki ajralishi umuman kuzatilmaydi-ku. Bu yerda ajralish koeffitsiyenti ajralganlar sonining nikoh qurishga layoqatli yoshdagi aholining o'rtachasiga yoki nikohda turgan nikoh qurishga layoqatli yoshdagi o'rtacha aholiga nisbatan hisoblansa yanada aniqroq bo'ladi.

Ya'ni:

$$A_{15+} = \frac{A}{S_{15+}} \text{ yoki } a_{15+} = \frac{A}{S_{15+}^A} \times 1000$$

Farzand ko'rish yoshidagi ajrashganlar koeffitsiyenti ya'ni shu yoshdagi ajralganlar sonining aholi soniga nisbati quyidagi formulada aniqlaniladi.

$$S_{15-49}^a = \frac{A_{15-49}}{S_{15-49}^a} \times 1000$$

Bu yerda: S_{15-49}^a -farzand ko'rish yoshidagi aholining ajralish koeffitsiyenti.
 A_{15-49} -shu yoshdagi jami ajralishlar soni. S_{15-49} -shu yoshdagi aholining soni.

16-jadval

O'zbekistonda ajralish miqdorining tadrijiy o'zgarishi (1940-2020 y).

Yillar	Ajralganlar soni			Har 1000 kishi hisobiga		
	Jami	Shahar	qishloq	Jami	Shahar	Qishloq
1940	18947	4202	14745	2.9	2.6	3.0
1950	674	617	57	0.1	0.3	0.0
1960	2725	2468	257	0.3	0.8	0.0
1970	13005	10688	2317	1.1	2.4	0.3
1980	22534	16866	5668	1.4	2.6	0.6

1990	29939	21365	8574	1.5	2.6	0.7
2020	28233	17335	10898	1.1	1.2	0.5

Yuqoridagi koeffitsiyentlardan tashqari nikoh va ajralish samaradorligini ifodalovchi koeffitsiyentlardan yana biri bu ma'lum bir davrdagi (yil, oy, davr) nikohlar sonining ajralishlar soniga nisbati orqali aniqlanadigan barqarorsiz nikoh koeffitsiyentlaridir.

$$K_{n/a} = \frac{H}{A}$$

Bu koeffitsiyentni alohida erkaklar yoki ayollar uchun hisoblash maqsadga muvofiqdir. Yoki bu ko'rsatkichni har bir yoshdagi nikoh munosabatlarini aniqlashda ham qo'llash mumkin.

$$K_{n/a}(x) = H^{ns} / A_x^s$$

Ushbu barqarorsiz nikoh munosabatini ifodalaydigan koeffitsiyent hisobot yilidagi nikohning layoqatli yoki layoqatsiz ekanligi to'g'risida xulosa chiqarish imkonini bermaydi. Bu ko'rsatkich asosan barqarorsiz nikoh munosabatlarini aniqlashda qo'llaniladi.

Ajralishlar soni va sabablari har bir yoshdagi ajralishgan erkak va ayollar uchun alohida guruhlash usuli orqali ham o'rganiladi. Bunda 5 yillik orasidagi yosh guruhlarga, ya'ni eng kichik 20 yoshgacha, 20-24, 25-29, 30-34, 35-39, 40-44, 45-49, 50-54, 55-59, 60 va undan yuqori ajratilib ko'rsatiladi. Ajralish jarayonini yosh bo'yicha o'rganish erkak va ayollar o'rtasida buzilgan nikohlarning o'rtacha yosh ko'rsatkichini aniqlash imkonini beradi.

Savol va topshiriqlar

1. Nikoh samaradorligi nima?
2. Nikohning harakat ko'rsatkichlari deganda nimani tushunasiz?
3. Nikoh koeffitsiyentlarini farqlab bering.
4. Ajralish qanday jarayon hisoblanadi?
5. Ajralish hodisasini o'rganishda qanday vazifalar hal etiladi?
6. Ajralish samaradorligini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlar qanday izohlanadi?
7. Ajralish koeffitsiyentlarini keltiring.

XIII-BOB. AHOLI MIGRATSIYASI STATISTIKASI

Reja:

- 1§. Aholi migratsiyasi, mazmun, mohiyat, sabab
- 2§. Aholi migratsiyasi absolyut ko'rsatkichlari
- 3§. Aholi migratsiyasi nisbiy ko'rsatkichlari

1§. Aholi migratsiyasi, mazmun, mohiyat, sabab

«Migratsiya» termini lotincha so'zdan olingan bo'lib, aholining bir joydan ikkinchi bir joyga ko'chishi tushuniladi. Migratsiyada ishtirok etgan kishilar migrantlar, deb yuritiladi. Migratsiya tufayli, aholining jinsiy va yosh tarkibidagi, uning o'sish sur'atlaridagi o'zgarishlar, mehnat resurslarining soni, dinamikasi va tarkibida o'z aksini topadi. Mehnat resurslarining keragidan ortib ketishiga yoki ularni yetishmasligiga olib keladi.

Umuman olganda, aholi migratsiyalari-bu mamlakatning turli rayonlari va xalq xo'jaligi tarmoqlari o'rtasida mehnat resurslarini qayta taqsimlashning vositasidir. Migrantlar tarkibi ayrim rayonlar aholisining sotsial tarkibiga, aholining madaniy darajasiga, bilimi va etnik tarkibiga ta'sir ko'rsatadi, etnik assimilyasiya jarayonlarini va ko'p tillilikning tarqalishini belgilab beradi.

Migratsiya jarayonlarini boshqarishda davlat migratsiyalar va ularning geografiyasi to'g'risidagi miqdoriy ko'rsatkichlardan, kishilarning ko'chib yurish sabablari haqidagi xilma-xil ma'lumotlardan foydalaniladi. Ana shu asosda aholining u yoki bu rayonga migratsiyasini rag'batlantiruvchi tadbirlar ishlab chiqiladi va amalga oshiriladi. Bu tadbirlar ko'pincha katta xarajat talab qiladi. Ma'lum hududda yashovchi aholining har 100 kishisiga to'g'ri keluvchi migrantlar soni migratsion harakatning intensivligini yoki koeffitsiyentini ko'rsatadi. U yiliga o'rtacha taxminan 5-6 % ga teng, lekin bu raqam turli joylarda katta farq qiladi. Biron rayon yoki shahardagi migratsiyalarning samaradorligi-migratsiya saldosi deyiladi, u bir yil davomida ko'chib kelgan aholi bilan ko'chib ketgan aholining ayirmasiga teng bo'ladi. Migratsiya saldosi ijobiy yoki salbiy bo'ladi va u absolyut, mutloq (masalan, yiliga 5000 kishi) hamda nisbiy ko'rsatkichlarda (100 yoki 1000 kishi hisobiga) ifodalanadi. Migratsiya jarayonlari miqdoriy ko'rsatkichlar bilan bir qatorda tavsiflanadi. Bularga quyidagilar kiradi.

Migratsiya masshtabi-ma'lum vaqtning aniqlangan paytida mamlakat yoki rayonga kelgan (oy, yil) migratsiyalarning absolyut, mutloq miqdori.

Migratsiya samaradorligi-vaqtning aniqlangan paytida mamlakat yoki rayondagi har 1000 yoki 10000 aholiga to'g'ri keladigan migrantlar soni.

Migratsiya qoldig'i-aniqlangan davrning vaqtlarida kelganlar va ketganlar miqdori o'rtasidagi farq. Migratsiya saldosi, ya'ni qoldig'i musbat va manfiy bo'ladi. U har ming aholiga absolyut miqdorlarda va nisbiy miqdorlarda ifodalanadi.

2. Aholi migratsiyasi absolyut ko'rsatkichlari

Aholining migratsion harakati ham absolyut va nisbiy miqdorlarda hisoblanishi mumkin. Absolyut mexanik o'sish quyidagicha hisoblanadi.

$$A_o = K_s - K_k$$

Bu yerda A_o -absolyut mexanik o'sish;

K_s -mazkur aholi manzilgohiga doimiy yashash uchun kelgan aholi soni;

K_k -mazkur aholi manzilgohidan boshqa aholi manzilgohiga doimiy yashash uchun ketganlar soni.

18-jadval

O'zbekistonda aholi migratsiyasining miqdoriy o'zgarishi, ming kishi

Yillar	Kelganlar	Ketganlar	Migratsion o'sish	Jami migrantlar soni
1980	251234	237316	13918	488550
1985	345076	313303	31773	658379
1990	374234	489753	-115519	863987
1991	371094	401319	-30225	772413
1992	349374	424086	-74712	773400
1993	302440	424086	-54030	658910
1994	221747	356470	-138914	582400
1995	221747	360661	-88917	424629
1995	167829	256800	-88917	358 352
2000	145 880	212 472	-66 592	391 164
2005	144 778	246 386	-101 608	323 633
2010	139 775	183 858	-44 083	307 859
2015	139 280	168 579	-29 299	307 859

2020	191197	203703	-12 506	394 900
------	--------	--------	---------	---------

Jadval ma'lumotlaridan ham ko'rinib turibdiki, aholining absolyut mexanik o'sishi, oxirgi yillarda manfiy tusga kirgan. Ma'lumki, kelganlar soni ketganlar sonidan kam bo'lsa, migratsion qoldiq *manfiy* bo'ladi. 90-yillardan boshlab respublika aholisi o'rtasida mexanik harakat samaradorligining oshib borganini kuzatish mumkin. Bunga sabab sobiq Ittifoq parchalangandan so'ng mamlakatimizda istiqomat qiluvchi rusiyzabon, ya'ni nomahalliy kishilar turli yurtlarga ko'chib ketishlari va hokazo.

Mamlakat, o'lka, viloyat, tuman yoki shaharlar aholisining shakllanishida migratsiyaning rolini ko'rsatish uchun statistikada aholi soni tadrijiy o'zgarishining demografik balanslaridan foydalaniladi. U ikki xil yo'l bilan yaratiladi: ichki yillik aylanish va ichki davriy aylanishi. Ichki yillik aylanish usuli quyidagi balans tenglamasiga asoslangan:

$$S_1 = S_0 + (N - M) \pm (V^Q - V^-)$$

S_0 -yil boshidagi aholi soni;

N -bir yildagi tug'ilganlar soni;

M -bir yildagi o'lganlar soni;

S_1 -yil oxiridagi aholi soni;

V^Q -bir yildagi kelganlar soni;

V^- -bir yildagi ketganlar soni;

$V^Q + V^-$ migratsiyaning yalpi ko'rsatkichi, brutto migratsiya;

$V^Q - V^-$ migratsiya qoldig'i yoki sof migratsiya, netto migratsiya;

V^Q va V^- lar migratsiyasining asosiy absolyut ko'rsatkichlari hisoblanadi. Bunday balans usuli aholi tabiiy o'sish hisobigami yoki migratsiyasining ustunligi oqibatida ko'payganligini aniq ko'rsatib berish uchun xizmat qiladi. Balansning ahamiyatli tomoni shundaki, ayrim yillarda mamlakat aholisining shakllanishida migratsiya saldosing rolini aniq ifodalab beradi.

Ichki davriy aylanish quyidagi balans tenglamasi asosida yaratiladi.

$$S_n = S_0 + \left(\sum_{i=1}^n Ni - \sum_{i=1}^n Mi \right) + \left(\sum_{i=1}^n Vi^+ - \sum_{i=1}^n Vi^- \right)$$

Bu yerda j -yillarning ma'lum bir davri. Migratsiya oqimining yo'nalishlarini o'rganishda «aholi migratsiyasining hududiy shaxmat balanslaridan ham foydalaniladi. U quyidagicha tuziladi.

Aholi migratsiyasining hududiy shaxmat balansi

Aholi kirib kelgan rayonlar	Yashaydigan joylar kategoriyasi			jami aholi
	Aholisi 100 ming va undan yuqori bo'lgan shaharlar	Boshqa shahar manzilgohlari	qishloq joylar	
Aholi chiqib ketgan rayonlar				
Aholisi 100 mingdan va undan yuqori bo'lgan shaharlardan				
Boshqa shahar joylardan				
Qishloq joylardan				
Jami aholi				

Xalq xo'jaligini ishchi kuchi bilan samarali ta'minlash, qolaversa, qishloq oilalaridagi ortiqcha *mehnat kuchidan foydalanish* iqtisodiy jihatdan oilani boqish maqsadida qishloqdan shaharga yoki tumandan tumanga va hokazo mavsumiy hamda tebranma migratsiyada bevosita ishtirok etishadi. Mavsumiy va tebranma aholining yillik harakati iqtisodiy nuqtai-nazardan amalga oshirilsada, ammo ish vaqtini yo'qotish, ishchilar malakasining pasayishi, katta moddiy zararlar kabi salbiy holatlarini ham kuzatish mumkin. Mavsumiy migratsiyani o'rganishda statistikada bir qancha usullardan foydalaniladi: mavsumiylik indeksini hisoblash, kelganlar va ketganlar qatorini tenglashtirish, garmonik tahlil v.b.

Agarda kelganlar va ketganlar soni aniq yildan-yilga o'sib borishi kuzatilsa analitik tenglashtirishning turli xil yo'llari qo'llaniladi. Mavsumiy oylik ko'rsatkich quyidagi formula yordamida hisoblaniladi:

$$K_{i+} = \left(\bar{V}_{i+} : \bar{V}_{i-} \right) \times 100\%$$

$$\text{va } K_{i-} = \left(\bar{V}_{i-} : \bar{V}_{i+} \right) \times 100\%$$

Bunda K_{i+} -i davrda kelganlar sonining mavsumiy harakat ko'rsatkichi;

\bar{V}_{i+} - o'rtacha i davrida kelganlarning o'rtacha soni;

\bar{V}_i^- - o'ying i davrida ketganlarning o'rtacha soni;

\bar{V}_i^+ va \bar{V}_i^- -shu vaqtda kelganlar va ketganlar tenglashtirish darajasi.

Kelganlar va ketganlarning mavsumiylik indeksini hisoblashda ham asosan quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$i_s^+ = \left(\frac{\bar{V}_i^+}{\bar{V}_0^+} \right) \times 100\% \text{ va}$$

$$i_s^- = \left(\frac{\bar{V}_i^-}{\bar{V}_0^-} \right) \times 100\%$$

Bu yerda i_s^+ va i_s^- - migrantlarning yillik i-m oyida kelgan va ketgan mavsumiy indeksi.

$\bar{V}_i^+ - \bar{V}_i^-$ -yilning har i-m oyida kelgan va ketgan migrantlar sonining uch yildagi o'rtachasi;

$\bar{V}_0^+ - \bar{V}_0^-$ -shu joydan kelgan va ketganlarning o'rtacha yillik soni (3 yilda).

Aholining mavsumiy mexanik harakati umumdavlat nuqtai nazaridan amalga oshirilsagina iqtisodiy jihatdan ahamiyatli bo'ladi. Agarda aksincha holat kuzatilsa, ijtimoiy-iqtisodiy va demografik vaziyatda turli qiyinchiliklar yuzaga kelishi mumkin.

3§. Aholi migratsiyasi nisbiy ko'rsatkichlari

Aholi migratsiyasining nisbiy ko'rsatkichlariga migratsiyaning umumiy koeffitsiyenti, maxsus koeffitsiyenti, migratsiya samaradorligining nisbiy indeksleri, yashovchanlik koeffitsiyentlari kiradi.

Kelganlar koeffitsiyenti (K_{kc}) boshqa aholi manzilgohidan mazkur aholi manzilgohiga doimiy yashash uchun kelganlar sonini aholi o'rtacha sonining har 1000 tasiga nisbatan hisoblash yo'li bilan aniqlanadi.

$$K_{kc} = \frac{K_c \cdot 1000}{A}$$

Ketganlar koeffitsiyenti (K^1_k) - mazkur aholi manzilgohidan boshqa aholi manzilgohiga doimiy yashash uchun ketganlar sonini aholi o'rtacha sonining har 1000 tasiga nisbatan hisoblash yo'li bilan aniqlanadi.

$$K^1_k = \frac{K^1 \cdot 1000}{A}$$

Mexanik o'sish koeffitsiyenti (K_{mo}) kelganlar bilan ketganlar o'rtasidagi qoldiqni aholi o'rtacha sonining har 1000 tasiga nisbatan hisoblash yo'li bilan aniqlanadi.

$$K_{mo} = \frac{(K_c - K^1_k) \times 1000}{A}$$

Bu koeffitsiyent kelganlar koeffitsiyentidan (K_s) ketganlar koeffitsiyentini (K_{ki}) ayirish yo'li bilan ham aniqlanishi mumkin:

$$K_{mo} = K_{kc}^+ - K_{ki}^-$$

Aholi migratsiyasi 3 tomonlama ahamiyatga egadir.

1) iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq tarzda ro'y bergan migratsiya natijalarida mehnat resurslari hududiy miqyosda qayta taqsimlandi;

2) shaxsiy manfaatdorlik prinsipi asosida alohida migratsiyaga ixtiyoriy ravishda moyillik paydo bo'ladi va bunda migratsiya rejali tarzda yoki reja asosida amalga oshirilsa, jamiyatga kattagina foyda keltirgan bo'ladi.

3) migratsiya oqibatida turli millat vakillari o'zaro yaqinlashadi, ko'p millatli shaharlar paydo bo'lishiga imkoniyat tug'iladi. Mintaqalararo migratsiya aloqalarining samaradorligini o'rganishda quyidagicha ko'rsatkichlar orqali hisoblanadi.

$$K_R = Vij : (Si \cdot Sj) \cdot S \cdot 1000$$

Bu yerda K_R - migratsiya aloqalari samaradorligi koeffitsiyenti;

Vij - migratsiya oqimlari;

i - rayondan chiqish va j - rayonga joylashishi (o'rtacha belgisi K_{RQ1});

S_i - i rayon aholisining soni;

S_j - j - rayon aholi soni;

S - jami aholi.

$$K_{Rr} = (Vij - Vji) : (Si \cdot Sj) \cdot S \cdot 1000$$

Bu yerda K_{Rr} - migratsiya aloqalari samaradorligining sof koeffitsiyenti;

Vji - j rayondan chiqib i - rayonga joylashgan migratsiya oqimi.

Bu ko'rsatkich rayonlararo sof migratsiya aloqalari asosida modernizatsiyalashgan koeffitsiyent ham, deb yuritiladi.

$$K_{Rnp} = (Vij \cdot S) : (Si \cdot Sj) \cdot (S : V) \cdot 1000$$

Bu yerda K_{Rnp} - i rayondan chiqib j - rayonga joylashgan migrantlarning taxminiy koeffitsiyenti;

V-migrantlarning umumiy soni.

$$K_v = (V_j - V_i) : (V_i + V_j) \cdot 1000$$

Bu yerda K_v -rayonlararo migratsiya aloqalarining samaradorligi koeffitsiyenti. Aholining mexanik harakatini o'rganishda yangi ko'chib kelganlarning yashovchanlik va harakatchanlik koeffitsiyentlarini hisoblash ham migratsiya statistikasining muhim ko'rsatkichlari hisoblanadi.

$$K_{\text{mexanik harakat}} = (Sv^0 : Sv^1) \cdot 100$$

$$K_{\text{yashovchanlik}} = (Sv^1 + -Sv^0) : Sv^0 \cdot 100$$

Bu yerda Sv^0 -doimiy yashash uchun qolgan yangi ko'chib kelganlar soni;

Sv^1 -o'rganilayotgan davrda ko'chib kelganlar (yil, oy); Sv^1-Sv^0 -yashamasdan chiqib ketgan yangi ko'chib kelganlar. Davlat statistika boshqarmalarida bu ko'rsatkichlardan hozirda deyarli foydalanilmayapti. Aholi migratsiyasi bizning mamlakatimizda ko'proq ichki migratsiya jarayonlarining samaradorligi yuqoriligi bilan ajralib turadi. Ma'lumki, aholi soni va tuzilishining kelajakdagi sonini yosh siljitish usuli orqali aniqlashda har bir yosh guruhiga (migratsiyada qatnashayotgan) o'zgartirishlar kiritishini zarur qilib qo'yadi. A.S.Semyonov tuzatishlarga quyidagi usullarni kiritishni taklif qiladi:

1. Migratsiyada ishtirok etayotgan ma'lum yosh guruhidagi (X-yosh) larning kelish va β_x^+ va ketishi ehtimolligi

$$\beta_x^+ = V_x^+ : S_x \quad \beta_x^- = V_x^- : S_x$$

Bu yerda V_x^+ - X yoshdagi ma'lum bir joyga ko'chib kelganlar soni;

V_x^- - X yoshdagi ma'lum bir joydan chiqib ketganlar soni;

S_x - X yoshdagi aholining o'rtacha yillik soni.

2. β_x^{Δ} -ko'rsatkich saldo shaklida hisoblanadi, bunda $V_x^0 - V_x^1 \neq 0$ taxmin qilinadi.

$$\beta_x^{\Delta} = \beta_x^+ - \beta_x^-$$

Migratsiya ko'rsatkichlarini nisbiy va mutloq (absolyut) holatlarda hisoblash va ularni tahlil qilish davlat demografik siyosatining bir qismi sifatida migratsiya-siyosatini ilmiy izohlashga imkoniyat yaratadi. Natijada, bu ko'rsatkichlar mamlakat miqyosida mehnat resurslarining joylanishini, yangi

ko'chib kelganlar yashovchanligini, yangi o'zlashtirilgan rayonlarda mutaxassislar bilan ta'minlash kabi jarayonlarni boshqarishda ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Savol va topshiriqlar

1. Aholi migratsiyasining absolyut ko'rsatkichi deganda nimani tushunasiz?
2. Ichki yillik va davriy aylanish balans tenglamasi nima?
3. Hududiy shaxmat balansi to'g'risida nima bilasiz?
4. Aholi migratsiyasining nisbiy ko'rsatkichlari qaysilar?
5. «Yashovchanlik» va «harakatchanlik» koeffitsiyentlarini izohlang.
6. Aholi migratsiyasining ahamiyatli tomonlarini sanab bering.

XIV-BOB. AHOLI PROGNOZI STATISTIKASI

Reja:

- 1§. Aholining kelajakdagi sonini statistik usulda hisoblash
- 2§. Aholining sonini prognozlash usullari

1§. Aholining kelajakdagi sonini statistik usulda hisoblash

Xalq xo'jaligini boshqarish va rejalashtirishning ilmiy darajasini ko'tarishda aholining kelajakdagi sonini aniqlash juda muhim hisoblanadi. Shu boisdan aholi statistikasining asosiy vazifalaridan biri ham aholining keyingi yillardagi sonini aniqlab berishdir. Ma'lumki, aholining ko'payish istiqbolini belgilashda xilma-xil usullardan foydalaniladi. Ammo, bu usullar orqali bajarilgan hisob-kitoblar barchasi kelgusida shakllanadigan demografik tarkibni aniqlash, hudud miqyosida tabiiy ko'payish va migratsiya sonini ilmiy taxmin qilish, shahar bilan qishloq aholisi nisbatini oldindan bilish, mehnat resurslari, uning hududiy joylanishi hamda demografik tarkibini oldindan tahlil qilish kabi masalalar yechimini topish mumkin. Bunda har bir hududning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, kelgusi 20-30 yil orasini prognoz qila olishdan iboratdir. Prognozlar aholining umumiy soni bo'yicha jinsiy, yosh va boshqa tarkibi, tabiiy hamda mexanik harakatlari (tug'ilish, o'lim, tabiiy o'sish; kelgan va ketgan aholi) va hokazolarda amalga oshiriladi. Ular qisqa muddatli (1-5 yil), o'rta muddatli (5-25 yil) va uzoq muddatli (25 yildan ortiq) bo'ladi.

Aholini prognozlash quyidagi usullardan foydalangan holda amalga oshiriladi:

1. matematik funksiyalardan foydalanish;
2. aholi takror barpo bo'lishining demografik modeli bo'yicha;
3. tadrijiy o'zgarishga statistik tarif;
4. yosh siljitish usuli.

Aholi prognozi uchun demografik siyosatning hozirgi vaziyatini va kelajakdagi holatini taxminiy bo'lsada hisobga olish muhim ahamiyatga ega. Aholi sonini prognozlash bo'yicha turli mamlakatlarda urinishlar XVII asr boshlarida boshlangan. Dastavval angliyalik olimlar D.Graunt va V.Pettillar Angliya aholisini prognoz qilish bo'yicha tadqiqotlar olib borgan. Rossiyada bu sohada XVIII asr oxirlarida rus matematik olimi L.Eyler va mashhur demograf N.German (bu olim birinchi marta Rossiya aholisi sonini prognoz

qilgan)lar shug'ullanishgan. Sobiq sovet statistikasida 1920-yil akademik S.G.Strumilin birinchi marta 20 yil oldinga prognoz qilgan. Oldingi davrlarda amalga oshirilgan prognozlarda eng muhimi hozirgi holatni o'tgan davr bilan taqqoslashga asoslangan bo'lsa, oxirgi yillarda prognozlash o'ta nozik usullarda amalga oshirishni zarur qilib qo'yimoqda.

Kelajakni ko'rish uchun aholiga nafaqat uning umumiy soniga balki barcha alohida-alohida tarkibining elementlariga ta'sir etuvchi omillarni to'liq va har tomonlama o'rganishni talab etadi.

2§. Aholining sonini prognozlash usullari

Aholining kelgusidagi sonini aniqlashda ko'proq aholining umumiy soni to'g'risida yoki uning har bir yosh guruhi soni bo'yicha so'z yuritiladi. Aytaylik, aholining umumiy sonini prognozlash zarur. Bunda aholining ma'lum bir vaqtdagi soni olinadi va tug'ilish, o'lim hamda tabiiy o'sish koeffitsiyentlari haqidagi ma'lumotlar keltiriladi. Bu koeffitsiyentlarni kelgusi yillarning ma'lum bir vaqtlarigacha o'zgarimas bo'ladi, deb taxmin qilaylik ya'ni bir xil rejimdagi takror barpo bo'lish asosida aholining umumiy sonini ma'lum bir (t) yilga quyidagicha hisoblab aniqlaniladi.

$$S_t = S_0 \left(1 + \frac{K}{C} \right)^t$$

Bu yerda K-bir yildagi aholi ko'payishining umumiy koeffitsiyenti.

S-hisob-kitobda 100 yoki 1000 ga tenglashtirib olingan. Masalan, 1990-yilda bir shahar aholisining soni 520 ming kishini, tug'ilish, o'lim va mexanik ko'payish koeffitsiyentlari 20%, 12% va 2% tashkil qilgan bo'lsa, aholining soni 5 yildan so'ng qanchaga teng bo'ladi?

$$S_t = 520 \left(1 + \frac{20 - 12 + 2}{1000} \right)^5 = 520(1.01)^5 = 546.5$$

ming kishi.

Bu hisob-kitobda tug'ilish, o'lim va mexanik o'sish koeffitsiyentlari o'zgarimas, deb olindi, ammo har doim ham shunday bo'lmasdan ular turli omillar ta'sirida o'zgarib turadi. Shu boisdan, bu usuldan faqat qisqa muddatli prognozlarda foydalaniladi, uzoq muddatlilarda haqiqatdan ancha yiroq bo'lganligi bois, qo'llash ehtimolligi kamdir.

Professor E.A.Akramov va N.M.Soatovlar ham aholining perspektiv sonini hisoblashda yuqoridagidek global va yoshning siljitish usulini keltirishadi (1979 y, 191 bet).

$$A_2 = A_1 \left(1 + \frac{K}{1 - \frac{1}{2}K} \right)$$

$$A_2 = 120 \left(1 + \frac{0.0170}{1 - \frac{1}{2} \cdot 0.0170} \right)$$

Aholining kelajakdagi soni statistik tavsifdan ya'ni o'rtacha, absolyut o'sish va aholining o'rtacha o'sish va ko'payish sur'atlari kabilardan foydalangan holda prognozlanadi. Bularni kelgusida o'zgaras deb, taxmin qilamizda, aholining kelajakdagi soni quyidagi formula yordamida topamiz:

$$S_t = S_0 + t \bar{\Delta};$$

$$S_t = S_0 \cdot \bar{T}_p^t;$$

$$S_t = S_0 (1 + \bar{T}_{np})^t;$$

Bu yerda $\bar{\Delta}$ - o'rtacha absolyut o'sish;

\bar{T}_p - o'rtacha o'sish sur'ati;

\bar{T}_{np} - o'rtacha ko'payish sur'ati;

S_0 - yil boshidagi aholi soni.

Masalan, O'zbekiston aholisi 1989-yili 19,9 mln. 1999-yilda 24,4 mln. kishini tashkil etgan, umumiy mutloq o'sish 10 yilda 4,5 mlnga teng bo'lgan. Shundan,

$$\bar{\Delta} = \frac{4.5}{10} = 0.45;$$

$$\bar{T}_p = \sqrt[10]{\frac{24.4}{19.9}} = \sqrt[10]{1.226} =$$

$$\bar{T}_{np} =$$

teng bo'lgan holda 10 yildan keyin 2019-yilda respublika aholisining soni o'rtacha mutloq ko'payish bo'yicha

$$S_{2009} = 24,4 + 10 \cdot 0,45 = 28,9 \text{ млн.}$$

o'rtacha o'sish sur'ati bo'yicha

$$S_{2009} = 24.4 ()^{10} = \lg S_{2009} = \lg 24.4 + 10 \lg \dots \lg S_{2009} =$$

xuddi shunaqa ma'lumot olamiz. Bundan tashqari, aholining kelajakdagi sonini ma'lum vaqtdagi dinamik qatorlarni analitik tenglashtirish usuli orqali ham aniqlash mumkin.

Yoshning siljishi usulida aholining kelajakdagi sonini hisoblash quyidagi formula yordamida amalga oshiriladi.

$$L_x \cdot P_x = L_{x+1}$$

Bu yerda L_{x-x} yoshgacha yashashi mumkin bo'lgan aholi soni.

$P_{x,x+1}$ yoshgacha yashashi mumkin bo'lgan ehtimollik,

$L_{x+1-x+1}$ yoshgacha yashashi mumkin bo'lgan aholi soni.

Bunda, har bir yoshdagi aholi soni (L_x) har bir yosh yashashi mumkin bo'lgan ehtimollik koeffitsiyenti (P_x) yordamida bir yoshdan (L_x) ikkinchi yoshga L_{x+1} «siljiriladi». Buni quyidagi jadvalda bajarilgan amallardan ko'rish mumkin:

20-jadval

Aholining joriy yil oxiridagi soni	Kelgusi boshida mumkin aholi soni	1-yil bo'lishi bo'lgan	Kelgusi boshida mumkin aholi soni	2-yil bo'lishi bo'lgan	Kelgusi boshida mumkin aholi soni	3-yil bo'lishi bo'lgan
L_{17}	$L_{18}QL_{17}$	L_{17}	$L_{19}QL_{18}$	L_{18}	$L_{20}QL_{19}$	P_{19}
L_{18}	$L_{19}QL_{18}$	L_{18}	$L_{20}QL_{19}$	P_{19}	$L_{21}QL_{20}$	P_{20}
L_{19}	$L_{20}QL_{19}$	L_{19}	$L_{21}QL_{20}$	P_{20}	$L_{22}QL_{21}$	P_{21}
$L_{17}QL_{18}QL_{19}$	$L_{18}QL_{19}$	L_{19}	$L_{20}QL_{21}$	QL_{20}	L_{21}	QL_{21}
19				21		22

Bu usulni qo'llash tartibini quyidagi shartli raqamlarda ko'rib chiqamiz (21-jadval). Shu ma'mumotlarga asosan, uch avlodning istiqbolidagi sonini bo'lajak 1,2 va 3 yillar, ya'ni 1999, 2000 va 2001-yillar uchun aniqlanadi. Echish uchun jadvalning so'nggi ustunlarini to'ldiramiz. Demak, 1998-yildagi 17 yoshli 3786 kishidan:

▪ 1999-yilga kelib: $j_{18} = j_{17} \cdot P_{17}$
 $j_{18} = 3786 \cdot 0.99641 = 3772 \text{ киши};$

$$j_{19} = j_{18} \cdot P_{18}$$

▪ 2000-yilga kelib: $j_{19} = 3772 \cdot 0.99600 = 3757 \text{ киши};$

- 2001-yilga kelib: $j_{20} = j_{19} \cdot P_{19}$
 $j_{20} = 3757 \cdot 0,99562 = 3740$ киши колар экан;

Shu tariqa boshqa yoshdagi aholi soni ham tegishli yillar uchun hisoblangan. Hisoblashda mexanik o'zgarish koeffitsiyenti e'tiborsiz qoldirilgan.

Yoshni siljitish usulida aholining istiqboldagi sonini hisoblash tartibi

Osh	Mazkur yoshdagi aholining 1998-yil boshidagi soni	Har bir yosh yashashi mumkin bo'lgan ehtimollik koeffitsiyenti	Yil boshidagi yoshlar		
			1999	2000	2001
			$j_{x+1} = j_x \cdot P_x$		
16	3786	0,99641		-	-
17	3764	0,99600		-	-
18	3742	0,99562		3772 · 0,99600	-
19		0,99526		3749 · 0,99562	3757
20		0,99503		3726 · 0,99526	3732
21		0,99498		-	3708

Bu usuldagi hisob-kitoblarda mexanik o'zgarish koeffitsiyenti e'tiborsiz qoldirilgan.

Savol va topshiriqlar

- Aholi sonini prognozlash xalq xo'jaligi uchun zarurmi?
- Prognozlash aholi umumiy sonidan tashqari yana qaysi tarkiblarida amalga oshiriladi?
- Aholini prognozlashda qanday usullardan foydalaniladi?
- Aholini prognozlash tarixidan nimalarni bilasiz?
- Professor E.A.Akramov va N.M.Soatovlar aholining kelajakdagi sonini hisoblashda qaysi usuldan foydalanishgan?
- $2. s_t = s_0 + t \cdot \bar{x}_t$ -formula nimani aniqlashda ishlatiladi.
- Aholini kelajakdagi sonini hisoblashda qaysi formula qo'llaniladi?

XV-BOB. AHOLI DAROMADLARI STATISTIKASI

Reja:

- Daromad haqida tushuncha
- Daromadlarni statistik o'rganishning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati.
- Ko'rsatkichlar va ularning mohiyati.

1§. Daromad haqida tushuncha

Daromad, ya'ni shaxsiy ehtiyojlarini, soliq va boshqa majburiy va ixtiyoriy to'lovlarni, jamg'armalarni qondirish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan pul va natura shaklidagi resurslar aholining moddiy farovonligining asosini tashkil etadi. Mamlakat aholisining daromadlari to'g'risidagi ma'lumotlar iqtisodiyotning rivojlanishini tavsiflovchi asosiy ko'rsatkichlardan biri bo'lib, hukumat, siyosiy harakatlar va ilmiy jamoatchilik e'tiborining obyekti hisoblanadi. Daromadlar statistikasining vazifalari - bu aholi daromadlarining umumiy hajmini shakllantirishning miqdoriy xususiyatlari, ularning tuzilishi, aholining alohida guruhlarida o'rtasida taqsimlanishi va foydalanishning asosiy yo'nalishlaridir. Aholi daromadlari ko'rsatkichlarining xususiyatlaridan biri shundaki, ular bir vaqtning o'zida iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlar va hodisalarni aks ettiradi.

Daromadlar statistikasining vazifalari xilma-xilligi sababli ularni hisoblash usullari bilan farq qiladigan daromadlarning turli ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Balansni hisoblash metodologiyasiga muvofiq pul daromadlariga quyidagilar kiradi:

- aholining barcha toifalari uchun ish haqi;
- tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanadigan shaxslarning daromadlari;
- qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotishdan tushumlar;
- pensiyalar, nafaqalar, stipendiyalar va boshqa ijtimoiy transfertlar;
- moliya tizimidan tushumlar (sug'urta da'volari, kreditlar, masalan, yakka tartibdagi uy-joy qurilishi uchun);
- depozitlar, qimmatli qog'ozlar, dividendlar bo'yicha foizlar
- ko'rinishidagi mol-mulkdan olinadigan daromad;
- aholining chet el valyutasini sotishdan tushadigan daromadlari;
- transfertlar (balans) turli xil daromadlar bularning barchasida biz amaldagi narxlarda hisoblangan **nominal pul daromadlarini** tushunamiz.

Agar biz nominal pul daromadlaridan majburiy to'lovlar va badallarni olib tashlasak, biz bir **martalik naqd daromad** olamiz. Tahlil qilinayotgan davr uchun iste'mol narxlari indeksiga ikkinchisining tuzatilishi **aholining real pul daromadlari** qiymatini beradi, bu ko'rsatkich, qoida tariqasida, inflyatsion jarayonlar sodir bo'lganda daromadlar dinamikasini baholash uchun ishlatiladi. nominal pul daromadlari ko'rsatkichlari vaqtinchalik tahlil qilish uchun etarli emas. Haqiqiy daromad ko'rsatkichining o'ziga xos xususiyati shundaki, u joriy davr daromadlari hisobiga iste'mol qilish imkoniyatini tavsiflaydi. Ma'lumki, iste'molning haqiqiy o'sishi real daromadlarning o'sishidan kam bo'lishi mumkin, birinchi navbatda ularning bir qismi tejashga yo'naltirilganligi va ma'lum vaqt davomida realizatsiya qilinmaganligi sababli. Pul mablag'lari daromadlari va xarajatlari balansining xarajatlar qismida daromadlarni quyidagi yo'nalishlarda ishlatish to'g'risidagi ma'lumotlar mavjud: tovarlarni sotib olish va xizmatlar uchun to'lovlar, majburiy to'lovlar va ixtiyoriy badallar, depozitlar va qimmatli qog'ozlarga tejashning o'sishi, xarajatlar chet el valyutasini sotib olish, pul o'tkazmalari (yuborish) v.b.

Aholining moddiy ahvolidan xususiyatlari bilan bir qatorda, aholining pul daromadlari va xarajatlari balansining ko'rsatkichlari tizimi daromadlar hajmi, tuzilishi, manbalari va ulardan foydalanish, samarali talabning umumiy hajmini tovarlar va xizmatlar bilan ta'minlash darajasini aniqlash, aholidagi naqd pul qoldig'ini hisoblash va boshqalar yo'nalishlari bo'yicha statistik nazoratni amalga oshirishga imkon beradi.

Aholining daromadlari va xarajatlari balansida aks ettirilgan aholining pul daromadlari tarkibiga faqat shaxsiy yordamchi xo'jaliklar mahsulotlarini sotishdan olingan naqd tushumlar kiradi va shaxsiy yordamchi xo'jaliklarning tabiiy mahsulotlari va bepul xizmatlari hisobga olinmaydi. Yuqorida aytib o'tilgan tushumlar va xizmatlarni hisobga olgan holda pul daromadlari ko'rsatkichlarining qo'shimcha hisob-kitoblari, taqqoslanadigan narxlarda hisoblab chiqilganda, **real daromadga** o'zgartirilishi mumkin bo'lgan **yakuniy nominal daromadni** olish imkonini beradi.

Shu bilan birga, turmush darajasini tahlil qilish uchun hisoblangan **uy xo'jaliklarining yalpi ixtiyoriy daromad** ko'rsatkichi tobora keng tarqalmoqda. Bu birlamchi taqsimlash natijasida olingan daromadlar yig'indisi (ish haqi, aralash daromad, mol-mulkdan olinadigan daromad), shuningdek daromadlarni naqd pulda qayta taqsimlash natijasida - joriy transfertlar amalga

oshiriladi. Ular orasida pensiyalar, stipendiyalar, nafaqalar va boshqalar kabi qayta taqsimlovchi to'lovlar mavjud. Uy xo'jaliklari tomonidan to'lanadigan transfertlar (soliqlar, jarimalar, ijtimoiy sug'urta badallari va boshqalar) ushlab qolinadi. Shunday qilib, bir martalik daromadga moliyaviy vositalar bilan operatsiyalar (kreditlar, voucherlar, aktsiyalarni sotish va boshqalar) bilan tushumlar va mol-mulk bilan operatsiyalardan tushumlar (turar joylar, yerlarni sotishdan tushumlar va boshqalar) kirmaydi.

Statistika metodologiyasiga ko'ra, bir martalik daromadga masalan, shaxsiy yordamchi xo'jaliklardan pul mablag'lari va natura tushumlari kiradi. Bu aholining, ayniqsa, qishloqda yashovchilarning turmush darajasini tahlil qilish uchun juda katta ahamiyatga ega, bu yerda bir qator qishloq xo'jaligi mahsulotlari uchun shaxsiy iste'mol to'liq shaxsiy yordamchi xo'jaliklardan olinadigan daromadlar hisobiga ta'minlanadi.

Naqd to'lovlar asosida balans daromadlarini hisoblash amaliyoti ham aholi daromadlari ko'rsatkichlarida pul daromadlari va xarajatlari balansi bo'yicha ma'lumotlariga ko'ra sezilarli farqlarga olib keladi. Shubhasiz, to'lanmagan ish haqi, pensiya, nafaqa va boshqa turdagi daromadlar miqdori qancha ko'p bo'lsa, balans ma'lumotlari va bo'yicha hisoblab chiqilgan daromad ko'rsatkichlaridagi farqlar shunchalik muhim bo'ladi. Aholining bir martalik daromadlari ko'rsatkichidan tashqari, yalpi **tuzatilgan bir martalik daromadni** hisoblab chiqishi mumkin, bu mablag bir martalik daromad va ijtimoiy transfertlarning yig'indisiga teng (masalan, bepul ta'lim, tibbiy va boshqa xizmatlar narxi). Ushbu ko'rsatkichdan foydalanish aholining turmush darajasini yanada to'liq tavsiflashga imkon beradi. Statistika metodologiyasi bo'yicha hisoblangan yalpi ixtiyoriy daromad va yalpi tuzatilgan bir martalik daromad, iste'mol narxlarining sezilarli o'zgarishi, shuningdek pul mablag'larining balansi taqqoslanadigan narxlarda qayta hisoblash yo'li bilan haqiqiy ifodasini olish mumkin, bu esa daromadlar dinamikasini tahlil qilish uchun zarur. Foydalanish nuqtai nazaridan metodologiya bo'yicha hisoblangan uy xo'jaliklarining yalpi daromadlari qo'shimcha **ravishda oxirgi iste'mol** va uy xo'jaliklarini **yalpi tejash xarajatlariga** bo'linadi. Ikkinchisi, bir martalik daromad va yakuniy iste'mol xarajatlari o'rtasidagi farq. Shu tarzda hisoblangan jamg'armalar aholining pul daromadlari va xarajatlari balansi ma'lumotlaridan olingan mablag'lardan farq qiladi, ular depozitlar, pul mablag'lari va boshqa moliyaviy vositalar o'sishidan iborat. Qabul qilingan

metodologiyaga ko'ra, yalpi tejamkorlik ushbu moliyaviy aktivlarning o'sishidan haqiqiy mol-mulkni sotib olish ammo miqdori kamroq qabul qilingan moliyaviy majburiyatlar (uy-joylar, er uchastkalari va boshqalarni sotib olish) uchun sarflanadigan xarajatlar miqdoridan kattaroqdir.

Xodimlarning mehnatiga haq to'lashda aholining asosiy daromadlaridan biri bo'lib, ish beruvchilar tomonidan xodimlarga to'laydigan pul va natura shaklida ish haqi va ijtimoiy sug'urta fondlariga badallardan iborat. O'z-o'zini ish bilan ta'minlaydigan daromadlarga uy xo'jaligi a'zolarining doimiy yoki tasodifiy biznes va mustaqil kasbiy faoliyatdan olinadigan pul daromadlari kiradi. Statistik tahlilda daromadlarning umumiy hajmining ikkala ko'rsatkichi, shu jumladan uning tarkibiy qismlari mutloq va nisbiy ko'rsatkichlarda hamda aholi jon boshiga o'rtacha daromad ko'rsatkichi mos keladigan davr uchun aholi daromadlariga bo'linish yo'li bilan hisoblab chiqiladi.

2§. Uy xo'jaliklari byudjeti bo'yicha joriy tadqiqotlarda daromad ko'rsatkichlari

Turmush darajasini shakllantirish mexanizmini statistik o'rganish faqat makro darajada aholi daromadlarining yig'ma ko'rsatkichlarini tahlil qilish bilan chegaralanmaydi. Odamlarning yashash sharoitlarining xilma-xilligi va moddiy ta'minlanish darajasiga ta'sir etuvchi omillar aholining ayrim guruhlarining turmush darajasida sezilarli farqlarga olib keladi. Samarali ijtimoiy siyosat chora-tadbirlarini ishlab chiqish va aholining zaif qatlamlariga manzilli yordam ko'rsatish uchun makro darajada hisoblangan o'rtacha ko'rsatkichlar qanchalik o'zgarib turishini bilish kerak. Bunday ma'lumotlarni statistik usullar bilan olish aholining alohida guruhlari va turli xil ijtimoiy-demografik xususiyatlarga ega bo'lgan uy xo'jaliklari, iqlim va milliy-etnik yashash sharoitlari, aholi punktining tabiati va boshqalar daromad darajasini statistik o'lchashda differentsial yondashuvga asoslanadi.

Bunday statistik kuzatuvlarning asosiy vazifasi aholining alohida qatlamlari sharoitida odamlar farovonligining o'ziga xos ijtimoiy-iqtisodiy muammolarini aniqlash, muammolarning har birining ustunligini aniqlash va ularni hal etish ustuvorligini belgilashdir.

Uy xo'jaliklarini muntazam ravishda **byudjet so'rovlari** asosida aholi daromadlarini o'rganishda ya'ni, olingan daromad darajasiga ko'ra aholining

tabaqalanish darajasi, ularni farqlash masalalariga markaziy o'rin beriladi. Uy xo'jaligini moddiy ta'minotining asosiy ko'rsatkichi bu uning **umumiy daromadi bo'lib**, u uy xo'jaligi a'zolari tomonidan olinadigan har xil daromad turlaridan va **aholi jon boshiga tushadigan** daromaddan, o'rtacha bir xonadon a'zosisiga tegishli bo'lgan umumiy daromadning bir qismi sifatida hisoblanadi.

Tanlangan byudjet tadqiqotlari ma'lumotlaridan hisoblangan daromad ko'rsatkichlari ularning mazmuni jihatidan pul mablag'lari daromadlari va xarajatlari balansi ma'lumotlaridan olingan daromad ko'rsatkichlaridan bir oz farq qiladi. Byudjet tadqiqotlarida uy xo'jaliklarining pul daromadlariga uy xo'jaligi a'zolari tomonidan ish haqi, tadbirkorlik faoliyatidan olingan daromad, pensiya, stipendiya, nafaqa, kompensatsiya va boshqa qo'shimcha to'lovlar (shu jumladan xayriya yordami xarajatlari), foizlar, dividendlar, ijara, mol-mulkdan olinadigan boshqa daromadlar, shaxsiy yordamchi xo'jaliklar mahsulotlarini sotishdan tushadigan mablag'lar va boshqa pul tushumlari kiradi. O'zining mazmuni bo'yicha pul daromadlari va xarajatlari balansini tuzishda foydalaniladigan pul daromadlari tushunchasi bilan deyarli mos keladigan pul daromadlari ko'rsatkichlaridan tashqari, uy xo'jaliklarining **umumiy daromadi** ham byudjet statistikasida hisoblanadi.

Uy xo'jaliklarining umumiy daromadi ish haqi, pensiya, nafaqa, yakka tartibdagi mehnat va tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan daromad, foizlar, dividendlar, ijara haqi va mulkdan olingan boshqa daromadlar, boshqa pul daromadlari, shuningdek shaxsiy yordamchi dehqonchilik mahsulotlari (shu jumladan bog'dorchilik) mahsulotlarining qiymatidan iborat va bog'dorchilik) va fermer xo'jaliklari, har ikkala sotilgan va o'z iste'moliga ishlab chiqarilgan, mahsulot ishlab chiqarish uchun sarflangan mahsulotlar va xizmatlarning xarajatlarini olib tashlaydi. Aholining umumiy daromadi pul bilan hisoblab chiqiladi. Uy xo'jaligi tomonidan o'z ishlab chiqarishining o'simlik va chorvachilik mahsulotlari ko'rinishidagi daromadlari har bir mahsulot uchun uning sotish narxlarida hisoblanadi. Shaxsiy yordamchi xo'jaliklardan olinadigan natura tushumlarining uy xo'jaligi ichidagi iste'molga nisbatan qiymati tegishli mahsulot turlarining o'rtacha sotish narxlarini bilan belgilanadi. Sotilgan mahsulotning ushbu qismining qiymati pul daromadlari, deb ataladi. Shu bilan birga, qoida tariqasida, chorva mollari va parrandalar uchun ozuqaga yo'naltirilgan mahsulotlarning qiymatini aniqlash uchun sotilgan va ma'lum bir xonadon ichida shaxsiy iste'mol uchun

mo'ljallangan mahsulotlarning narxi taxmin qilingan narxlardan past narxlar qo'llaniladi. Iqtisodiy hisob-kitoblarda faqat aholining pul daromadlari ko'rsatkichlaridan foydalanish daromadlarni taqsimlashning haqiqiy xususiyatlarini va shu asosda aholining tabaqalanish darajasini sezilarli darajada buzadi, kambag'al ijtimoiy transfert tizimlari hajmini yetarlicha baholashga imkon bermaydi.

Shu bilan birga, "uy xo'jaliklarining umumiy daromadi" ko'rsatkichi aholiga bepul ijtimoiy transfertlar shaklida o'tkazilgan ijtimoiy transfertlarni baholashni qamrab olmaydi, ular uy-ro'zg'orning bir martalik daromadlarini hisoblashda hisobga olinadi (ta'lim, tibbiy, ijtimoiy xizmatlar va boshqalar bo'yicha). Buning sababi shundaki, ya'ni ma'lum bir qabul qiluvchiga yoki uy xo'jaligiga murojaat qilmasdan butun aholi bo'ylab ushbu va boshqa imtiyozli va bepul xizmat turlarini aholi daromadlari sifatida makro darajada hisobga olish nisbatan oson. Ammo ma'lum bir uy xo'jaliklarining byudjetida ijtimoiy kompleksning bepul xizmatlari ko'rinishidagi umumiy daromadning bir qismini hisobga olish juda qiyin. Uy xo'jaliklari daromadlarining makro ko'rsatkichlari bilan taqqoslaganda, uy xo'jaliklarining byudjet statistikasidagi bir martalik pul va jami daromadlar, agar ularning dinamikasi vaqt o'tishi bilan tahlil qilinadigan bo'lsa, ularni real qiymatida hisoblash mumkin. Buning uchun ular yuqoridagi holatlarda bo'lgani kabi, iqtisodiyotning iste'mol sektorida inflyatsiyani aks ettiradigan iste'mol narxlari indeksiga moslashtiriladi. Daromadlarning real miqyosidagi o'zgarishlarni tasavvur qilish uchun ularning **sotib olish qobiliyatining** ko'rsatkichi ham qo'llaniladi, bu kishi jon boshiga bir martalik pul miqdorida sotib olinishi mumkin bo'lgan tovarlar soni (har biri alohida) yoki ularning daromadlari uy xo'jaliklarini o'rtacha sotib olish narxlari bo'yicha hisoblahadi. Oziq-ovqat bo'lmagan mahsulotlarning ayrim turlari va pullik xizmatlar tovar ekvivalenti sifatida ham xizmat qilishi mumkin. Shaxsiy yordamchi xo'jaliklardan olinadigan natura tushumlarining mavsumiy xarakteri tufayli uy xo'jaliklarining umumiy daromadi, qoida tariqasida, yil natijalariga ko'ra hisoblanadi.

Yillik ichki dinamikani asosan ish haqi, pensiya, stipendiya va nafaqalar kabi doimiy tushumlardan tashkil topgan pul daromadlari bo'yicha nazorat qilinadi. Shu bilan birga, tegishli to'lovlarni kechiktirish, inflyatsiya sababli daromadlarni tartibsiz indeksatsiya qilish sharoitida hisob-kitob asosida hisoblangan ko'rsatkichlar dinamikasi orqali yanada ishonchli natijalarga

erishiladi. Ushbu statistika pul muomalasini operativ tartibga solish, qarorlarning ijtimoiy oqibatlarini prognoz qilish uchun yuqori inflyatsiya sharoitida ayniqsa muhimdir. Aholining daromadlari to'g'risidagi ma'lumotlarning ishonchligini oshirish maqsadida joriy byudjet tadqiqotlari bilan bir qatorda vaqti-vaqti bilan uy xo'jaliklarining ko'proq vakili bo'lgan aholisi uchun bir martalik tanlangan daromad so'rovlari o'tkaziladi. Bunday so'rovnomalar, avvalambor, uy xo'jaliklari namunalarning byudjet tadqiqotlari uchun vakilligini tekshirish, shuningdek daromadlarni aholining alohida guruhlari o'rtasida haqiqiy taqsimlash algoritmini aniqlash uchun zarur bo'lib, undan keyin daromad taqsimotini hisoblash uchun foydalaniladi.

3§. Aholining daromadlarini farqlash ko'rsatkichlari

Aholining turmush darajasini tavsiflash uchun daromadlar va iste'molning makroiqtisodiy ko'rsatkichlari bilan bir qatorda byudjet so'rovlarining o'rtacha ko'rsatkichlari va aholi daromadlari bo'yicha namunaviy tadqiqotlar, uning moddiy ta'minotini farqlash ko'rsatkichlari keng qo'llaniladi. Shu bilan birga, statistik kuzatuvning vazifasi nafaqat uy xo'jaliklarini moddiy boylik darajasiga ko'ra tabaqalashtirish ko'lamini belgilash, balki bunday tabaqalanish uchun dastlabki shart-sharoitlarni yaratadigan asosiy omillarni aniqlashdir.

Ushbu jarayonlarni o'rganishda aholining daromad darajasi bo'yicha farqlanishiga markaziy o'rin berilgan. Afsuski, statistikada aholining umumiy soni to'g'risida tegishli ma'lumotlar mavjud emas. Shu sababli, mamlakat aholisining aholi jon boshiga o'rtacha daromadlari bo'yicha (jami yoki pulli) taqsimoti namunaviy so'rovnomalar va aholining pul daromadlari va xarajatlari balansidan olingan pul daromadlari to'g'risidagi ma'lumotlar asosida modellashtirilgan. Byudjet va ommaviy statistika ma'lumotlari va aholi daromadlari bo'yicha o'tkazilgan so'rovnomalar o'rganish uchun asosdir. Daromadlarni farqlash ko'rsatkichlari uy xo'jaliklarining taqsimlanishining turkum seriyalari asosida hisoblanadi: jami daromadlar va uy xo'jaliklarining har bir a'zosiga to'g'ri keladigan daromadlar bo'yicha (jon boshiga), shuningdek, so'rovda qatnashgan uy a'zolarining taqsimot seriyalari jon boshiga o'rtacha daromad bo'yicha.

Statistik nashrlarda qoida tariqasida aholining daromad darajasi bo'yicha taqsimlanishining turkumlari ma'lum vaqt oralig'ida berilgan.

Taqsimotning variatsion qatorining statistik xususiyatlari sifatida quyidagilar qo'llaniladi: jon boshiga daromadning o'rtacha qiymati; o'rtacha daromad; moddiy daromad; mablag'lar nisbati; differentsiatsiya. Tarqatish turkumlarining statistik xarakteristikalari daromadlarni uy xo'jaliklarining ayrim kishilari va aholi o'rtasida taqsimlashdagi tengsizlik darajasini belgilashga, vaqt o'tishi bilan daromadlar differentsiatsiyasi dinamikasini kuzatishga imkon beradi. O'rtacha daromadlar jon boshiga tushadigan daromadning o'rtacha qiymatidan chetlanishining muhim xususiyatidir. Agar median va modal daromad ko'rsatkichlari o'rtacha ko'rsatkichdan past bo'lsa, demak, uy xo'jaliklari yoki so'rovda qatnashganlarning aksariyat qismida aksincha daromadlari o'rtacha ko'rsatkichdan pastroq.

Aholining kam daromadli va yuqori daromadli guruhlarining moddiy ahvolidagi farqlarni o'lchaydigan statistik amaliyotda **daromadlarni farqlashning dekil** (yoki boshqa kvantilar bo'yicha) **ko'effitsiyenti** keng qo'llaniladi. Bu eng badavlat kishilarning 10% eng kam daromadlarining eng kambag'al kishilarning 10 % maksimal daromadlariga nisbati sifatida hisoblanadi. Ko'pincha, daromadlarning farqlanishini baholash uchun mablag'lar ko'effitsiyenti qo'llaniladi, bu daromadlarning umumiy qiymatlari nisbati aholining eng qashshoq guruhlarining 10 foiziga to'g'ri keladi. Statistikasining jahon va mahalliy amaliyotida daromadlar Gini ko'effitsiyenti, deb nomlanuvchi **daromadlar kontsentratsiyasi indeksidan** foydalaniladi. Aholining son jihatidan teng guruhleri o'rtasida real daromad taqsimoti ularning teng taqsimlanishidan qanchalik farq qilishini o'lchaydi. Daromadlar tengligining statistik o'lchovi 0 dan 1 gacha o'zgarib turadi, ya'ni aholining barcha guruhleri uchun daromadning 0 tengligi, 1 da esa barcha daromadlar bir kishiga tegishli bo'lganda mukammal tengsizlikni anglatadi.

4§. Aholi daromadlarining taqsimlanishiga ta'sir qiluvchi omillarni tahlil qilish

Aholining alohida guruhleri yoki uy xo'jaliklari o'rtasida daromadlarni taqsimlashdagi tengsizlikni o'lchash bilan bir qatorda, statistik kuzatuvning maqsadi moddiy xavfsizlik darajasi va uni shakllantiruvchi omillar o'rtasidagi aloqalarni aniqlash bo'lishi mumkin. Ushbu omillarga quyidagilar kiradi:

uy xo'jaligi a'zolarining soni, yoshi va jinsi tarkibi;
iqtisodiy faol shaxslar soni va ularning ish bilan ta'minlanishi;

uy xo'jaliklarining umumiy daromadlari darajasi, manbalari va daromadlarning muntazamligi;

uy-joy sharoitlari va to'plangan mol-mulk, shu jumladan ko'chmas mulk mavjudligi;

mehnatga layoqatli a'zolarining kasbiy ta'lim darajasi va uni sinfda amalga oshirish;

aholi punktining tabiati va yashashining tabiiy pastki-iqlim sharoitlari va boshqalar.

Uy xo'jaliklarining hajmi moddiy xavfsizlik darajasiga noaniq ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bir tomondan, uy xo'jaliklarida ishlaydigan ishchilar sonining ko'payishi bilan ularning umumiy daromadi oshadi. Boshqa tomondan, uylar (oilalar) sonining ko'payishi bilan "oilaviy yuk" ko'payadi va jon boshiga daromad miqdori kamayadi, agar uy xo'jaliklarining ko'payishi ish bilan bandlikning etarli darajada oshishi bilan birga bo'lmasa uning a'zolari, ya'ni qaramog'ida bo'lganlar soni ko'paymoqda.

Qarovchilar soni va tarkibi statistik tahlilning mustaqil predmeti ham bo'lishi mumkin. Bog'liqlik sababini aniqlash muhim: mehnatga layoqatli yoshdagi ishsizlar, talabalar, nogironlar va boshqalar. Moddiy ta'minot darajasi har xil bo'lgan uy xo'jaliklarida ishlayotgan har bir kishiga o'rtacha hisobda qaramog'idagi odamlar soni aniqlanadi. Uy xo'jaliklari to'plami bo'yicha daromadlar differentsiatsiyasini tahlil qilganda, umuman uy xo'jaliklariga qaraganda uy xo'jaliklari a'zolari uchun daromadni farqlashning past ko'effitsiyentini olish mumkin. Bu shuni ko'rsatadiki, turli xil uy xo'jaliklari a'zolari sonini hisobga olgan holda, so'rovda qatnashgan shaxslarning daromadlari, ya'ni tabaqalanishining haqiqiy darajasi uy xo'jaliklarining umumiy sonidan kam. Ikkinchisining kattaligi bu holda differentsiatsiyani yumshatuvchi omil sifatida ishlaydi.

Daromad tarkibidagi tafsilotlar darajasi tahlilning aniq vazifalariga qarab har xil bo'lishi mumkin. Daromad manbalari bo'yicha guruhlashni birlashtirish mumkin, masalan, ish haqi, shu jumladan mehnat daromadlari. Tadbirkorlik daromadlari, oilaviy korxonadan, o'z-o'zini ish bilan ta'minlashdan va boshqalarni ajratish mumkin. Ijtimoiy transfertlarni pensiya, nafaqa, stipendiyalarga ajratish mumkin. Imtiyozlar, o'z navbatida, ijtimoiy sug'urta to'lovlari, ko'p oilalarga, kam ta'minlangan oilalarga, qariyalarga va hokazolarga maxsus to'lovlarga bo'linishi mumkin.

Daromadlarni taqsimlash sohasida samarali davlat siyosatini shakllantirish uchun moddiy ta'minot darajasi har xil bo'lgan uy xo'jaliklarida daromadlarning tuzilishi, shuningdek qaysi daromad manbai hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligi haqida ma'lumotga ega bo'lish muhimdir.

Iqtisodiy va statistik adabiyotlarda qashshoqlikni o'lchash uchun turli xil yondashuvlardan foydalaniladi. Shu bilan birga, **qashshoqlik chegarasi** - bu moddiy ne'matlar va xizmatlarni iste'mol qilishning milliy yoki submilliy minimal standartlari asosida hisoblangan obyektiv ravishda belgilangan daromad miqdori. Qashshoqlikni baholashda ushbu yondashuv eng kam iste'mol savatini tashkil etadigan tovarlar ro'yxati (ularning miqdori ko'rsatilgan holda) hamda ularning narxi to'g'risida ma'lumot manbalaridan foydalanishni o'z ichiga oladi.

Kambag'allik chegarasi sifatida hayotning eng past darajasi hisoblab chiqiladi, bu inson hayotini qo'llab-quvvatlash uchun moddiy ne'matlar va xizmatlarning ilmiy asoslangan minimal to'plamini olishni ta'minlaydigan daromad darajasi. Ushbu quyidagi tushunchalar:

- **minimal iste'mol savati** (inson salomatligini saqlash va uning hayotini ta'minlash uchun zarur bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlari, nooziq-ovqat tovarlari va xizmatlarning minimal to'plami);
- **yashash uchun ish haqi** (iste'mol savatining xarajatlar smetasi va majburiy to'lovlar va yig'imlar);
- **oila** (qarindoshlik yoki mol-mulk bilan bog'liq bo'lgan, birgalikda yashaydigan va qo'shma uy xo'jaligi yuritadigan shaxslar);
- **aholining asosiy ijtimoiy-demografik guruhlari** (mehnatga layoqatli aholi, nafaqaxo'rlar, bolalar).

Ushbu qonunga muvofiq, ijtimoiy siyosat, federal va mintaqaviy ijtimoiy dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirishda aholining turmush darajasini baholash mezonlari sifatida yashash minimumi qo'llaniladi; federal darajada belgilangan eng kam ish haqi, qarilik pensiyasining eng kam miqdori, stipendiyalar, nafaqalar va boshqa ijtimoiy to'lovlar miqdorini, shu jumladan kam ta'minlangan fuqarolarga zarur davlat yordamini ko'rsatishni asoslash;

Qonunda iste'mol savati umuman aholining asosiy ijtimoiy-demografik guruhlari va ta'sis obyektlari uchun kamida besh yilda bir marta kasaba uyushmalarining ishtiroki, hukumat tomonidan ishlab chiqilgan ko'rsatmalar asosida belgilanadi. Mamlakatdagi iste'mol savatchasi umuman qonun bilan,

ta'sis etuvchi subyektlarda esa ularning qonun chiqaruvchi organlari tomonidan belgilanadi. Shu bilan birga, iste'mol savatchasini mintaqaviy ishlab chiquvchilari tabiiy-iqlim sharoiti, milliy urf-odatlar va aholining asosiy ijtimoiy-demografik guruhlari tomonidan oziq-ovqat, nooziq-ovqat tovarlari va xizmatlarni iste'mol qilishning mahalliy xususiyatlarini hisobga olgan holda ishlab chiqarichadi. Iste'mol savatining barcha dizaynlari ekspertizadan o'tkazilishi kerak.

Yashash minimumining qiymati statistika qo'mitasi tomonidan aholi jon boshiga butun mamlakat uchun va alohida obyektlar uchun har chorakda tasdiqlangan iste'mol savatlari va oziq-ovqat, nooziq-ovqat tovarlari va iste'mol narxlari asosida har chorakda hisoblanadi. Hisob-kitoblar butun aholi va asosiy ijtimoiy-demografik guruhlar bo'yicha amalga oshiriladi. Yashash minimumining miqdori hukumat tomonidan, obyektlarda esa ijro etuvchi hokimiyat tomonidan tasdiqlanadi. Qonun, kelgusi moliyaviy yil uchun eng kam ish haqi, qarilik uchun eng kam pensiya va yashash minimumi o'rtasidagi munosabatlar federal byudjet to'g'risidagi federal qonun bilan belgilanadi.

Qoida tariqasida, statistik adabiyotlarda davlat tomonidan taqdim etiladigan ijtimoiy kafolatlar hajmining aholiga nisbati koeffitsiyent bilan ifodalanadi. Yashash darajasining eng kam yashash usulidan foydalangan holda hisob-kitoblari butun uy xo'jaligi uchun va uning barcha a'zolarining yashash minimumini hisobga olgan holda qashshoqlik chegarasini belgilashga imkon beradi. Tirikchilik minimumi iste'molning minimal stavkalari bo'yicha kaloriya miqdori va oziq-ovqat moddalarining kimyoviy tarkibi bo'yicha muvozanatli tabiiy oziq-ovqat mahsulotlariga asoslangan. Non mahsulotlari (dukkakli ekinlar, bug'doy uni, guruch, don, bug'doy noni, javdari non, makaron) eng kam kunlik oziq-ovqat savatining bir qismi sifatida ajratiladi.

Boshqa metodologiyaga ko'ra, kambag'allar guruhiga daromadlari aholining qolgan qismidan past bo'lganlar kiradi. Qashshoqlikni baholashning ushbu usuli moddiy yetishmovchilik chegarasini butun aholi uchun o'rtacha daromad ko'rsatkichlari bilan ma'lum nisbatda o'rnatishga asoslangan. Bunday holda, daromadi past bo'lganlarning hammasi, masalan, so'rov o'tkazilgan aholi uchun o'rtacha (yoki o'rtacha) daromadning yarmi kambag'al, deb tasniflanishi mumkin.

Statistik hisob-kitoblardan foydalangan holda qashshoqlikni baholashning yana bir usuli, qashshoqlik mezonlari sifatida oila

daromadlaridagi (xarajatlaridagi) oziq-ovqat mahsulotlariga sarflanadigan xarajatlarning ulushidan foydalanishni taklif qiladi. Shunday qilib, oziq-ovqat mahsulotlariga sarflanadigan xarajatlarning daromaddagi (xarajatlardagi) ulushi tadqiqotchi tomonidan belgilangan qiymatdan oshadigan barcha uy xo'jaliklarini kambag'al, deb tasniflash mumkin. Agar uy xo'jaliklarining daromadlarida oziq-ovqat mahsulotlarini sotib olishga sarflanadigan mablag'larning ulushi yetarlicha katta bo'lsa (qaror tadqiqotchi tomonidan, qoida tariqasida, mamlakatda mavjud bo'lgan amaliyot asosida qabul qilinadi), demak, oila kambag'allar guruhiga kiradi.

Ba'zan tadqiqotchilar qashshoqlikni baholash mezonlari sifatida oziq-ovqat iste'mol qilish darajasini ishlatadilar. Shu bilan birga, oziq-ovqat iste'moli, qoida tariqasida, iste'mol qilinadigan mahsulotning kunlik jon boshiga kaloriya miqdori orqali baholanadi va fiziologik me'yorlar bilan taqqoslanadi. Tabiiyki, standartlar aholining turli xil jins va yosh guruhlari uchun farq qiladi va aholining tabiiy-iqlim sharoitlarini hisobga oladi. Kambag'allikni tahlil qilishda kaloriya iste'mol qilish hisob-kitoblari iste'mol qilinadigan oziq moddalarining (oqsillar, yog'lar va uglevodlar) tarkibini baholash bilan to'ldirilishi mumkin.

Yuqoridagi qashshoqlik mezonlarini obyektiv, deb hisoblash mumkin, ammo ko'pincha adabiyotlarda (asosan, sotsiologik) kambag'allikning sub'ektiv baholari, ijtimoiy fikr so'rovlarida olingan respondentlarning turmush darajasi (qashshoqlik) haqidagi fikrlaridan kelib chiqqan holda qo'llaniladi. Bunday holda, kambag'allarga ularning moliyaviy holati (daromadlari, mol-mulki) o'z ehtiyojlarini to'liq qondirishga imkon bermaydi, deb hisoblaydiganlar kiradi. Qashshoqlikni, aniqrog'i uning jamiyatda keng tarqalishini tavsiflovchi eng keng tarqalgan ko'rsatkich **bu qashshoqlik darajasi (darajasi)** yoki butun aholida kam daromadli aholining ulushidir. Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari narxini baholashda amaliy ahamiyatga ega bo'lgan qashshoqlikning yana bir muhim ko'rsatkichi **kambag'al oilalarning daromad kamomadidir**. Ushbu ko'rsatkich kambag'al uy xo'jaliklarining daromadlarini qashshoqlik darajasiga ko'tarish uchun zarur bo'lgan pul miqdori sifatida hisoblanadi. Daromad tanqisligini hisoblash har xil turdagi oilalar uchun amalga oshiriladi, chunki har bir oila uchun o'ziga xos qashshoqlik chegarasi mavjud, bu uy xo'jalik tarkibiga, uning a'zolarining jinsi va yosh xususiyatlariga bog'liq. Daromad tanqisligi

ham kambag'al uy xo'jaliklari guruhi uchun, ham har bir uy yoki jon boshiga to'g'ri keladi.

Daromad tanqisligining qashshoqlik darajasiga (yashash qiymati) nisbati **past daromadlar farqi**, deb ataladi. Qoida tariqasida, bu ko'rsatkich foiz sifatida hisoblanadi. Kambag'al oilalar daromadlari taqchilligining nisbiy ko'rsatkichi sifatida kam daromadlar farqi xronologik va hududiy taqqoslashlarda keng qo'llaniladi. Boshqa ko'rsatkichlar qashshoqlikni tavsiflash uchun iqtisodiy adabiyotlarda keng qo'llaniladi. Shunday qilib, umuman bu uy xo'jaligi uchun qabul qilingan yashash minimumi qiymatini hisobga olgan holda, xonadonning kattaligi va tarkibi uning jinsi va yoshiga qarab, o'rtacha ma'lum bir uy xo'jaligi a'zolarining yashash minimumi **qashshoqlik chegarasini** aniqlash mumkin.

Davlat ijtimoiy siyosati choralarini soddalashtirish uchun qonunchilikda eng kam davlat standartlari bo'lgan **ish haqi va pensiyalarning quyi chegaralari (eng kam o'lchamlari)** belgilanadi. Minimal ish haqi - bu ish haqining murakkabligi, malakasi, ishlash shartlari va sohalari bo'yicha farqlash uchun boshlang'ich qiymati; bu ishchilar va ish beruvchi o'rtasida jamoaviy shartnomalar tuzishda hisobga olinadi. Davlat sektorida ish haqi sohasidagi davlatning eng kam ijtimoiy standarti bu byudjet sohasi xodimlarining ish haqi uchun yagona ish haqi o'lchovining birinchi toifali stavkasi hisoblanadi. Pensiya ta'minoti sohasida davlatning eng kam ijtimoiy standarti - bu eng kam pensiya to'lovlarining miqdori.

Minimal iste'mol byudjeti bo'lgan borliq darajasiga mos keladigan moddiy tovar va xizmatlar majmui qiymati tushuniladi. Kambag'allik dinamikasini tavsiflash uchun bu qashshoqlik chegarasi yoki yashash minimumining o'rtacha vaznining o'sish sur'ati qashshoqlik **indeksi** hisoblab chiqiladi. Kambag'allik ko'rsatkichi odatda inflyatsiya indeksi va aholi daromadlarining o'sish sur'atlari bilan taqqoslanadi.

Kambag'allikning hududiy taqsimlanishini o'rganish uchun **"qashshoqlik zonolari" atamasi qo'llaniladi**, bu kambag'allarning yuqori konsentratsiyali joylarini o'z ichiga oladi. Shu bilan birga, qashshoqlik darajasi o'rtacha yoki belgilangan chegaradan yuqori bo'lgan hududlar qashshoqlik zonolari, deb ataladi. Iqtisodiy tahlilda nafaqat kambag'allarning umumiy sonini va ularning uy xo'jaliklari yoki aholining umumiy qismidagi ulushini, balki ularning moddiy ahvolidagi yetishmasligi darajasini ham aniqlash

muhim, bularsiz davlat xarajatlarini obyektiv baholash ijtimoiy dasturlar tuzish mumkin emas. Shuning uchun qashshoqlik chuqurligini (qashshoqlik darajasi) va qashshoqlikning og'irligini baholashga imkon beradigan qashshoqlik ko'rsatkichlaridan foydalanish kerak.

Kambag'allik chuqurligi indeksi formula bo'yicha hisoblanadi

$$P_1 = \frac{1}{H} \sum_{h=1}^q \frac{Z_h - Y_h}{Z_h}$$

Bu yerda Z_h - uning barcha a'zolari uchun qashshoqlik chegaralarining yig'indisi sifatida hisoblangan yakka tartibdagi uy xo'jaligi uchun qashshoqlik chegarasi;

Y_h - yakka tartibdagi uy xo'jaliklarining daromadlari (xarajatlari yoki iste'mollari) darajasi; q - kambag'al uy xo'jaliklari soni;

H - uy xo'jaliklarining umumiy soni;

h - har bir xonadonning soni. Ushbu formuladan foydalangan holda qashshoqlik ko'rsatkichlarini hisoblash uy xo'jaliklari tomonidan emas, balki shaxslar tomonidan amalga oshirilishi mumkin, keyin Z_h , Y_h , q , H parametrlari odamlarga tegishli bo'lib, h har bir odamning soni.

Qashshoqlik darajasi indeksleri formula yordamida hisoblanadi

$$P_2 = \frac{1}{H} \sum_{h=1}^q \left(\frac{Z_h - Y_h}{Z_h} \right)^2$$

Qashshoqlik darajasi indeksining qashshoqlik chuqurligi indeksidan farqi shundaki, uni hisoblashda daromad (xarajat yoki iste'mol) kamomadi ko'proq bo'lgan uy xo'jaliklarining katta qismi berilgan.

Kambag'allik darajasi ko'rsatkichi daromadlari kambag'allik chegarasidan past bo'lgan uy xo'jaliklari (yoki aholi ulushiga (yoki uy ahvolini kambag'al, deb belgilaydigan boshqa standartga), uy xo'jaliklari daromadlarining yetishmasligiga, aholining kambag'al qatlami daromadlariga va darajaga qarab farqlanish darajasiga bog'liq. Kambag'allikning sintetik ko'rsatkichi (*Sen*- indeks) ushbu omillarning barchasini hisobga oladi va qashshoqlikning eng keng tarqalgan xususiyati hisoblanadi. Bu formula bo'yicha hisoblanadi

$$S = L \left(N + \frac{d}{p} Gp \right)$$

Bu yerda L - kambag'allarning ulushi;

N - qashshoqlik chegarasiga o'rtacha daromad taqchilligi (kam daromadlar farqi); d - kambag'al uy xo'jaliklarining o'rtacha daromadi;

P - qashshoqlik chegarasi; Gp - kambag'al uy xo'jaliklari uchun Gini koeffitsiyenti.

Sen indeksi - bu kambag'al deb tasniflangan uy xo'jaliklari tanqisligining yig'indisi. Ushbu ko'rsatkich 0 dan 1 gacha o'zgarib turadi. *Sen*- indeks vaqtinchalik va hududiy taqqoslash uchun ishlatiladi, chunki u kambag'allik darajasi, uning intensivligi va kambag'allar o'rtasidagi tengsizlikning xususiyatlarini birlashtiradi. Zamonaviy sharoitda qashshoqlikning asosiy sabablari quyidagilardir: ayrim toifadagi ishchilar uchun ish haqining pastligi, uy sharoitida qaramog'ida bo'lganlarning ko'pligi, ishsizlik, pensiyalar, stipendiyalar va nafaqalarning past darajasi. Shunga asoslanib, qashshoqlik statistikasi ushbu omillarning qashshoqlik dinamikasi, tarqalishi va chuqurligiga ta'sirini o'lchash uchun ishlab chiqilgan.

Qashshoqlikning ijtimoiy-iqtisodiy ko'rinishi (portreti) - bu qashshoqlikni jamiyatning ma'lum bir qismi holati sifatida tavsiflovchi xususiyatlar tizimi. U quyidagi ko'rsatkichlar guruhlarini o'z ichiga oladi: demografik (uy xo'jaliklarining o'rtacha kattaligi, uning tarkibi, a'zolarining yoshi va jinsi xususiyatlari, tug'ilish darajasi, o'limi, kasallanish darajasi), iqtisodiy (daromad manbalari va ulardan foydalanish, uy mulklari, uy xo'jaligi a'zolarining ish bilan ta'minlanishi), ijtimoiy (kambag'allarning tabaqalanishi, ijtimoiy subsidiyalar, uy xo'jaliklari byudjeti taqchilligi, oziq-ovqat iste'mol qilish darajasi va kaloriya tarkibi, uy-joy sharoitlari, ijtimoiy kompleks tarmoqlari bo'yicha xizmatlarni iste'mol qilish).

Savollar va topshiriqlar

1. Aholi daromadlarini tavsiflash uchun qanday ko'rsatkichlardan foydalaniladi?
2. Aholining pul daromadlarini hisoblash uchun qanday ma'lumot manbalari mavjud.
3. Uy xo'jaliklarining umumiy daromadlari va pul daromadlari o'rtasidagi farq nima?
4. Aholi jon boshiga daromad qanday hisoblanadi?
5. Daromad taqsimotiga ta'sir qiluvchi omillar qanday?
6. Qashshoqlikni baholash usuli qanday qo'llaniladi?

XVI-BOB. AHOLI ISTE'MOLI STATISTIKASI

Reja:

- 1§. Iste'molni statistik o'rganishning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati
- 2§. Aholini iste'mol qilish ko'rsatkichlari tizimi
- 3§. Oziq-ovqat bo'lmagan mahsulotlar va xizmatlarning iste'mol statistikasi
- 4§. Iste'molni statistik o'rganishning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati

1§. Iste'molni statistik o'rganishning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati

Moddiy ne'matlar va xizmatlarni iste'mol qilish darajasi va tarkibi aholi turmush darajasining eng muhim xususiyatidir. Bundan tashqari, ijtimoiy-iqtisodiy statistikada iste'mol ko'rsatkichlari aholining daromadlari va xarajatlari balansini, tovar va xizmatlarga samarali talabni va uni qondirish darajasini baholash, ehtiyojlar, bozorga xos bo'lmagan tovar va xizmatlarni iste'mol qilish hajmi va boshqalar aholining iste'molchilar xatti-harakatlarini tahlil qilish va asosiy rivojlanishini baholash uchun ishlatiladi.

Iste'mol sohasini o'rganishda statistik kuzatuv obyekti sifatida butun aholi yoki uning alohida guruhlari (iqtisodiy faol aholi, mehnatga layoqatli shaxslar, bolalar, nafaqaxo'rlar va boshqalar) shuningdek, umumiy aholi soniga o'xshash xususiyatlarga ega bo'lgan uy xo'jaliklari to'plami yoki berilgan to'planning bir qismi kabi **iste'mol birliklari** olinishi mumkin.

Agar biz aholining iste'molini umuman oladigan bo'lsak, unda, qoida tariqasida, pullik va bepul asosda taqdim etiladigan moddiy ne'matlar va xizmatlarning iste'molini (bepul tibbiy yordam olish, ta'lim olish; uy-joy uchun to'lash uchun imtiyozlar va kompensatsiyalarni nazarda tutamiz) va kommunal xizmatlar; dori-darmonlarni bepul yoki xarajatlarni qisman qoplash bilan ta'minlash va boshqalar. Tovarlar va xizmatlarni aholi hisobidan sotib olish harakatlarida namoyon bo'ladigan iste'mol odatda **shaxsiy iste'mol**, deb ataladi.

Tovarlar va xizmatlarni sotib olish uchun **sarflanadigan xarajatlar iste'mol xarajatlari**, deb ataladi. Agar o'z-o'zidan ishlab chiqarilgan mahsulotlar, masalan, oziq-ovqat mahsulotlarini oila, uy xo'jaligi yoki shaxs iste'mol qilsa, ular shaxsiy iste'mol sifatida ham tasniflanadi. Iste'molni tahlil qilishda hozirgi kunda **iste'mol savatchasi** tushunchasi keng qo'llanilmoqda, bu aholi yoki uning alohida guruhlari iste'mol qilish uchun mo'ljallangan oziq-

ovqat mahsulotlari, nooziq-ovqat tovarlari va xizmatlarining ma'lum bir to'plamini anglatadi.

Muayyan vazifalarga qarab, o'rganish obyektlari turli xil iste'molchilar savatlari bo'lishi mumkin: minimal, maxsus standart sifatida qabul qilingan; tovar va xizmatlarni iste'mol qilishning oqilona me'yorlari asosida shakllangan; umuman, yoki uning alohida guruhlari tomonidan tovar va xizmatlarning real iste'molini aks ettiruvchi haqiqiy holat. Turmush sharoitining yomonlashuvi sharoitida aholining normal ko'payishini ta'minlaydigan oziq-ovqat, nooziq-ovqat tovarlari va xizmatlarni iste'mol qilishning maqbul pastki chegarasi sifatida qaraladigan **minimal iste'mol savatiga** alohida e'tibor qaratilmoqda.

Ratsional iste'mol savati, eng avvalo, farq qiladi, chunki u aholining tovar va xizmatlarga bo'lgan oqilona ehtiyojlarini qondirishning yetarlicha yuqori darajasini ta'minlaydigan shuningdek, ancha keng ilmiy asoslangan ratsional iste'mol me'yorlari asosida shakllanadi nihoyat, **haqiqiy iste'mol savati** aholi yoki alohida ijtimoiy-demografik guruhlar tomonidan haqiqatda iste'mol qilingan tovar va xizmatlar to'plamini tavsiflaydi. Yuqoridagi iste'mol savatlari turlarining tarkibi o'rtacha aholi jon boshiga, oilaga yoki umuman bir xonadonga to'g'ri keladigan fizik jihatdan hisoblab chiqiladi.

Iste'mol birligi sifatida o'rtacha oila uchun hisob-kitoblar, birinchi navbatda, nooziq-ovqat mollari va turar-joylarning bir qismi butun oila tomonidan ishlatilishi sababli zarur. Uy-ro'zg'or buyumlari, masalan, mashinalar, televizorlar, mebel va oshxona jihozlarini o'z ichiga olishi mumkin. Uy-joylardan va individual xizmatlardan foydalanish ham oilaviy asosda bo'lishi mumkin. Iste'mol savatining minimal, ratsional yoki haqiqiy to'plamining qiymat ifodasi mos ravishda minimal, ratsional yoki haqiqiy iste'mol byudjeti, deb ataladi.

2§. Aholini iste'mol qilish ko'rsatkichlari tizimi

Aholini iste'mol qilish toifasining murakkabligi va ko'p qirraliligi iste'molni milliy buxgalteriya hisobi tizimidan (yoki milliy iqtisodiyot balansidan), qishloq xo'jaligi mahsulotlari, chakana savdo statistikasi va aholiga sotiladigan xizmatlar hajmi va statistika bilan yakunlangan uy xo'jaliklarining byudjeti va vaqtdan foydalanish bo'yicha so'rovlar, resurslar

balansidan va foydalanishdan boshlab har xil jihatlarda tavsiflovchi juda xilma-xil ma'lumotlarda ifodalanadi.

MDHdagi makro darajada iste'mol qilish maqsadlarida yalpi ixtiyoriy daromaddan foydalanishni tavsiflash uchun **"uy xo'jaliklarining haqiqiy yakuniy iste'moli"** yig'indisi ko'rsatkichidan foydalaniladi, bu moliyalashtirish manbai va davlat boshqaruvi institutlari tomonidan jamiyatga ko'rsatiladigan jamoaviy xizmatlar narxidan qat'i nazar rezident uy xo'jaliklari tomonidan individual iste'mol uchun sotib olingan barcha tovar va xizmatlar narxidan iborat. Uy xo'jaliklari uchun bu ularning iste'mol tovarlari va xizmatlariga sarflangan xarajatlari va uy xo'jaliklariga xizmat ko'rsatuvchi davlat va notijorat tashkilotlaridan uy xo'jaliklariga xizmat ko'rsatadigan mol-mulkni natura shaklida bepul oladigan alohida tovar va xizmatlarning qiymatini o'z ichiga oladi.

Iste'mol sohasini o'rganish birinchi navbatda shaxsiy iste'molni tahlil qilishga asoslangan, ya'ni tovar va xizmatlarni sotib olish uchun aholining pul xarajatlari, - oziq-ovqat, kiyim-kechak, poyabzal, matolar, madaniy va maishiy buyumlar, yoqilg'i, elektr energiyasini sotib olish uchun aholining xarajatlari; jamoat transporti, uy-joy kommunal xizmatlari, maishiy xizmatlarga to'lash uchun va boshqalar. Bu bepul tibbiy xizmat va bepul umumiy va kasb-hunar ta'limi, ko'p bolali va nogiron oilalarga, nogironlarga va aholining boshqa zaif guruhlariga moddiy yordam hisoblanadi. Aholining ma'lum guruhlari uchun bunday ijtimoiy transfertlar iste'molning ma'lum darajasini ta'minlashning asosiy manbalari bo'lishi mumkin.

Uy xo'jaliklarining haqiqiy yakuniy iste'molining ajralmas ko'rsatkichi aholi hayot darajasining eng muhim xarakteristikasi bo'lgan iste'molning umumiy hajmi to'g'risida makro darajada va bu ko'rsatkichning tarkibiy qismlari - material, tovarlar va xizmatlar olish manbalari to'g'risida fikr beradi. Shuni ta'kidlash kerakki, uy xo'jaliklarining haqiqiy yakuniy iste'molining SNA ko'rsatkichi yaqin vaqtgacha xalq xo'jaligi balansida hisoblab chiqilgan va aholi tomonidan iste'mol qilinadigan moddiy ne'matlar va xizmatlarning umumiy iste'mol ko'rsatkichi bilan juda o'xshashdir va u aholining turmush darajasini integral baholash uchun foydalaniladi.

Ma'lum bir davr uchun uy xo'jaliklarining haqiqiy yakuniy iste'mol ko'rsatkichlari dinamikasini baholash uchun uni amaldagi narxlarda hisoblash yetarli bo'lmasligi mumkin. Masalan, inflyatsiya sharoitida taqqoslanadigan

narxlarda amaldagi yakuniy iste'mol hajmlarini vaqtincha taqqoslash amalga oshiriladi, ular uchun aholi xarajatlari tegishli iste'mol narxlari indekslariga moslashtiriladi va yuqorida ko'rsatilgan natura shaklida ijtimoiy transfertlar ta'minlanadi bepul tegishli tarmoq differentsiatorlari hisobga olingan holda qayta hisoblab chiqiladi. Shu bilan birga, iste'mol sohasini o'rganish yuqoridagi uy xo'jaliklarining haqiqiy yakuniy iste'moli makroiqtisodiy ko'rsatkich bilan cheklanmaydi.

Iste'mol hajmi va tuzilishiga ko'plab omillar ta'sir qiladi. Bir tomondan, bu ishlab chiqarish ko'lami va sur'ati, yangi tovar va xizmatlarning paydo bo'lishi. Boshqa tomondan, ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlarni taqsimlash mexanizmi, hayot narxining dinamikasi, yangi ehtiyojlarning paydo bo'lishi, ayrim ijtimoiy-demografik guruhlarda ehtiyojlarni qondirish uchun moddiy imkoniyatlar mavjud. Shuning uchun statistik kuzatish nafaqat umumiy xususiyatlarni, balki shaxsiy iste'mol jarayonidagi yangi tendentsiyalarni, turli guruhlardagi iste'mol xususiyatlarini ham ochib berishi kerak.

Ijtimoiy-iqtisodiy statistikada shaxsiy iste'mol ko'rsatkichlari pul va jismoniy jihatdan tovar va xizmatlar manbalarini ajratish bilan iste'mol tovarlari guruhlari uchun ishlab chiqilgan.

Statistik kuzatuvlarga ko'ra, shaxsiy iste'molning qiymat ko'rsatkichlariga ya'ni: ularning darajasi, tuzilishi va dinamikasi **aholining iste'mol xarajatlari kiradi**. Shu munosabat bilan shaxsiy iste'molning qiymat ko'rsatkichlari ularning daromadlari va iste'mol narxlari bilan bog'liqligida aholining individual ijtimoiy-demografik guruhlari, oilalar (uy xo'jaliklari) turlari va boshqalar sharoitida o'rganiladi. Hududlar sharoitida shaxsiy iste'mol ko'rsatkichlarini tahlil qilishda tabiiy-iqlim omillari, milliy xususiyatlar va madaniy an'analarning iste'mol tarkibiga ta'siri hisobga olinadi. Umumiy iste'mol xarajatlari darajasi, shuningdek tovar va xizmatlarning ayrim guruhlari uchun xarajatlar, qoida tariqasida, o'rtacha aholi jon boshiga, bir yoki yuzta uy xo'jaliklariga to'g'ri keladi.

Shaxsiy iste'molning tuzilishi uy xo'jaliklari xarajatlari yo'nalishlari bilan tavsiflanadi, xarajatlar esa bir tomondan moddiy boyliklarni sotib olish uchun, ikkinchi tomondan xizmatlar uchun aniq ajratilgan. Moddiy ne'matlar iste'molini tahlil qilishda ikkinchisi ikkita katta guruhga: oziq-ovqat va nooziq-

ovqat mahsulotlari, oziq-ovqat esa oziq-ovqat va alkogolli ichimliklarga bo'linadi.

Aholining turmush darajasi nuqtai-nazaridan oziq-ovqat, kiyim-kechak, poyabzal, uy-joyini o'z ichiga olgan aholining ustuvor ehtiyojlarini qondirish xarajatlari tahlil qilishning ustuvor yo'nalishlari hisoblanadi. Oilaviy byudjetning oziq-ovqat xarajatlari aholining moddiy ahvolidan ijtimoiy ko'rsatkichidir, chunki oilaviy byudjetning qolgan qismini, shu jumladan uning turmush darajasining yuqori darajasini tavsiflovchi moddalarining tarkibini shakllantirish ko'p jihatdan ularning hajmiga bog'liq.

Iste'mol xarajatlari tarkibini tahlil qilish o'rtacha statistik ko'rsatkichlar bilan chegaralanmaydi. Tadqiqotning muhim vazifalaridan biri aholi jon boshiga yuqori va past daromadga ega bo'lgan uy xo'jaliklarida (oilalarda) iste'mol darajasi va tarkibidagi farqlarni va ayniqsa, aholining (uy xo'jaliklarining) moddiy ta'minot guruhlari nuqtai nazaridan farqlarni o'rnatishdir. Shu maqsadda uy xo'jaliklari byudjetlarini o'rganish natijalari bo'yicha olingan ma'lumotlar aholi jon boshiga o'rtacha (pul, umumiy) daromadlar asosida saralanadi, iste'molchilar xarajatlarining mos keladigan miqdori va ularning tuzilishining o'ziga xos xususiyatlari belgilanadi.

3§. Oziq-ovqat bo'lmagan mahsulotlar va xizmatlarning iste'mol statistikasi

Oziq-ovqat bo'lmagan tovarlarni va xizmatlarni iste'mol qilish chegaralari oziq-ovqat mahsulotlariga qaraganda ancha keng. Ular inson va uning oilasi hayot tsiklining ko'plab omillari va bosqichlariga bog'liq. Bular yoshi, jinsi va ma'lumot darajasi, mehnat va turmush tarzi, oilaviy ahvoli va sog'lig'i; mulkni ta'minlash va joriy daromad; ma'lum ehtiyojlarning rivojlanish darajasi va ularni amalga oshirish imkoniyati; iqlim sharoiti va iste'molning milliy xususiyatlari va boshqalar. Statistik tadqiqotlar chegaralari va nooziq-ovqat mahsulotlarini iste'mol qilishning guruhlash xususiyatlari tahlilning aniq vazifalariga qarab sezilarli darajada farq qilishi mumkin.

Nooziq-ovqat tovarlari va xizmatlarini iste'mol qilish bo'yicha statistikaning eng umumiy vazifalari ularning darajasi va dinamikasi, aholining alohida guruhlari o'rtasida taqsimlanishi, iste'molchilarga sarflanadigan aholi yoki har bir uyga (100 ta uy) to'g'ri keladigan xarajatlarning umumiy miqdoridagi xarajatlar ulushi to'g'risida ma'lumot olish uchun qisqartiriladi.

Aholining nooziq-ovqat mahsulotlarini iste'mol qilishi to'g'risidagi ma'lumotlarning asosiy manbalari **chakana savdo statistikasi ma'lumotlari va uy xo'jaliklarining byudjet tadqiqotlari hisoblanadi**. Belgilangan vazifalar nuqtai nazaridan chakana savdo aylanmasi aholining samarali talabini amalga oshirish uchun kanal bo'lib xizmat qiladi va shuning uchun uning qiymati va jismoniy ko'rsatkichlari **so'l darajasida** nooziq-ovqat tovarlari iste'molini baholash uchun ishlatiladi. Ushbu ko'rsatkichlarga quyidagilar kiradi:

- joriy va taqqoslanadigan narxlarda iste'mol tovarlarini chakana savdosi;
- chakana savdoning tovar tarkibi va nooziq-ovqat tovarlarini realizatsiya qilish hajmi;
- jon boshiga zarur oziq-ovqat bo'lmagan mahsulotlarni iste'mol qilish;
- asosiy iste'mol buyumlarini sotish va ularni aholiga etkazib berish.

Ushbu ko'rsatkichlar makro darajada mamlakat aholisi va ayrim hududlar tomonidan nooziq-ovqat mahsulotlarini iste'mol qilish darajasi va dinamikasini baholashga, haqiqiy iste'molni minimal va oqilona iste'molning tegishli me'yoriy ko'rsatkichlari bilan taqqoslashga, tendentsiyalarni aniqlashga imkon beradi. Iste'mol tuzilmasidagi o'zgarishlarda va aholining to'lov qobiliyati dinamikasida, iste'molchilarning istaklarini va iste'mol bozorining hajmi bo'yicha, taklif qilinayotgan nooziq-ovqat mahsulotlarining assortimenti va sifatini aholi ehtiyojiga qarab belgilash.

Ayrim turdagi nooziq-ovqat mahsulotlarini iste'mol qilish hajmi va tarkibidagi o'zgarishlarni inflyatsion jarayonlar yoki ayrim tovarlarga iste'mol narxlarining ko'tarilishi (pasayishi), shuningdek, iste'mol bozorida yangi namunalar paydo bo'lishi bilan bog'liq holda o'rganish mumkin.

Oziq-ovqat bo'lmagan mahsulotlarning iste'molini miqdoriy tahlil qilishda ular turli xil mezonlarga ko'ra, asosan maqsadlari va xizmat ko'rsatish muddati bo'yicha guruhlanadi. Mahalliy amaliyotda quyidagi guruhlash eng ko'p qo'llaniladi: kiyim-kechak (shu jumladan trikotaj va mo'ynali mahsulotlar, ichki kiyim, matolar, bosh kiyimlar); poyabzal (charm, to'qimachilik, kauchuk va boshqalar); shaxsiy gigiena va shaxsiy buyumlar; farmatsevtika va tibbiy mahsulotlar; uy kimyoviy moddalari va maishiy buyumlar; tamaki mahsulotlari; mebel; soat; oshxona va ovqat idishlari, uy

jihozlari; televidenie va radio tovarlari; transport vositalari va ehtiyot qismlar; asosiy jihozlar va qishloq xo'jaligi asbob-uskunolari; yoqilg'i va boshqa yoqilg'i-moylash materiallari; qurilish mollari; tazyiqlar va ish yuritish materiallari; dam olish uchun narsalar; zargarlik buyumlari; kompyuter muhandisligi.

Ro'yxatdagi nooziq-ovqat mahsulotlarining har bir guruhi uchun byudjetning xarajatlar qismida aks ettirilgan iste'mol hajmi chakana tovar aylanmasi statistikasida tegishli savdo hajmi bilan, uy xo'jaliklari byudjeti statistikasida esa nooziq-ovqat mahsulotlarini sotib olish xarajatlari bilan tavsiflanadi.

Byudjet tadqiqotlari ma'lumotlari asosida mahsulot birligining o'rtacha sotib olish narxini hisoblash qobiliyati arzon va qimmat mahsulotlarni sotib olish hajmini aniqlashga imkon beradi. Bunday statistik kuzatuvlar samarali talabni aniqlash, iste'mol bozorini rivojlantirish istiqbollarini shakllantirish uchun katta ahamiyatga ega. Statistik tahlilning muhim jihati nooziq-ovqat mahsulotlarini iste'mol qilish hajmi va tuzilishining aholi daromadlariga bog'liqligini aniqlashdir.

Iste'molning moddiy ta'minlanish darajasiga qarab farqlanishini aniqlash uchun aholining byudjet so'rovlari ma'lumotlaridan keng foydalaniladi. Ularning yordami bilan nooziq-ovqat mahsulotlarini sotib olish uchun daromadlar miqdori va ulushi aniqlanadi, iste'molchilarning sarf-xarajatlarning alohida moddalarining aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromadlari darajasiga bog'liqligi belgilanadi, bu oxir-oqibat guruhlar uchun elastiklik koeffitsiyentlari tovarlar yoki ularning alohida turlari bilan tavsiflanadi. Shu bilan birga, haqiqiy iste'mol minimal va oqilona standartlarga qay darajada mos kelishi, iste'molning o'zgarishi va aholining sotib olish qobiliyatining dinamikasida qanday tendentsiyalar kuzatilayotganligi, taklif etilayotgan tovarlar hajmi, assortimenti va sifati bo'yicha aholining ehtiyojlari iste'mol bozori qay darajada yetarli ekanligi aniqlanadi. Agar vazifa nooziq-ovqat mahsulotlarini iste'mol qilish tuzilmasi va yakka tartibdagi uy xo'jaliklari daromadlari o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlashdan iborat bo'lsa, moddiy ta'minotga bog'liq holda iste'mol qilinadigan tovarlar tarkibidagi o'zgarishni o'rganish kerak, bu o'sish bilan kengayib boradi.

Yuqorida sanab o'tilgan nooziq-ovqat tovarlari guruhlari orasida kiyim-kechak va poyabzal statistik kuzatuvning ustuvor yo'nalishi hisoblanadi. Oziq-

ovqat kabi, ular insonning fiziologik ehtiyojlarini qondirish uchun mo'ljallangan muhim narsalardir. Kiyim-kechak va poyabzal xarajatlari nooziq-ovqat mahsulotlarining oilaviy byudjetining muhim qismini tashkil etadi (yarmi va undan ko'pi). Ushbu xarajatlar, shuningdek, kiyim-kechak va poyafzal iste'molining tabiiy ko'rsatkichlari (hisoblagichlar, juftliklar, aholi jon boshiga o'rtacha), har xil nuqta nazardan tahlil qilinishi mumkin. Shuningdek, kiyim-kechak va poyafzallarni iste'mol qilishda odamlarning o'rni va turmush tarziga, uy xo'jaligi a'zolarining demografik xususiyatlariga qarab sezilarli sifat farqlarini aniqlash muhim ahamiyatga ega. Masalan, qoida tariqasida, ishlab chiqarilgan mahsulotlar, shu jumladan kiyim va poyafzal sotib olishga sarflanadigan sarflarning iste'mol xarajatlardagi ulushi shahar aholisiga qaraganda qishloq aholisi uchun ancha yuqori. Bu, birinchi navbatda, qishloq aholisi oziq-ovqat mahsulotlariga shahar aholisiga nisbatan ancha kam pul sarflashi bilan bog'liq, chunki ular o'zlari ishlab chiqargan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini iste'mol qiladilar (o'zlarining yordamchi xo'jaliklarida etishtiriladi).

Yosh guruhlari bo'yicha tahlil qilinganida, qariyalar tomonidan kiyim va poyafzal iste'mol qilinishini baholashda ba'zi qiyinchiliklar yuzaga keladi. Buning sababi shundaki, ba'zi ehtiyojlar ular tomonidan ilgari to'plangan mol-mulk hisobiga qondiriladi, shuning uchun ushbu aholi guruhi uchun kiyim va poyabzalning haqiqiy iste'moli sotib olish aktlarida qayd etilganidan yuqori bo'ladi. Bunday ma'lumotlar nafaqat iste'mol bozorini shakllantirish uchun, balki tovar va xizmatlarni iste'mol qilish sohasidagi haqiqiy manzarani aks ettiruvchi minimal va oqilona iste'mol chegaralarini belgilaydigan tegishli ijtimoiy standartlarni ishlab chiqish uchun ham muhimdir.

Oziq-ovqat bo'lmagan mahsulotlarni iste'mol qilish yuqorida ko'rsatilgan guruhlariga qaraganda batafsilroq o'rganilishi mumkin, tovarlarning ayrim turlariga qadar, zamonaviy sharoitlarda sotib olish hayot darajasining ko'rsatkichlari bo'lishi mumkin. Bunday ko'rsatkichlar, masalan, aholining avtomobillarni sotib olish va ekspluatatsiya qilish xarajatlari, shu jumladan qimmat importni yoki qimmatbaho buyumlarni, masalan, zargarlik buyumlari, hashamatli buyumlarni sotib olish xarajatlari bo'lishi mumkin. Ushbu tovarlarni sotib olish narxining oshishi aholi turmush darajasining oshganligidan dalolat berishi aniq.

4§. Iste'molni statistik o'rganishning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati

Iste'mol tarkibini statistik o'rganish natijasida nafaqat moddama-modda, balki tovarlarning ayrim turlari bo'yicha ham aholining iste'molchilar xulq-atvorining barqaror tendentsiyalari aniqlanishi mumkin. Masalan, daromadlarning oshishi bilan tayyor kiyimlardan keng foydalanish tendentsiyasi va matolarni sotib olish va kiyim tikish narxining pasayishi, ayrim tovarlarning o'rtacha narxlari oshishi sababli ularning ortishi sifat va boshqalar.

Ichki statistikada moddiy farovonlikni tavsiflash uchun aholining xavfsizligi ko'rsatkichlari va uy xo'jaliklarida uzoq umr ko'riladigan tovarlarning mavjudligi ham keng qo'llaniladi. Aholini uzoq muddatli tovarlar bilan ta'minlash umumlashtiruvchi ko'rsatkich bo'lib, ushbu tovarlarni sotish hajmi va ularning ishlash muddati to'g'risidagi chakana tovar aylanmasi statistikasi ma'lumotlari asosida 1000 aholiga yoki 100 oilaga to'g'ri keladigan makro darajada hisoblanadi.

Bardoshli buyumlarning ishlash muddati ularning xizmat ko'rsatish muddatlari, jismoniy va ma'naviy eskirishi asosida belgilanadi. Shunday qilib, agar televizorlarning ishlash muddati 12 yil deb belgilangan bo'lsa, 1998-yil 1-yanvardagi aholining ular bilan ta'minlanishini hisoblashda 1986-1997-yillarda sotilgan televizorlar soni olinadi. Aholini uzoq muddatli buyumlar bilan ta'minlash to'g'risidagi ma'lumotlar quyidagi ro'yxat bo'yicha statistik nashrlarda keltirilgan: televizorlar; radio qabul qiluvchilar (shu jumladan stereolar, pleyerlar, tyunerlar, kuchaytirgichlar); magnitafonlar, video magnitafonlar, videokameralar; muzlatgichlar; kir yuvish mashinalari; elektr changyutgichlar; tikuvchilik va trikotaj mashinalari; soat; avtomobillar; mototsikllar va skuterlar; velosipedlar va mopedlar; kameralar.

Aholining ayrim qatlamlarini yuqorida sanab o'tilgan uzoq umr ko'radigan mahsulotlar bilan ta'minlashdagi farqlarni tavsiflovchi ma'lumot olish uchun ushbu tovarlarning aholi jon boshiga o'rtacha daromadlari har xil, turar-joy sharoitlari, shuningdek, har xil tarkibdagi uy xo'jaliklarida mavjudligini namunaviy tadqiqotlar shahar va qishloq joylarda yashovchilar amalga oshiriladi. Ushbu ma'lumotni olish uy xo'jaliklari byudjetini o'rganish yo'nalishlaridan biridir.

Statistik tahlilning predmeti - kam ta'minlangan va ko'p daromadli uy xo'jaliklari, kichik va ko'p oilalar, qishloq va shahar uy xo'jaliklarini uzoq

muddatli mahsulotlar bilan ta'minlash dinamikasi va farqlanishi; uy xo'jaliklarining daromad darajasi va demografik xususiyatlariga qarab kommunal, maishiy, maqsadli va madaniy buyumlarni sotib olishdagi farqlar.

Fiskal statistika ma'lum bir zamonaviy uzoq muddatli tovarlarga ega bo'lgan uy xo'jaliklarini tavsiflashga imkon beradi. Zamonaviy sharoitda aholining turmush darajasi nafaqat oziq-ovqat va nooziq-ovqat mahsulotlarini iste'mol qilish ko'lami, balki **pullik va bepul xizmatlarni iste'mol qilish bilan** ham belgilanadi.

Xizmatlardan foydalanish hajmi va dinamikasi aholi turmush darajasining ko'rsatkichlari hisoblanadi. Aholi daromadlarining o'sishi bilan ular tomonidan iste'mol qilinadigan pullik xizmatlarning hajmi va tarkibi o'sib boradi va kengayib boradi. Aholi oziq-ovqat, kiyim-kechak va poyabzalga, uzoq umr ko'rishga mo'ljallangan asosiy ehtiyojlarga bo'lgan ehtiyojni qondirib, turli xil xizmatlarga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish uchun qancha ko'p pul yo'naltirsa, uning moddiy farovonligi shunchalik yuqori bo'ladi. Shu bilan birga, shuni yodda tutish kerakki, davlat aholi uchun ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan bepul xizmatlar sohasidagi muassasalarni saqlash xarajatlarning katta qismini o'z zimmasiga oladi. Bunga bepul umumiy va kasb-hunar ta'limi, tibbiy va ijtimoiy yordam, keksalarni qo'llab-quvvatlash va boshqalar kiradi.

Pullik xizmatlar sohasiga kelsak, aholiga pullik xizmatlarni joriy va taqqoslanadigan narxlarda sotish hajmi umumlashtiruvchi ko'rsatkich sifatida ishlatiladi, bu har qanday mulk shaklidagi korxonalar tomonidan aholidan to'lov uchun olingan to'lovlar miqdori to'g'ridan-to'g'ri korxonalar kassasiga va bank muassasalari orqali ko'rsatiladigan xizmatlar, shu jumladan qo'shilgan qiymat solig'i, maxsus soliqlar, aktsiz solig'i va boshqalardan iborat. Shu bilan birga, amaldagi narxlarda va tariflarda xizmatlarni sotish dinamikasini tavsiflovchi pullik xizmatlarni sotish hajmining amaldagi narxlarda indekslari hisobot davridagi xizmatlar hajmining nisbati sifatida aniqlanadi hamda tayanch davridagi xizmatlar hajmi; ushbu indekslar narxlar va ko'rsatilayotgan xizmatlar sonining bir vaqtning o'zida o'zgarishi ta'sirida bo'lgan xizmatlar hajmidagi o'zgarishlarni aks ettiradi.

Pullik xizmatlarni real narxlarni doimiy narxlarda sotish dinamikasini tavsiflovchi ko'rsatkichlar hisobot davridagi pullik xizmatlarni sotish hajmini hisobot davri narxlarida iste'mol narxlari indeksiga va tovarlarga qayta

hisoblash va haqiqiy hajmga bo'lish mos yozuvlar davridagi xizmatlarni sotish yo'li bilan hisoblanadi. Aholiga sotiladigan xizmatlar hajmi va ularning tarkibi to'g'risidagi ma'lumotlar har oy to'planadi va, odatda, statistik materiallarda e'lon qilingan mamlakatning asosiy ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlariga kiritiladi.

Aholi tomonidan iste'mol qilinadigan xizmatlarning tarkibini o'rganish uchun ular, avvalambor, ularning maqsadlariga qarab, aholining ma'lum ehtiyojlarini qondirish asosida guruhlanadi. Statistik hisobda xizmatlarning quyidagi guruhlanishi eng ko'p qo'llaniladi: shaxsiy xizmatlar; yo'lovchi transporti va aloqa xizmatlari; uy-joy kommunal xizmatlari; ta'lim xizmatlari; bolalarni maktabgacha tarbiyalash bo'yicha xizmatlar; tibbiy, sanatoriy va veterinariya xizmatlari; sug'urta va moliyaviy xizmatlar; turistik va ekskursiya xizmatlari; jismoniy tarbiya va sport; madaniyat, san'at va boshqa ko'ngil ochish muassasalari xizmatlari; yuridik xizmatlar va boshqalar.

Bunday kattalashgan guruhlash aholining asosiy ehtiyojlarini aks ettiradi va ma'lum vaqt davomida ma'lum turdagi xizmatlarni iste'mol qilish tarkibidagi o'zgarishlarni baholashga imkon beradi. Makro darajadagi aholi tomonidan xizmatlarning iste'mol qilinishini o'rganish, namunaviy byudjet so'rovlari ma'lumotlariga ko'ra uy xo'jaliklarining tegishli iste'mol xarajatlari darajasi va tuzilishi to'g'risidagi ma'lumotlar bilan to'ldiriladi. Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan uy-joy daromadlari tarkibiga, yashash joyiga qarab iste'mol xarajatlari darajasi, dinamikasi va tuzilishini tahlil qilish daromadlar darajasiga, turmush tarziga va shunga qarab aholining ayrim guruhlari ehtiyojlariga qarab xizmatlarni iste'mol qilish xususiyatlarini aniqlashga imkon beradi. Turli darajadagi moddiy boyliklarga ega bo'lgan uy xo'jaliklarining uy-joy kommunal xizmatlari kabi turar-joy binolarini ijaraga berish, ularga xizmat ko'rsatish va ta'mirlash, energiya, gaz va suv ta'minoti, issiqlik ta'minoti kabi xizmatlarga bo'lgan ehtiyojlarini aniqlashga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Savol va topshiriqlar

1. Shaxsiy iste'mol deganda nima tushuniladi?
2. Iste'mol savati va iste'mol byudjetiga tavsif bering.
3. Iste'molni tavsiflash uchun qanday ko'rsatkichlar qo'llaniladi?
4. Iste'molni o'rganishda qanday ma'lumot manbalari va kuzatish usullari qo'llaniladi.

XVII-BOB. IJTIMOY TA'MINOT VA AHOLINI IJTIMOY HIMOYA QILISH STATISTIKASI

Reja:

- 1§. Ijtimoiy ta'minotni statistik o'rganishning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati
- 2§. Pensiya statistikasi
- 3§. Nogironlar statistikasi

1§. Ijtimoiy ta'minotni statistik o'rganishning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati

Ijtimoiy ta'minot - bu tabiiy ofatlar paytida yordam ko'rsatadigan yani, nogironlik bilan cheklash yoki tashqi yordamga muhtoj bo'lgan holatlarda shuningdek, aholi turmush sharoitidagi nomutanosibliklarni kamaytiradigan xizmatlarni ko'rsatishga yo'naltirilgan muassasalar va xizmatlar tizimi.

Aholini ijtimoiy himoya qilish - bu qarilik yoki nogironlik, kasallik, homiladorlik tufayli, nogironligi tufayli, yoki oilalarga daromadni (yoki uning bir qismini) saqlash, (onalik), ishsizlik, oila boquvchisining o'limi, shuningdek, aholining katta va kam ta'minlangan guruhlarini, talaba yoshlarini va boshqalarni moddiy qo'llab-quvvatlash uchun qonunchilik va me'yoriy hujjatlarda nazarda tutilgan mexanizmlar majmuidir.

Ijtimoiy yordam miqdorini belgilashda, kimdir qo'llab-quvvatlashga muhtoj bo'lgan aholining ehtiyojlaridan ham, davlatning ushbu maqsadlar uchun mamlakat iqtisodiy rivojlanishining ushbu bosqichida mavjud bo'lgan real resurslaridan ham daromad oladi. Ijtimoiy ta'minot normalari, qoida tariqasida, davlatning ijtimoiy siyosatining ko'rsatkichlari bo'lib xizmat qiladi.

Ijtimoiy ta'minot organlari va muassasalari faoliyatining vazifalari va yo'nalishlaridan kelib chiqib, statistik kuzatuv vazifalariga quyidagi ma'lumotlar yig'ish kiradi:

- ijtimoiy to'lovlar hajmi va ularning manbalari;
- turlari bo'yicha ijtimoiy ta'minot bilan qamrab olingan shaxslar soni;
- oluvchiga tegishli bo'lgan ijtimoiy nafaqalarning o'rtacha hajmi.

Ijtimoiy to'lovlarning xilma-xilligi sababli biz faqat ularning asosiy turlari statistikasiga e'tibor qaratamiz.

2§. Pensiya tizimi

Ijtimoiy ta'minotning ushbu sohasi eng keng tarqalgan. **Pensiya sug'urtasi majburiy (davlat) ijtimoiy sug'urta turlaridan biridir.** Ushbu **sug'urta tizimining majburiy xususiyati, birinchi navbatda, majburiy sug'urta to'lovlari**da ifodalanadi; ikkinchidan, to'lovlarni qabul qilishning to'g'ri va o'z vaqtida amalga oshirilishini davlat nazoratida; uchinchidan, ishchilarga qonunlarda belgilangan shartlarda va me'yorlarga muvofiq ayrim turdagi ijtimoiy yordam ko'rsatishda muhim. Pensiya tizimining ishlashi asosan byudjetdan tashqari kredit va moliya tizimlariga tegishli Pensiya jamg'armasi hisobidan ta'minlanadi.

Hozirgi vaqtda bozor iqtisodiyoti sharoitida shakllangan xalqaro standartlarni hisobga olgan holda, pensiya ta'minotining yangi kontsepsiyasini ishlab chiqish yakunlanmoqda. Uch pog'onali pensiya tizimi yaratilmoqda: davlat pensiyalarining dastlabki ikki pog'onasi - **keksa yoshdagi yoki nogironlikning asosiy pensiyalari va mehnat (sug'urta) pensiyalari.** Uchinchi daraja - ish beruvchilar va ishchilarning badallari hisobidan to'lanadigan **nodavlat pensiyalar** (kasbiy yoki ixtiyoriy). Sug'urta mukofotlarini shaxsiy hisobga olish joriy etildi. Shu bilan birga, pensiya ta'minoti tizimi faoliyatining asosiy prinsipi pensiya ta'minoti shartlari va me'yorlarining davlatning iqtisodiy imkoniyatlari va iqtisodiy faol aholi soniga mutanosibliigi bo'lib qoladi.

Ijtimoiy ta'minot sohasidagi davlatning haqiqiy imkoniyatlarining asosiy ko'rsatkichlari nafaqalar va ijtimoiy yordamni to'lashga sarflanadigan xarajatlar darajasi va ulushi kabi ko'rsatkichlardir. Har qanday davlatning keksa fuqarolari uchun asosiy daromad manbai pensiya hisoblanadi. Amaldagi qonunchilikda tayinlangan pensiyalarning ikkita asosiy turi - **mehnat va ijtimoiy nafaqalar** belgilangan. Shunga ko'ra, statistik ko'rsatkichlar tizimi ikki blokga bo'linadi: birinchi blokda mehnat pensiyalari to'g'risidagi ma'lumotlar, ikkinchi blokda ijtimoiy pensiyalar to'g'risidagi ma'lumotlar mavjud.

Mehnat pensiyalari ish stajini hisobga olgan holda tayinlanadi, shu bilan pensiya ta'minoti me'yorlarining mehnat hissasiga bog'liqligini belgilaydi. Mehnat pensiyalari ish stajiga bogliq qarilik (qarilik) va nogironlik to'g'risida, boquvchisini yo'qotish munosabati bilan pensiyaga bo'linadi.

Pensiya (qarilik) nafaqasi bu hozirgi kunda mehnat yoshining yuqori chegarasiga etganida tayinlanadi. Amaldagi qonunchilikka muvofiq, maxsus mehnat sharoitlari tufayli, ayrim toifadagi ishchilar uchun mehnat yoshining yuqori chegarasi qisqartiriladi. **Pensiyaning maxsus turi - bu katta yoshli pensiya.** U, qoida tariqasida, uzoq vaqt davomida kasbiy faoliyati erta kasbiy qarish xavfi bilan bog'liq bo'lgan shaxslar uchun pensiya yoshiga etishidan qat'iy nazar tayinlanadi. Ushbu turdagi pensiyani oladigan xodimlar doirasi yetarlicha keng va shuning uchun statistik kuzatuv obyekti hisoblanadi.

Nogironlik bo'yicha pensiyalar ham ishchi kuchining bir qismidir.

Qonunchilikka ko'ra, nogiron - bu kasallik, jarohatlar va boshqa nuqsonlar tufayli organizmning hayotiy faoliyatining buzilishi sababli sog'lig'ining doimiy buzilishi, ijtimoiy yordam va himoyaga muhtoj odam. Hayotiy faoliyatning chegaralanishi o'z-o'zini parvarish qilish, harakatlanish, yo'nalish, aloqa, o'z xatti-harakatlarini nazorat qilish, shuningdek mehnat faoliyatini amalga oshirish qobiliyatini yoki qobiliyatini to'liq yoki qisman yo'qotish bilan ifodalanadi.

Hayotiy faoliyatning pasayish darajasiga qarab, nogironlik nafaqasi miqdoriga ta'sir ko'rsatadigan nogironlikning uchta guruhi belgilanadi. Nogironlarni pensiya bilan ta'minlashning o'ziga xos xususiyatlari ular uchun statistik monitoringni tashkil etish va ushbu kontingentni nafaqaxo'rlarning umumiy sonidan ajratish zarurligini taqozo etadi. Statistik kuzatuv obyekti (ijtimoiy statistika vazifalari doirasida), avvalo, nafaqaxo'rlar soni - jami va tayinlangan pensiyalar turlari bo'yicha, bu mamlakat aholisini pensiya tizimi bilan qoplanishini tavsiflaydi.

Shunga asosan, statistik hisobot ijtimoiy ta'minot (ijtimoiy himoya) organlarida ro'yxatdan o'tgan pensiya oluvchilarning umumiy soni to'g'risidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi; mehnat pensiyalari tayinlangan nafaqaxo'rlar soni, shu jumladan yoshi (keksalik yoshi) bo'yicha, ulardan toifalari bo'yicha: urush qatnashchilari, Leningrad qamalida bo'lgan aholisi, asossiz ravishda qatag'on qilingan; radiatsiya ta'siridan jabrlanganlar; erta pensiya oladigan ishsizlar; qochqinlar va ko'chirilganlar.

Qariyalarga oid pensiyalarni oluvchilarning umumiy sonidan yuqorida ko'rsatilgan toifadagi nafaqaxo'rlarning ajratilishi, ularning pensiya ta'minotining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq bo'lib, ular pensiya hisoblash uchun aholining qolgan qismiga nisbatan qo'shimcha nafaqalar yoki

boshqa shartlardan iborat bo'ladi. Xuddi shu printsipga ko'ra, statistik hisobotda nafaqasi maxsus yoki imtiyozli shartlarda hisoblanadigan boshqa toifadagi nafaqaxo'rlar soni ko'rsatiladi: yer osti ishlarida, issiq ustaxonalarda, mehnat sharoitlari xavfli hududlarda, traktor haydovchisi sifatida ishlaydigan ayollar, ko'p bolali onalar va nogiron bolalar onalari; urush nogironlari va boshqalar.

Ish jarohati, kasbiy yoki umumiy kasallanish sababli nogironligi uchun pensiya oluvchilar soni tayinlangan pensiya darajasi bog'liq bo'lgan nogironlik guruhlariga qarab taqsimlanadi. Hisobotda, shuningdek, ish stajiga qarab nafaqaga chiqqan tirik qolganlar va nafaqaxo'rlar soni ham kiradi (ularning soni tarmoq taqsimotida berilgan).

Harbiy xizmatchilarni pensiya bilan ta'minlashning o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq holda, hisobotda ijtimoiy ta'minot (ijtimoiy himoya) organlarida pensiya oladigan nafaqaga chiqqan harbiy xizmatchilar va ularning oila a'zolari soni to'g'risidagi ma'lumotlar, shu jumladan, nogironligi uchun ma'lumot nogironlar guruhi tomonidan beriladi.

Hisobot berish bilan ta'minlangan statistik kuzatuvlarning yana bir yo'nalishi - bu nafaqaxo'rlarni naqd pul bilan ta'minlash darajasi, uning ijtimoiy standartlarga muvofiqligi. Pensiya sohasida davlat tomonidan kafolatlangan minimal ijtimoiy standart bu **eng kam pensiya bo'lib**, u iste'mol narxlarining ko'tarilishi munosabati bilan kompensatsiya ularning olinishi kafolatlangan pensiya qonunchiligida nazarda tutilgan sharoitlarda davlat tomonidan aholi to'lovlarini hisobga olgan holda eng kam pul miqdori, deb tushuniladi. Iste'mol narxlarining ko'tarilishi munosabati bilan kompensatsiya to'lovlarini hisobga olgan holda **pensiyaning maksimal miqdori**, uni olish pensiya qonunchiligida nazarda tutilgan shartlar bilan davlat tomonidan kafolatlangan.

O'rtacha oylik pensiya tayinlangan oylik pensiyalarning umumiy miqdorini ijtimoiy ta'minot organlarida ro'yxatdan o'tgan barcha pensionerlarga ularning nisbati sifatida aniqlanadi.

O'rtacha oylik pensiyani hisoblash uchun ma'lumotlar ushbu organlarning pensiya oluvchilar soni va ularga tayinlangan oylik pensiyalar miqdori to'g'risidagi hisobotlarida mavjud. Pensiya oluvchilarning moddiy ahvoli eng kam, o'rtacha va maksimal oylik pensiyaning nafaqaxo'rlarning yashash minimumiga nisbati kabi ko'rsatkichlar bilan baholanadi.

3§. Nogironlar statistikasi

Nogironlar aholining juda katta va o'ziga xos guruhidir. Nogironlar soniga ijtimoiy himoya va sog'liqni saqlash markaziy organlari tomonidan tasdiqlangan tasnif va mezonlarga muvofiq sog'liqni saqlash holati va nogironlik darajasini har tomonlama baholash bo'yicha tibbiy-ijtimoiy ekspertiza asosida nogiron, deb topilgan shaxslar kiradi. Hozirda nogironlikni tavsiflash uchun quyidagi ko'rsatkichlardan foydalaniladi:

- ijtimoiy ta'minot (ijtimoiy himoya) organlarida ro'yxatdan o'tgan nogironlar soni;
- birinchi marta nogiron deb topilgan shaxslar soni;
- nogironlik sababli birinchi bo'lib nogiron deb topilgan shaxslar sonini taqsimlash: qon aylanish tizimi kasalliklari, shikastlanishlar, asab tizimi va sezgi a'zolari kasalliklari, kasb kasalliklari va boshqalar;
- nogironlar guruhi bo'yicha nogironlar sonini taqsimlash;
- nogironlik guruhi bo'yicha bolalikdan nogironlar uchun mehnat pensiyalari va ijtimoiy pensiyalarning miqdori. Ish qobiliyatini saqlab qolgan nogironlarni mehnat reabilitatsiyasi muammosi va ushbu muammoni hal qilish uchun ishlab chiqilgan tegishli dasturlarning mavjudligi munosabati bilan har yili ixtisoslashgan korxonalarda ishlaydigan nogironlar soni to'g'risidagi statistik ma'lumotlar yig'iladi.

Pensiya va nafaqalarni to'lash bilan bir qatorda ijtimoiy ta'minot tizimining muhim elementi **qariyalar, nogironlar va bolali oilalar uchun ijtimoiy xizmatlardir**. Hozirgi vaqtda ko'rsatilayotgan ijtimoiy xizmatlar doirasi juda keng bo'lib, ularning kasalligi, nogironligi, keksaligi va ko'p bolalari bilan bog'liq ravishda aholining ushbu kontingentlari ehtiyojlari bilan bog'liq. Biz asosan avvalo, bu keksalar va nogironlarga tegishli ommaviy xarakterga ega bo'lgan va statistik yoki ma'muriy (tarmoq) hisobotlarda aks ettirilgan ijtimoiy xizmatlarga e'tibor qaratamiz.

Keksalar va nogironlar, shu jumladan, nogiron bolalar, internatlarda bo'lish vaqtida turli xil ijtimoiy xizmatlardan foydalanadilar. Ushbu tibbiy-ijtimoiy muassasalar qariyalarga, maishiy va tibbiy xizmatlarga muhtoj keksalar va nogironlarning doimiy yashashlari uchun mo'ljallangan. Pansionatlarda bo'lish vaqtida ularga uy-joy, oziq-ovqat, kiyim-kechak, tibbiy va giyohvandlik yordami, davolanish, ijtimoiy xizmatlar ko'rsatiladi.

Keksalar va nogironlar (kattalar va bolalar) uchun pansionatlar faoliyati to'g'risidagi statistik hisobot ularning umumiy sonini, joylar sonini va u erda yashovchilar sonini, shu jumladan doimiy yotoqda dam oladiganlarni belgilashga imkon beradi. "Keksalar va nogironlar uchun internat uyining hisoboti" va "Nogironlar uchun maktab-internat hisoboti". Hisobotlarda, shuningdek, kattalar uchun internat uylariga va bolalar uylariga joylashish uchun navbatda turganlar soni to'g'risidagi ma'lumotlar mavjud.

Aholiga ko'rsatiladigan yana bir muhim xizmat - bu yetim bolalar va ota-ona qaramog'isiz qolgan bolalarni davolash-profilaktika va ta'lim muassasalarida, shuningdek, oilaviy bolalar uylarida bepul ta'minlash. Ijtimoiy ta'minot statistikasida turar joy muassasalarining umumiy soni, shu jumladan ularning turlari bo'yicha (bolalar uylari, maktab-internatlar) va ulardagi bolalar soni to'g'risida ma'lumotlar mavjud; ro'yxatdan o'tgan etim va ota-ona qaramog'isiz qolgan bolalar soni; ota-ona qaramog'isiz qolgan bolalar va o'spirinlar soni, ulardan - hisobot yilida vasiylik (homiylilik) ostida bo'lgan va qabul qilingan bolalar uylari va maktab-internatlarda doimiy davlat asosida ta'lim va tarbiya muassasalariga yuborilganlarni qo'llab-quvvatlash.

Statistik kuzatuv obyekti, shuningdek, nogironlarni transport vositalari bilan ta'minlash kabi ijtimoiy xizmat turini taqdim etishdir. Hozirgi kunda uyda ijtimoiy yordam kabi ijtimoiy xizmat turlari tobora keng tarqalmoqda. Bunday yordam o'z-o'ziga xizmat qilish qobiliyatini yo'qotishi munosabati bilan tashqi yordamga muhtoj bo'lgan keksalar va nogironlarga beriladi. Uyda ko'rsatiladigan asosiy ijtimoiy xizmatlarga quyidagilar kiradi: uyga oziq-ovqat, zarur mollarni, dori-darmonlarni yetkazib berish; uy-joy kommunal xizmatlari va boshqa maishiy xizmatlar uchun to'lov. Keksalar va nogironlarga bunday yordam ko'rsatish ijtimoiy xizmat ko'rsatish markazlarining uydagi ijtimoiy yordam bo'limlarining vazifasidir. Ushbu markazlar hisobot davrida uy sharoitida yordam olganlar soni to'g'risida ma'lumot beradi.

Umuman olganda, oila yangi avlodlar tug'ilib, tarbiyalanadigan eng muhim ijtimoiy institutdir. Davlat darajasida moddiy yordamning kafolatlangan shakllarini ta'minlovchi asosiy ijtimoiy institut sifatida oilani qo'llab-quvvatlash usullari va shakllari belgilab qo'yilgan. Ushbu sohadagi statistik tahlillar uchun har bir bola tug'ilganda bir martalik nafaqa shaklida davlat tomonidan taqdim etiladigan asosiy ijtimoiy kafolatlar to'g'risidagi ma'lumotlar, bola yoshiga etguniga qadar ota-ona ta'tilida bo'lgan oylik

nafaqa 1,5 yoshdan va har 16 yoshgacha bo'lgan har bir bola uchun oylik nafaqa, yolg'iz onalar uchun oylik bolalar nafaqasi va boshqalar. Transfer nafaqalarining umumiy haqiqiy miqdori va ularning oila daromadlaridagi ulushi to'g'risidagi ma'lumotlar aholining byudjet so'rovlari ma'lumotlarida mavjud.

Savol va topshiriqlar

1. Mehnat pensiyalarining qaysi turlari statistikaga bo'ysunadi?
2. Minimal pensiya qancha?
3. O'rtacha oylik pensiya qanday belgilanadi?
4. Nogironlikni tavsiflash uchun qanday ko'rsatkichlar qo'llaniladi?

XVIII-BOB. UY-JOY BOZORI STATISTIKASI

Reja:

1§. Uy-joy bozori muammolarini statistik o'rganishning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati

2§. Aholining uy-joy statistikasi

3§. Uy-joy kommunal xizmatlari statistikasi

1§. Uy-joy bozori muammolarini statistik o'rganishning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati

Uy-joy ehtiyojlarini qondirish, aholining turmush sharoitlarini yaxshilash ijtimoiy siyosatning eng muhim elementi bo'lib, jamiyatning demografik va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga, aholi salomatligi holatiga ta'sir qiladi. Uy-joy bozorining haqiqiy holati va tendentsiyalarini tavsiflovchi ma'lumotlar mavjud bo'lmagan aniq maqsadlarni tanlash, uy-joy siyosati mexanizmini ishlab chiqish va uning amalga oshirilishini nazorat qilish mumkin emas.

Uy-joy bozorining asosiy tarkibiy qismi - bu turar-joy binolari va turar-joy binolarida joylashgan, lekin turar-joy binolari bo'lgan (kasalxonalaridagi shifokorlar uchun xonadonlar, o'qituvchilar) turar-joy kvartiralar va yordamchi binolari bo'lgan xonalar to'plami sifatida tushuniladigan uy-joy fondidir. Hozirgi vaqtda uy-joy fondiga fuqarolarning ulardagi yashash muddatlaridan qat'i nazar, mavsumiy yoki vaqtincha yashash uchun mo'ljallangan dachalar, bog' uylari, boshqa binolar kirmaydi.

Uy-joy korxonalarini tomonidan taqdim etiladigan yillik statistik hisobot uy-joy fondining yashash va umumiy maydonini egalik qilish, takomillashtirish orqali, uning harakati va tarkibini tavsiflovchi juda keng ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladi. Hozirda qabul qilingan metodologiyaga ko'ra, yashash maydoni kvartiralar, uylar va boshqa binolardagi yashash xonalari (shu jumladan vaqtincha bo'sh bo'lganlar) maydonini anglatadi; maktab-internatlarda, bolalar uylarida va o'quv yurtlari yotoqxonalari, nogironlar uylarida yotish va ovqatlanish xonalari, dam olish va sinfdan tashqari ishlar uchun xonalar maydoni; turar-joy bo'lmagan binolar va binolardagi yashash xonalari (maktablar, kasalxonalar va boshqalar) kirmaydi. Uy-joy binolari, garchi uy-joy qurish uchun mo'ljallangan bo'lsa-da, lekin

boshqa maqsadlarda (do'konlar, idoralar, bolalar muassasalari va boshqalar uchun) foydalanilsa, yashash maydoniga kiritilmaydi.

Umumiy maydoni nafaqat turar joylarni, balki tibbiy xizmatlar, oshxona, yo'lak, hammom (dush), hojatxona, saqlash va kiyinish xonalari, yotoqxonalardagi ichki shkaflar, shuningdek madaniy va maishiy xizmat xonalari kabi yordamchi binolarning maydonini ham o'z ichiga oladi.

Uy-joy fondining joriy hisobotida turar joy va umumiy maydon hajmidan tashqari unda doimiy yashovchilar soni, kvartiralar soni va ularda yashovchilar soni, shu jumladan kommunal kvartiralar to'g'risidagi ma'lumotlar mavjud. Uy-joy fondini obodonlashtirish, sanitariya, markaziy isitish, kanalizatsiya, hammom (dush), gaz, issiq suv ta'minoti, elektr plitalari, telefon, shuningdek ro'yxatga olingan qulayliklar soni to'g'risida juda keng ma'lumotlar keltirilgan. Bundan tashqari, hisobotda uy-joy quradigan korxonalar daromadlarining umumiy miqdori, shu jumladan, ijara, byudjetdan subsidiyalari va turar joylarni ijaraga berish hisobiga shakllanadigan daromadlarning bir qismi to'g'risidagi ma'lumotlar mavjud.

Ushbu ma'lumotlar yangi uy-joy siyosati sharoitida alohida dolzarblik kasb etmoqda, uning maqsadi uy-joylarni o'zini-o'zi moliyalashtirishga o'tkazish va foydalanish, fuqarolarning shaxsiy daromadlari hisobiga turar joylarni kapital ta'mirlash, ta'mirlash xarajatlarini qoplash orqali uni saqlashda uy-joy mulkdorlari va ijarachilarining rolini oshirishdir.

Uy-joy fondining holati to'g'risidagi ma'lumotlar binolarning yashashga yaroqliligining hozirgi darajasini, uning eskirganligini baholash va yangi uy-joylar qurilishining sifat tendentsiyalarini aniqlash uchun zarur. Uy-joy fondining sifat ko'rsatkichlari uchun kapital ta'mirlash to'g'risidagi ma'lumotlar (kapital ta'mirlangan turar-joy binolarning umumiy maydoni) va ularni amalga oshirish xarajatlari, buzilgan uylar maydoni va yashovchilar soni bo'yicha bu sohada ham ishlatiladi.

Uy-joy bozori haqidagi juda muhim ma'lumotlar - bu uy-joylar kimga tegishli ekanligi to'g'risidagi ma'lumotlardir. Hozirgi vaqtda barcha uy-joy fondlari to'rtta asosiy mulk shakllariga bo'lingan, ya'ni:

- **munitsipal** - mahalliy hokimiyat idoralari tegishli turar-joy binolari;

• **idoraviy** - korxonalar va muassasalarga, kolxozlarga va boshqa kooperativ tashkilotlar va uyushmalarga va boshqa jamoat tashkilotlariga tegishli turar-joy binolari;

• **uy-joy va uy-joy qurilish kooperativlari fondi;**

• **fuqarolarga tegishli bo'lgan xususiy (individual) uy-joy fondi.**

Uy-joy fondining mulkchilik turlari bo'yicha harakati uy-joy bozori faoliyatining muhim ko'rsatkichidir.

Uy-joy sohasida bozor munosabatlarining shakllanishi uy-joylarni xususiy lashtirishdan boshlandi, ular ixtiyoriy ravishda aholiga bepul yoki ularning narxini qisman to'lash bilan berildi. Shu bilan birga, aholiga berilgan uy-joylarni bozor bahosi amalga oshirilmadi va aholining alohida guruhlari o'rtasida mavjud bo'lgan yashash maydonlarini taqsimlash qayta ko'rib chiqilmadi. Bu xususiy lashtirish jarayonining statistik monitoringi uchun belgilangan ko'rsatkichlar qatoriga ta'sir ko'rsatdi:

• xususiy lashtirilgan turar-joy binolarining soni va umumiy maydoni, shu jumladan kvartiralar va kommunal xonadonlardagi xonalar;

• aholi, nodavlat notijorat tashkilotlari, xorijiy shaxslar va tashkilotlarga xususiy lashtirish doirasida birinchi marta sotilgan turar-joy binolarining soni va umumiy maydoni;

• sotilgan turar-joy binolarining narxi;

• mahrum qilingan uy-joylarning soni va umumiy maydoni.

Ushbu ma'lumotlarning manbasi uy-joylarni fuqarolarning mulkiga o'tkazadigan tashkilotlar va muassasalar, shuningdek shartnomalar bo'yicha bunday ko'chirish uchun hujjatlar tuzadigan tashkilotlar (idoralar). Xususiy lashtirish va aholiga uy-joy mulkini tasarruf etish huquqining berilishi: uy-joy sotib olish va sotish, ijara munosabatlarini kengaytirish, bo'sh uylardan daromad olish uchun foydalanish, pul o'tkazmalaridan asta-sekin voz kechish (subsidiyalar) uy-joyni saqlash va aholi mablag'lari hisobiga tegishli xarajatlarni qoplash uchun uy-joy sohasida keng ko'lamli bozor munosabatlarini rivojlantirish uchun asos yaratdi.

Uy-joy bozori rivojlanib borishi bilan amaldagi qonunchilik takomillashtirilmoqda va tegishli me'yoriy-huquqiy baza va tashkiliy tuzilmalar, shu jumladan uy-joy bozorida bitimlar bo'yicha jismoniy va yuridik shaxslarga vositachilik (ko'chmas mulk) xizmatlarini ko'rsatuvchi tashkilotlar yaratilmoqda. Uy-joy qurilishini maqsadli va ipoteka kreditlash

mexanizmi, shu jumladan uy-joy guvohtonmalari, aholining kam ta'minlangan qatlamlari uchun maxsus subsidiyalar va boshqalar ishlab chiqilmoqda.

Uy-joy bozorida sodir bo'layotgan bu jarayonlarning barchasi tegishli axborot bazasini va statistik kuzatuv usullarini o'zgartirishni talab qiladi. Shu bilan birga, uy-joy sohasida bozor munosabatlarining rivojlanishi bilan uy-joy bozori umumiy ko'chmas mulk bozorining bir qismiga aylanadi, uning monitoringi ijtimoiy statistika vazifalariga kiritilmagan.

Ushbu sohadagi ijtimoiy statistikaning asosiy maqsadi uy-joy muammosini (shu jumladan, aholining uy-joy sharoitidagi o'zgarishlarni) hal etish, uy-joy kommunal xo'jaligi sohalari faoliyatiga ta'sir ko'rsatadigan uy-joy bozoridagi jarayonlarni kuzatib borishdir. Shu bilan birga, kuzatilishi kerak bo'lgan muammolar qatoriga uy-joy muammosini hal qilish omillarini boshqa xususiyatlar bilan taqqoslaganda o'rganish kiradi, masalan, moddiy ta'minot darajasi, uy-joy sotib olish xarajatlari va aholi daromadlari, uy-joy kommunal xizmatlari uchun to'lovlarni to'lash qiymati va boshqalar.

2§. Aholining uy-joy statistikasi

Yangi uy-joylarni qurish bosqichida uy-joy siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri bu yangi uy-joy fondining tuzilishini demografik tarkibga va uy-joy sharoitlarini, ya'ni, zarur turdagi ma'lum miqdordagi kvartiralarini qurish va yashash sharoitlari farovonligi, turar joylarning iste'mol xususiyatlarining aholi talabiga muvofiqligi va boshqalar yaxshilashga muhtoj aholining ehtiyojlariga mos kelishini ta'minlash. Shuning uchun uy-joy fondining hajmi, harakati va holati to'g'risidagi ma'lumotlar bilan bir qatorda umuman mamlakat va alohida ma'muriy-hududiy birliklar uchun uy-joy sharoitlari to'g'risidagi statistik ma'lumotlar aholi sonidan keng foydalaniladi.

Uy-joy sharoitining eng yaxlit ko'rsatkichi - **bu mamlakat rezidentining umumiy (turar-joy) maydonini o'rtacha ta'minoti bo'lib**, u mavjud uy-joy fondining umumiy (turar-joy) maydonini o'rtacha doimiy aholi yillik ko'rsatkichiga bo'lish koeffitsiyenti sifatida belgilanadi. Mamlakatning bitta aholisiga to'g'ri keladigan umumiy (turar-joy) maydonni ta'minlashning nisbiy ko'rsatkichi an'anaviy ravishda aholining turmush darajasini tavsiflash uchun ijtimoiy ko'rsatkichlarning minimal to'plamiga kiritilgan. Minimal xalqaro standartlar shuni ko'rsatadiki, har bir oila a'zosi alohida xonani, shuningdek, umumiy foydalaniladigan xonani (yoki katta xonadon uchun

ikkita xonani) foydalanishi mumkin. Bitta rezident uchun umumiy maydon hajmi kamida 30 kv.mdir.

O'zbekistonda aholini uy-joy bilan ta'minlash dasturlarini ishlab chiqish uchun foydalaniladigan maxsus standartlar ham aytib o'tilgan xalqaro standartlardan ancha past. Shunday qilib, uch yoki undan ortiq kishidan iborat bitta oila a'zosi uchun uy-joy maydonining ijtimoiy normasi bo'yicha standart 18 kvadrat metrni tashkil etadi. Aholining yashash sharoitlarini tahlil qilishda tahlil qilinadigan davrda belgilangan ijtimoiy standartlarga javob bermaydigan sharoitlar nafaqat xavfsizlikning o'rtacha darajasini, balki uy-joy fondini aholining alohida guruhlari o'rtasida taqsimlanishidagi farqlarni, shuningdek, uy-joylarda yashovchilar sonini belgilash muhimdir. Barcha hududiy darajalarda, shuningdek, ro'yxatdan o'tgan va kommunal kvartiralarda, yotoqxonalarda, eskirgan va favqulodda uy-joy fondida yashovchi oilalar soni, shuningdek 10 yil va undan ko'proq vaqt davomida ro'yxatdan o'tganlar to'g'risida ma'lumotlar umumlashtiriladi.

Aholining yashash sharoitlarining muhim xarakteristikasi - bu **uy-joylarni aholi alohida guruhlari o'rtasida taqsimlashdagi tengsizlik**. Uyni (oilaning) bir a'zoriga to'g'ri keladigan ishq'ol qilingan umumiy va yashash maydonlarining kattaligi bo'yicha aholini guruhlash, qoida tariqasida, aholining umumiy ro'yxati (mikro ro'yxatga olish) ma'lumotlariga ko'ra amalga oshiriladi. Shu bilan birga, bir uy xo'jaligi a'zoriga (oilasiga) to'g'ri keladigan umumiy (turar-joy) maydonining o'rtacha hajmi bilan bir qatorda, uy a'zolari (oilalar) ning soni va jinsi va yosh tarkibi, mulk shakli va turar-joy turi (alohida kvartira), yakka tartibdagi uy, kommunal kvartira, yotoqxona), band qilingan xonalar soni, oila boshlig'ining ish turi, uyni obodonlashtirish darajasi, joriy daromad manbalari va boshqalar.

Aholining yashash sharoitlarini o'rganishdan tashqari, uy-joy fondini ro'yxatga olish binolar va turar joylarni ularning turi, qurilgan yili yoki davri, qurilish materiallari, mulk turi va aholi zichligi bo'yicha tasniflash, turar joylarda yashovchi uy xo'jaliklarining turi va soni ro'yxatga olish dasturiga kiritilishi mumkin. Bunday savollar 1989-yilda o'tkazilgan aholini ro'yxatga olish dasturida mavjud edi.

Hisob-kitob davri mobaynida uy-joy fondini taqsimlash to'g'risidagi ma'lumotlarni yangilash uchun, qoida tariqasida, uy-joylarning amaldagi statistik ma'lumotlari va uy xo'jaliklarining namunaviy tadqiqotlari

qo'llaniladi. Uy xo'jaliklari a'zolarining soni va yoshi va jinsi tarkibi, mulk shakli va ular yashaydigan yashash maydonlarining hajmi, xonalar soni, uylarni obodonlashtirish, mavsumiy yashash uchun mo'ljallangan turar-joy binolari, garajlar, yer uchastkalari, va boshqalar.

Uy-joyni saqlash va byudjet xarajatlarini aholi hisobidan qoplash uchun byudjetdan beriladigan subsidiyalardan bosqichma-bosqich voz kechish uy-joy kommunal xizmatlari uchun to'lovlar narxining oshishiga va aholining ayrim guruhlari tegishli to'lovlarni amalga oshirishga qodir emasligiga olib keladi. Aholining uy-joy-kommunal xizmatlari uchun to'lovlarni to'lash bo'yicha xarajatlarini tartibga solish maqsadida **fuqarolarning uy-joy-kommunal xizmatlari uchun to'lovlari bo'yicha xarajatlarining standart** ham daromadlarida **ruxsat etilgan maksimal ulushining standarti** ham tasdiqlandi. Ushbu standart uy-joy maydonining ijtimoiy normasi va kommunal xizmatlardan foydalanish normalari asosida hisoblanadi.

3§. Uy-joy kommunal xizmatlari statistikasi

Uy-joy fondini va kommunal xizmatlarni yaxshilash darajasi aholining kundalik hayot nuqtai-nazaridan yashash sharoitlarini belgilaydi. Aholi uchun qulay yashash sharoitlarini ta'minlash uchun faoliyati uy-joy fondini saqlash, foydalanish, kommunal va maishiy suv ta'minoti, aholiga gaz va issiqlik ta'minoti tarqatish tarmoqlari, kommunal kanalizatsiya xizmatlari bilan bog'liq bo'lgan uy-joy kommunal xo'jaligi korxonalarini chaqiriladi.

Aholining yashash sharoitlarining statistik tavsiflari uchun uy-joy kommunal sohalari faoliyatini aks ettiruvchi ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi.

Asosiy faoliyat qatori **aholini suv bilan ta'minlashdir**. Statistik hisobot suv ta'minoti obyektlarining mavjudligi va ishlab chiqarish quvvati va ularning boshqa xususiyatlari (o'tgan suv hajmi to'g'risida) tozalash inshooti; aholi tomonidan suv iste'moli; uy-joy kommunal xizmatining ushbu tarmog'ida ishlaydigan ishchilar soni) haqida ma'lumotlarni taqdim etadi.

Aholini issiqlik energiyasi bilan ta'minlash bo'yicha korxonalarining faoliyati issiqlik ta'minoti manbalarining soni, ularning issiqlik quvvati va ishlatiladigan yoqilg'ining turi, issiqlik va bug tarmoqlarining uzunligi, ishlab chiqarilgan issiqlik energiyasining hajmi va uning ko'rsatkichlari bilan tavsiflanadi.

Kanalizatsiya inshootlarining ishlashini ta'minlaydigan kommunal xizmatlarning faoliyati statistik hisobotda quyidagi ko'rsatkichlar: **kanalizatsiya inshootlarining mavjudligi va uzunligi**, ularning quvvati, standartlarga javob beradigan tozalangan oqava suv hajmi, baxtsiz hodisalar soni, xodimlar soni bilan ko'rsatilgan.

Ro'yxatdagi ko'rsatkichlardan tashqari, kommunal xizmatlarning tarmoq hisobotining barcha shakllariga kommunal xizmatlar faoliyatining asosiy moliyaviy ko'rsatkichlari (xarajatlar va daromadlar, shu jumladan, xizmat ko'rsatganligi uchun aholidan olingan daromadlar) kiradi. Ushbu ko'rsatkichlar oraliq iste'molning yalpi mahsulotini, yalpi qo'shilgan qiymatni va bozorning ham birlamchi tabiatning xizmatlarini ko'rsatadigan uy-joy kommunal xo'jaligi bo'linmalari uchun boshqa bir qator ko'rsatkichlarini hisoblash uchun asosiy ma'lumot manbalari hisoblanadi.

Yashash joyini tavsiflovchi ko'rsatkichlarga **ko'chalarning tashqi yoritilishi, qurilgan shahar yerlarining umumiy maydoni, yashil plantatsiyalar maydoni**, shu jumladan jamoat joylari, o'rmon bog'lari, shahar o'rmonlari, **ko'chalar, yo'llar va o'tish yo'llarining yashil chiziqlari, qabristonlar maydoni uzunligi to'g'risida ma'lumotlar kiradi.**

Ijtimoiy soha tarmoqlaridan birining iqtisodiy faoliyat turi sifatida uy-joy kommunal xizmatlari **mehmonxonalar sanoatini** ham o'z ichiga oladi, ular aholiga vaqtincha yashash uchun xonalar (xonalar) berish, odatda ish safari, sayohat paytida xizmatlar ko'rsatadilar. Ushbu turdagi turar-joy binolarining umumiy xarakterli xususiyatlari - bu koridorlar, umumiy zallar, restoranlar, yordam xonalari bo'ylab birlashtirilgan xonalardir. Ko'pgina eng yangi mehmonxonalar - bu bitta binoda joylashgan turar-joy blokini, yig'ilishlar, kontsertlar, biznes uchrashuvlar, suzish havzalari, garajlar va boshqalarni o'tkazish uchun katta zallarni birlashtirgan rivojlangan jamoat majmuasidir, ular ba'zan katta hajmlarda joylashgan bo'ladi. Shuningdek, mehmonxonalar sanoatiga motellar, mehmonlar uchun yotoqxonalar, mehmonxonalar uylari va boshqa yordamchi korxonalar, mehmonxona xizmatlarini ko'rsatuvchi tashkilotlar va muassasalar kiradi.

Xo'jalik yurituvchi subyekt sifatida mehmonxona sanoati faoliyatini statistik monitoring qilish vazifalariga butun respublika va alohida mintaqalarda mehmonxonalar tarmog'ining rivojlanishini baholash kiradi. Zanjir mehmonxonalar, motellar, mehmonxonalar soni, umumiy maydoni va

bir martalik sig'inishi, barcha xonalarning yashash maydoni, shuningdek fondning o'rtacha yillik balans qiymati kabi statistik ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi. Ushbu ma'lumotlar tegishli tashkilotlar tomonidan hisobot davri oxirida, odatda yil oxirida xabar qilinadi.

Ijtimoiy sohaning ushbu sohasidagi korxonalar va tashkilotlarning iqtisodiy faoliyati natijalari (odatda, yil davomida) statistik hisobotda quyidagi ko'rsatkichlar bo'yicha keltirilgan:

- operatsion daromadlar;
- qo'shimcha pullik va boshqa xizmatlardan olinadigan daromadlar;
- operatsion xarajatlar, ulardan moddiy xarajatlar (amortizatsiya

hisobga olinmasdan) va nomoddiy xizmatlar uchun to'lov. Bundan tashqari, yil oxiridagi barcha xodimlarning soni ko'rsatilgan. Ro'yxatda keltirilgan statistik ko'rsatkichlar bizni mehmonxonalar sanoatining ijtimoiy soha sektori sifatida rivojlanishining miqdoriy xarakteristikasini (sig'imi, 1000 aholiga to'shak soni), mavjud obyektlardan foydalanish darajasi va ularning rentabelligini berishga imkon beradi.

Tahlilni iste'mol narxlari statistikasida mavjud bo'lgan mehmonxona xizmatlarining narx xususiyatlari bilan to'ldirish mumkin. Shunday qilib, doimiy ravishda kuzatib boriladigan va ro'yxatdan o'tkaziladigan vakillik xizmatlari, narxlari va tariflari soniga shahar va idoralarga qarashli 1-toifali mehmonxonaning ikki kishilik xonasida bir kishining yashash xarajatlari kiradi.

Savol va topshiriqlar

1. Uy-joy fondiga nimalar kiradi?
2. Hozirgi uy-joy fondi va aholining uy-joy sharoitlari to'g'risida hisobotda qanday ko'rsatkichlar mavjud?
3. Uy-joy fondiga egalik qilishning asosiy shakllari qanday?
4. Uy-joy kommunal xizmatlarining qanday

XIX-BOB. SOG'LIQNI SAQLASH, DAM OLISH VA TURIZM STATISTIKASI

Reja:

1§. Sog'liqni saqlashni statistik tadqiq qilishning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati

2§. Dam olish va turizm statistikasi

1§. Sog'liqni saqlashni statistik tadqiq qilishning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati

Moddiy sharoitlar bilan bir qatorda, aholi turmush darajasining eng muhim ko'rsatkichi **uning sog'lig'i** holatidir. Aholining sog'lig'ini baholash uchun sog'liqni saqlash xizmatlarining umumiy darajasi va ularning mavjudligi, kasallanish darajasi va sabablari, atrof-muhit holatini tavsiflovchi ko'rsatkichlar tizimidan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Sog'liqni saqlash statistikasida keng qo'llaniladigan asosiy ko'rsatkichlarni ko'rib chiqamiz. Sog'liqni saqlash turli xil kasalxonalar va davolash-profilaktika muassasalari, shu jumladan kasalxonalar, dispanserlar, poliklinikalar va ambulatoriya, tug'ruqxonalar, feldsherlar va akusherlik punktlari, tez yordam va shoshilinch tibbiy yordam stantsiyalari, sil kasalligi bilan kasallanganlar uchun sanatoriyalar, sanitariya-gigiena muassasalari epidemiologik va dezinfeksiya stantsiyalari va boshqala faoliyatini qamrab oladir.

Tibbiy yordam darajasi va uning aholi uchun mavjudligi ko'p jihatdan to'g'ridan-to'g'ri sog'liqni saqlash muassasalari faoliyatiga bog'liq. Ijtimoiy sohaning boshqa tarmoqlari singari sog'liqni saqlash tizimida ham islohotlar jarayoni davom etmoqda, bu quyidagilarni nazarda tutadi: aholiga tibbiy yordam va xizmatlarning asosiy hajmini kafolatlaydigan majburiy tibbiy sug'urtani keng joriy etish, tibbiy xizmat sifatini yaxshilash fuqarolarga tibbiy muassasani va davolovchi shaxsni tanlash uchun haqiqiy imkoniyatni parvarish qilish va ta'minlash; ilmiy-dagnostika markazlari va intensiv terapiya shifoxonalari tarmog'ini rivojlantirish; sog'liqni saqlash muassasalarini davlat tasarrufidan chiqarish, davolash-profilaktika tadbirlari ko'lamini kengaytirish, oziq-ovqat sifatini nazorat qilish bo'yicha sanitariya yordami faoliyatini kuchaytirish va boshqalar.

Sog'liqni saqlash sohasidagi statistik kuzatuvning vazifalari ushbu sohada sodir bo'layotgan jarayonlarni tavsiflash, islohotlarning tibbiy yordam

darajasi va aholi salomatligi holatiga ta'sirini statistik tahlil qilishdan iborat. Sog'liqni saqlash vazirligi tizimidagi davolash-profilaktika muassasalari, boshqa bo'limlar, shuningdek nodavlat tibbiyot muassasalarining hisobotlari statistik kuzatuvlarning dastlabki bazasi hisoblanadi. Hisobotda keng ko'lamli ko'rsatkichlar keltirilgan bo'lib, ularning eng muhimlari jami yig'indilarga kiritilgan. Sog'liqni saqlash tizimini isloh qilishning to'liq emasligi, uni moliyalashtirish muammolari va ijtimoiy sohaning ushbu sohasiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan boshqa omillar axborot bazasini takomillashtirishni murakkablashtiradi.

Hozirgi vaqtda aholi salomatligi holatining ajralmas ko'rsatkichi mavjud emas. Sog'liqni saqlash holati asosan profilaktika muassasasi kasalliklarning ayrim turlari tarqalishi bilan baholanadi, ular hisobot yilida kasallik turlari bo'yicha **yangi tashxis qo'yilgan bemorlar (holatlar) soni va tibbiy ro'yxatga olingan ayrim kasalliklar bilan kasallanganlar soni** bilan tavsiflanadi. Aholining kasallanish darajasi to'g'risidagi ma'lumotlarni statistik rivojlantirish uchun Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti xalqaro tasnifidan foydalaniladi, bu mamlakatlararo taqqoslashda ma'lumotlarning taqqoslanishini ta'minlaydi. Bemorlarning soni (holatlar) quyidagi asosiy kasallik guruhlari bo'yicha taqsimlanadi:

- yuqumli va parazitar kasalliklar;
- neoplazmalar;
- endokrin tizim kasalliklari, ovqatlanishning buzilishi, metabolik va immunitet kasalliklari;
- asab tizimi va sezgi organlari kasalliklari;
- qon aylanish tizimining kasalliklari;
- ruhiy kasalliklar;
- nafas olish yo'llari kasalliklari;
- ovqat hazm qilish tizimi kasalliklari;
- tug'ma anomaliyalar (malformatsiyalar);
- baxtsiz hodisalar, zaharlanish va shikastlanishlar.

Statistik hisobot ma'lumotlari kasalliklarning asosiy guruhlari uchun kasallanish darajasi va tuzilishini, ularning dinamikasini tahlil qilish uchun asos bo'lib xizmat qiladi, bu kasalliklarning ayrim turlari tarqalishi, ularning aholi uchun xavfliligi to'g'risida xulosa chiqarishga imkon beradi, masalan, yuqumli kasalliklar xavfi (sil, virusli gepatit, qizamiq, difteriya va boshqalar);

atrof-muhit ifloslanishi tufayli sog'liq holatining o'zgarishi va boshqalar. Shu bilan birga, kasallanish darajasi mamlakat ijtimoiy farovonligining ko'rsatkichi bo'lgan sil kasalligi bilan kasallanganlar sonining dinamikasiga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Aholining sog'lig'i to'g'risida qo'shimcha ma'lumot **ishchilarning vaqtincha mehnatga layoqatsizligi to'g'risidagi ma'lumotlar bilan** ta'minlanishi mumkin, bu kasallik ta'tillari yoki boshqa hujjatlar bilan tasdiqlangan nogironlik kunlari soni bilan o'lchanadi.

Aholiga ko'rsatiladigan tibbiy yordam darajasi, shuningdek, davolash-profilaktika muassasalari tarmog'i va ularning tibbiyot xodimlari imkoniyatlariga qarab baholanadi. Tibbiyot muassasalari Sog'liqni saqlash vazirligi va Davlat statistika organlariga quyidagi ko'rsatkichlar bo'yicha ma'lumot beradi:

- bolalar shifoxonalari va tug'ruqdan oldin klinikalarni o'z ichiga olgan kasalxonalar tarkibiga kiradigan poliklinikalar soni;
- bolalar bo'limlari (idoralar) soni;
- tug'ruqdan oldin klinikalar va akusherlik-ginekologik bo'limlar (idoralar) soni;
- tibbiy ambulatoriya (mustaqil va kasalxonalariga kiritilgan) salohiyati (smenada tashriflar soni);
- kasalxonalarda yotadigan joylar soni va ularning ixtisoslashuvi (terapevtik, jarrohlik, onkologik, ginekologik, sil kasalligi va boshqalar);
- bolalar uchun yotoqxonalar soni;
- feldsher-akusherlik punktlari soni;
- barcha mutaxassisliklar shifokorlari soni (stomatologlardan tashqari);
- hamshiralar xodimlari soni, shu jumladan stomatologlar.

Xorijiy va mahalliy amaliyotda statistik hisobot ko'rsatkichlaridan tashqari (asosan, sog'liqni saqlash muassasalari tarmog'i) aholining sog'lig'i, tibbiy xizmatlarning mavjudligi va aholi tomonidan ularning sifatini baholash bo'yicha tanlangan tematik tadqiqotlar qo'llaniladi. Shu bilan birga, agar so'rov o'tkazilgan aholi murojaat qilgan davolash-profilaktika muassasalarida aholi o'rtasida o'tkazilgan so'rov bilan bir vaqtda tibbiy xizmat holati tekshirilsa, eng yaxshi natijalarga erishiladi.

Sog'liqni saqlash holatini tavsiflash uchun quyidagi ko'rsatkichlardan foydalaniladi:

▪ tibbiyot muassasasining quvvati (bir smenada poliklinikalarga tashriflar soni, kasalxonadagi yotoqlar soni);

▪ so'rov o'tkazilgan muassasalar joylashgan *binolarning holati* xususiyatlari va ularning yaxshilanish darajasi;

▪ to'shakka to'g'ri keladigan maydon;

▪ bo'limdagi bemorlarning maksimal soni va boshqalar;

▪ tibbiy asbob-uskunalar bilan ta'minlanish darajasi va tashkil etilishi, uning ishlash muddati va aholining markazlashtirilgan tekshiruvlari (ultratovush diagnostikasi, endoskopik tekshiruvlar, laboratoriya tekshiruvlari) o'tkazishda ehtiyojlarini qondirish;

▪ funksional mebel va transport vositalari bilan ta'minlash.

Shu bilan birga, so'rov o'tkazilgan tibbiyot muassasasi tomonidan aholiga ko'rsatilayotgan tibbiy yordam darajasini baholashga imkon beradigan bir qator ko'rsatkichlar to'g'risida ma'lumotlar to'planadi. Ushbu ko'rsatkichlarga quyidagilar kiradi:

▪ shifokorlar, hamshiralar soni (xodimlar va yarim kunlik ishlaydigan);

▪ tibbiyot kadrlarini tayyorlash darajasi va malakasini oshirish, aholining ixtisoslashtirilgan tibbiy yordam bilan ehtiyojlarini ta'minlash;

▪ tekshirilayotgan stasionar bo'limidan chiqib ketgan bemorlarni davolash natijalari to'g'risidagi ma'lumotlar;

▪ operatsiyadan oldingi va operatsiyadan keyingi davrning davomiyligi;

▪ bitta to'shakni saqlashning o'rtacha qiymati;

▪ aholining ixtisoslashtirilgan tibbiy yordamga ehtiyojlarini ta'minlash;

▪ bosh vrach tomonidan aholiga ko'rsatiladigan tibbiy yordam sifatini va uni yaxshilanishining asosiy omillarini baholash.

Yuqoridagi ko'rsatkichlar bo'yicha davolash-profilaktika muassasasi faoliyatini o'rganish uchun tekshirilayotgan tibbiy muassasada tibbiy yordamga murojaat qilgan aholining so'rovnomasi o'tkaziladi. So'rovnomada tekshirilayotgan odamning qisqacha demografik xususiyatlari, sog'lig'i, tibbiy muassasaga boradigan yo'l, tibbiy yordam kutish vaqti, kasalxonaga yotqizish to'g'risidagi savollar; olingan tibbiy yordamdan qoniqish darajasi; pullik xizmatlarning narxi; davolovchi shifokor tomonidan tavsiya etilgan dori-darmonlarning mavjudligi hisobga olinadi.

So'rovnomada, shuningdek, respondent davolanishdan keyin sog'lig'ini qanday baholashi va tibbiyot muassasasi faoliyatida nimadan norozi ekanligi to'g'risida savollar mavjud. So'nggi yillarda Jahon banki tomonidan turli mamlakatlarida o'tkazilgan aholining turmush darajasi va sog'lig'i bo'yicha monitoring o'tkazishda aholi salomatligini o'rganishga biroz boshqacha yondashuv mavjud. So'rov davomida so'nggi 4 hafta ichida kasallik holatlari soni, kasallik va nogironlik kunlari soni, foydalanilgan tibbiy xizmatlarning xususiyatlari va ularning narxi va tekshirilayotgan odamning antropometrik ma'lumotlari qayd etiladi.

Aholidan olingan sog'liqni saqlash holati to'g'risidagi ma'lumotlarning ahamiyati, ulami so'rovda qatnashganlarning moddiy turmush sharoitlarining eng muhim ko'rsatkichlari bilan, ya'ni daromad, bolalarning tarkibi, borligi va yoshi, darajasi va tuzilishi, oziq-ovqat iste'moli, mashg'ulot turi, uy xo'jaligi bilan bog'liq holda tahlil qilish mumkinligi sababli ortadi. Ushbu ko'rsatkichlar to'g'risidagi ma'lumotlar sog'liqni saqlash to'g'risida aholidan olingan ma'lumotlar bilan bir vaqtda to'planadi.

Ish bilan band bo'lgan aholining sog'lig'i holatiga ishlab chiqarishdagi mehnat sharoitlari ta'sir qiladi. Ushbu sohadagi statistik kuzatuvlar sanoat, qurilish, transport va aloqa korxonalarining yillik hisobotlari shaklida (mulk shaklidan qat'i nazar) mehnat sharoitlarini tavsiflovchi ko'rsatkichlar tizimiga, noqulay sharoitlarda ishlaganliklari uchun imtiyozlar va kompensatsiyalarga muvofiq amalga oshiriladi.

Ish joyidagi shikastlanishlar bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy zararni baholash uchun hisobot yilida nogironlik qurbonlari orasida, mehnatga layoqatsizlik kunlari umumiy soni, qisman nogironligi sababli asosiy ish joyidan boshqasiga o'tkazilganlar soni, baxtsiz hodisalarning moddiy oqibatlaridan foydalaniladi. Ishlab chiqarishdagi shikastlanishlarni tahlil qilishda quyidagilar aniqlanadi: ishlab chiqarishdagi avariya qurbonlarining umumiy soni va uning yillardagi dinamikasi; jabrlanganlarni og'irligi bo'yicha taqsimlash (vaqtincha yoki doimiy nogironlik bilan, o'limga olib keladigan natijalar bilan); jarohatlanish darajasi eng yuqori bo'lgan tarmoqlar; ishlab chiqarish jarohatlarining chastota darajasi va og'irlik darajasi hisoblanadi.

Ishlab chiqarish jarohati chastotasi koeffitsiyenti shikastlanganlarning umumiy sonini hisobot yilidagi o'rtacha ishchilar soniga bo'lish yo'li bilan hisoblanadi. Ishlab chiqarish jarohatining og'irlik koeffitsiyenti - baxtsiz

hodisalar tufayli mehnatga layoqatsizlikka uchragan kunlarning umumiy sonining hisobot davridagi jarohatlar ta'sirida bo'lganlar soniga nisbati bilan aniqlanadi.

2§. Dam olish va turizm statistikasi

Aholining sog'lig'ini saqlash va yaxshilash bo'yicha umumiy chora-tadbirlar tizimida jismoniy tarbiya va sport, sayyohlik sayohati kabi dam olish turlari muhim o'rin tutadi.

Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha statistik ma'lumotlarni yig'ish va qayta ishlash davlat siyosatini amalga oshirish va jismoniy tarbiya va sport tashkilotlari faoliyatini muvofiqlashtirishga ishonib topshirilgan tegishli tarmoq davlat organlari tomonidan amalga oshiriladi.

Sanoat hisobotlari sport inshootlari va sog'lomlashtirish markazlari (stadionlar, sport zallari va suzish havzalari, futbol maydonchalari, voleybol va basketbol maydonlari va boshqalar) tarmog'i, ularning bir martalik o'tkazuvchanligi, shug'ullanganlar soni to'g'risidagi ma'lumotlarni olishni ta'minlaydi. Sport turlari bo'yicha seksiyalar va guruhlar, jismoniy tarbiya va sog'lomlashtirish yo'nalishidagi klublar va guruhlar, shu jumladan, bolalar, maktab o'quvchilari va ayollar uchun o'tkazilgan jismoniy tarbiya va sport tadbirlari soni, moliyaviy tadbirlar va ushbu muassasalar xodimlari kiradi.

Ushbu ma'lumotlar mamlakatda jismoniy tarbiya va sportning moddiy-texnika bazasining holati va rivojlanishi, undan foydalanish, aholi va uning alohida guruhlarini jismoniy tarbiya va sport tadbirlarining uyushgan turlari bilan qamrab olish, kadrlar bilan ta'minlash va sanoatni moliyalashtirish holati muhim hisoblanadi.

Aholi uchun eng keng tarqalgan dam olish turlaridan biri bu o'xshash xizmatlarning boshqa turlariga qaraganda tezroq sur'atlarda rivojlanayotgan **turizmdir**. Shu munosabat bilan, turistik xizmatlar bozorini tahlil qilish, turistik resurslar va yo'nalishlar bo'yicha sayyohlik oqimlarini o'lchash, mahalliy aholi sayohatlari hajmi va intensivligini aniqlash, aholining ehtiyojini qondirish uchun zarur bo'lgan ixtisoslashgan statistik ma'lumotlarga ehtiyoj tobora ortib bormoqda.

Turistik xizmatlar bozorining qonunchilik va me'yoriy-huquqiy bazasi rivojlanib, takomillashib borishi bilan ushbu sohadagi statistik kuzatuvlarning usullari takomillashtirilmoqda.

Xalqaro standartlarga muvofiq turizmning quyidagi uchta asosiy turlari ajratib ko'rsatiladi:

- **ichki** - rezidentlarning o'z mamlakatlariga sayohatlari;
- **kirish** - mamlakatga rezidenti bo'lmagan shaxslar tomonidan sayohat qilish;
- **chiqish** - mamlakat aholisining boshqa mamlakatlarga sayohati.

Turizmning har xil usullar bilan birlashtirilgan ushbu uchta asosiy turi quyidagi toifalarni tashkil etadi:

- **mamlakat ichidagi turizm** - ichki va kiruvchi turizmni o'z ichiga oladi;
- **milliy turizm** - ichki va tashqi turizmni qamrab oladi;
- **xalqaro turizm** - kirish va chiqish turizmidan iborat.

Turistik resurslari turli talablarni va sayyohlar ehtiyojlarini qondirish uchun ega hududining tabiiy dam olish, tarixiy, madaniy va boshqa resurslari, yani bir majmui tushuniladi.

Turistlarning ma'lum bir vaqt oralig'ida ma'lum bir marshrut bo'ylab bir qator xizmatlar (uy-joy, tibbiy va madaniy xizmatlar) ko'rsatilishi bilan **sayohati tur** deb ataladi. Turistik vaucher (vaucher) - bu turistik xizmatlarni yetkazib beruvchi va iste'molchi o'rtasida tuzilgan va ularning to'lashini tasdiqlovchi shartnomaning shakli bo'lgan individual yoki guruh hujjati. Turistik xizmat ko'rsatuvchi provayder sayyohlik tashkiloti, ya'ni mulkchilik shaklidan qat'iy nazar, litsenziya asosida turizm sohasidagi faoliyat bilan shug'ullanadigan yoki boshqa belgilangan huquqiy shaklda tan olingan yuridik shaxs.

Ijtimoiy sohaning bir tarmog'i sifatida turizmni statistik o'rganishda kuzatish predmeti birinchi navbatda ichki turizm - rezidentlarning o'z mamlakatlari bo'ylab sayohatlaridir. Bevosita kuzatuv bo'linmalari ham turizm tashkilotlari, ham ularning xizmatlari iste'molchilari - jismoniy shaxslar yoki uy xo'jaliklari hisoblanadi. Hududlarda turistik (turistik va ekskursiya) muassasalar, turistik majmualar, mehmonxonalar, bazalar, lagerlar, pansionatlar to'g'risidagi ma'lumotlarni yig'ish va qayta ishlash statistika organlari tomonidan statistik hisobotlar asosida amalga oshiriladi. Sayyohlik tashkilotlari va dam olish joylari, xizmat ko'rsatadigan sayyohlar va ekskursantlar soni, shu jumladan, yo'nalishlar turi bo'yicha belgilanadi.

Maxsus bir martalik namunaviy so'rovnomalar asosida turistik tashkilotlarning moddiy bazasi holati, tarmoqdan amalda foydalanish, moliyaviy faoliyat, ko'rsatilayotgan xizmat turlari to'g'risida kengroq ma'lumot olish mumkin. Shu bilan birga, bir martalik so'rovnoma dasturi yotoq fondidagi yotoqlar soni va ulardan foydalanish (taqdim etilgan yotoq kunlari soni) va xizmat ko'rsatadigan sayyohlar soni to'g'risida hisobot ko'rsatkichlari bilan birga uxlash xonalari va ulardagi joylar soni, yashash joylarini obodonlashtirish (suv oqimi, issiq suv ta'minoti, dush (hammom), kanalizatsiya, isitish, telefon aloqasi va boshqalar); dam olish va ko'ngil ochish turlari, shu jumladan haq evaziga taqdim etiladigan turlari to'g'risida; shuningdek, turistik muassasa faoliyatining moliyaviy ko'rsatkichlari - bitta yotoq kunining narxi (tur-kun), daromadlari va ularning manbalari, xarajatlari va ularning tarkibi, turistik shartnoma shartlarni buzganligi uchun sayyohlarga kompensatsiya to'lovlari soni kiritiladi.

Berilgan ma'lumotlarni tahlil qilish so'rov o'tkazilayotgan obyektlarga ega bo'lgan turistik resurslarni, ulardan foydalanishni, ko'rsatilayotgan xizmatlar sifati darajasini, ish samaradorligini, taklif etilayotgan turistik xizmatlarning aholi talabiga mosligini tavsiflashga imkon beradi. Pullik xizmatlar bozorining xususiyatlarini to'ldirish uchun sayyohlik tashkilotlarini so'rovi bilan bir vaqtda sayyohlarning sotsiologik so'rovi o'tkaziladi, bu iste'molchilarning ko'rsatilayotgan xizmatlar sifatidan qoniqishi to'g'risida qo'shimcha ma'lumot olish imkonini beradi, masalan, turar joy, ekskursiya va transport xizmatlari. Statistik ma'lumotlar tahlilidan olingan xulosalar turistik tashkilotlar faoliyatini bevosita takomillashtirish uchun ham, turizm sohasidagi davlat siyosatini shakllantirish yoki takomillashtirish bo'yicha chora-tadbirlarni ishlab chiqish uchun ham foydalaniladi.

Savol va topshiriqlar

1. Sog'liqni saqlash statistikasida islatiladigan asosiy ko'rsatkichlar qanday?
2. Aholining kasallanish darajasi to'g'risidagi ma'lumotlarni statistik ishlab chiqish qaysi tasnif asosida amalga oshiriladi?
3. Aholining sog'lig'i holati to'g'risida ma'lumot manbalari.
4. Ishlab chiqarish jarohati chastotasi va og'irlik darajasi qanday hisoblanadi?
5. Turizm va dam olish statistikasi nimani o'z ichiga oladi?

XX-BOB. TA'LIM VA MADANIYAT STATISTIKASI

Reja:

- 1§. Ta'lim va madaniyatni statistik o'rganishning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati
- 2§. Ta'lim statistikasi ko'rsatkichlari tizimi
- 3§. Madaniyat va san'at statistikasi

1§. Ta'lim va madaniyatni statistik o'rganishning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati

Bilimlarni saqlash va yangi avlodlarga berishga yo'naltirilgan shaxslar, jamiyat, davlat manfaatlariga mos ravishda tarbiyalash va o'qitish jarayoni sifatida tushuniladigan ta'lim iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotning asosiy omillaridan biridir. Ta'lim tizimi bu o'zaro bog'liq bo'lgan izchil ta'lim dasturlari va turli darajadagi davlat ta'lim standartlari to'plami, ularni amalga oshiradigan ta'lim muassasalari tarmog'i va ta'lim organlari va ularga bo'ysunuvchi muassasalar va tashkilotlar. Hozirgi kunda statistika amaliyotida qo'llaniladigan iqtisodiy tarmoqlar yoki iqtisodiy faoliyat turlariga ko'ra, ta'lim ijtimoiy sohaning bir sohasi sifatida maktabgacha ta'lim muassasalarini (bolalar bog'chalari), bolalar uylarini, umumiy va kasb-hunar ta'limi muassasalarini o'z ichiga oladi.

Ta'lim muassasalari faoliyati bilimlarni tarqatish, manfaatlarini rivojlantirish, shaxsning hayotiy pozitsiyalarini shakllantirish, shuningdek iqtisodiyot ehtiyojlari uchun malakali kadrlar tayyorlash sohasida davlatning ijtimoiy siyosatining asosiy tamoyillarini amalga oshirishga qaratilgan. Ta'lim tizimining umumiy vazifalaridan kelib chiqqan holda, ta'lim muassasalari faoliyatini statistik monitoring qilish tizimi shakllanmoqda, u normativ-huquqiy bazaning o'zgarishi, o'quv jarayonining mazmuni, demografik vaziyat va boshqa omillarga ta'sir ko'rsatadigan o'zgarishlarni o'z ichiga oladi.

So'nggi yillarda iqtisodiy xarakterdagi qiyinchiliklarga qaramay, yangi normativ-huquqiy hujjatlarni faol tayyorlash ishlari olib borilmoqda. Ushbu hujjatlarning maqsadi o'quvchilarga muqobil o'quv dasturlari, darsliklar; ko'p bosqichli ta'lim; ta'lim muassasalarining avtonomiyasini kengaytirish; maktabgacha ta'limdan oliy ta'limgacha bo'lgan nodavlat ta'lim muassasalarida ta'lim olish imkoniyati, kurslar va keng ko'lamdagi o'quv dasturlari taklif qilinadigan bepul xalq ta'limi printsipini saqlagan holda

shaxsiy va ijtimoiy yo'naltirilgan ta'limga o'tishni ta'minlaydigan ta'lim siyosatidagi sifatli o'zgarishlarni birlashtirishdir.

Davlat ta'lim standartlari tegishli ta'lim tizimining darajalari va bosqichlari bo'yicha tuzilishini, asosiy kasb-hunar ta'limi dasturlariga va o'rta va yuqori kasb-hunar ta'limi mutaxassisliklari ro'yxatiga qo'yiladigan umumiy talablarni, talabalarning o'quv yuklamasining umumiy standartlarini va boshqalarni belgilaydi.

Ta'lim statistikasi ko'rsatkichlari tizimini ko'rib chiqish ajralmas ko'rsatkichdan boshlanishi kerak - bu aholi ma'lumot darajasi, bu olingan ma'lumot darajalariga ko'ra aholi soni bilan o'lchanadi. Aholining ta'lim darajasi to'g'risida ma'lumotlarning asosiy manbai doimiy va selektiv aholi ro'yxatidir. Ushbu ko'rsatkichning ahamiyatini hisobga olgan holda Birlashgan Millatlar Tashkilotining Statistik Komissiyasi uni 1999-2001-yillarda aholini ro'yxatga olish uchun ro'yxatga olish anketasining asosiy savollariga kiritish uchun tavsiya qildi.

Shu bilan birga, uzluksiz va selektiv ro'yxatga olish natijalarini ishlab chiqish dasturida ko'plab ijtimoiy jadvallar mavjud bo'lib, unda ta'lim darajasi to'g'risida ma'lumotlar boshqa ijtimoiy-demografik ko'rsatkichlar bilan birgalikda beriladi. Aholini ro'yxatga olish o'rtasida ta'lim darajasini joriy baholash amalga oshiriladi. Hisoblash bazasi uchun tegishli ta'lim turlari bo'yicha aholi to'g'risidagi oxirgi ro'yxatga olish ma'lumotlari, marhumlar va muhojirlarning ma'lumot darajasi bo'yicha yillik ishlanmalar, umumiy o'rta ma'lumot olgan shaxslar to'g'risidagi hisobot ma'lumotlari olinadi (to'liq va to'liqsiz), o'rta maxsus va oliy ma'lumotdan foydalaniladi. Mumkin bo'lgan hisoblash xatolari tufayli nisbiy ko'rsatkichlar keng qo'llaniladi.

2§. Ta'lim statistikasi ko'rsatkichlari tizimi

Ta'lim statistikasining boshqa ko'rsatkichlari qatorida har bir bosqichda ta'lim jarayonining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda tizim rivojlanishi va ta'lim muassasalari faoliyatining miqdoriy va sifat ko'rsatkichlaridan foydalaniladi.

Maktabgacha ta'lim - bu ta'lim va tarbiya tizimining birinchi bosqichi. Bu turli xil mulkchilik shaklidagi maktabgacha tarbiya muassasalari tarmog'i bo'lib, uning asosiy faoliyati bolani hayotga va maktabga har tomonlama tayyorlash, psixofiziologik va intellektual salohiyatni amalga

oshirish orqali uning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishdir. 3 yoshdan 6 (7) yoshgacha bo'lgan bolalar maktabgacha ta'limni bolaning rivojlanish darajasi va ota-onalarning xohish-istaklariga qarab har xil turdagi va mulk shaklidagi maktabgacha ta'lim muassasalarida yoki "bolalar bog'chasi - boshlang'ich maktab" majmualarida olishlari mumkin.

Bolalarni maktabga tayyorlash 5 yoshdan boshlab majburiy bo'lib, bolalar bog'chasi yoki maktabning tayyorgarlik guruhlarida yoki oiladagi ota-onalarning iltimosiga binoan amalga oshiriladi. Shartlarga qarab, bunday guruhlar boshlang'ich maktablarda ham tashkil etilishi mumkin. Maktabgacha ta'limning yuqoridagi vazifalaridan kelib chiqib, davlat statistika hisobotida maktabgacha tarbiya muassasalari soni va ulardagi joylar soni, ularga jinsi va yoshi bo'yicha tashrif buyuradigan bolalar soni, shu jumladan umumiy ta'lim maktabining birinchi sinfga o'qishga kirganlar to'g'risida ma'lumot to'plash ko'zda tutilgan. Statistika kuzatuv shakllaridagi alohida bo'limlar moddiy-texnika bazasi, moliyaviy resurslarni olish va ulardan foydalanish to'g'risida ma'lumot beradi. Shu bilan birga, viloyat ta'lim bo'limlari - tuman (shahar) bo'limlari (bo'limlari) har yili maktabgacha ta'lim muassasalariga yozilish uchun ro'yxatdan o'tgan bolalar soni to'g'risida ma'lumot yuboradilar. Yuqoridagi ko'rsatkichlar ro'yxati bizga maktabgacha ta'lim tizimining rivojlanishini, shu jumladan shahar va qishloq joylarida va mulkchilik shakllari, ish bilan bandlik darajasi va o'zgarishini, shuningdek, qo'shimcha joylarga, shu jumladan, profiliga ega bo'lgan joylarga bo'lgan ehtiyoj tegishli yoshdagi bolalarni maktabgacha ta'lim muassasalari bilan qamrab olishni ifodalaydi. Binolarning texnik holati, binolarning maydoni va obodonlashtirish darajasi, moliyaviy resurslarni olish va ulardan foydalanish to'g'risidagi ma'lumotlar maktabgacha ta'lim sohasidagi ishlarning umumiy ko'rinishini to'ldiradi.

Umumiy ta'lim statistikasi **kunduzgi ta'lim bilan** barcha turdagi maktablarni (boshlang'ich, asosiy, o'rta (to'liq), gimnaziyalar, litseylar, bolalar bog'chalari, aqliy yoki jismoniy nuqsonlari bo'lgan bolalar uchun maktab-internatlar va boshqalarni) qamrab oladi. Yillik chastotada maktablar soni, shu jumladan shahar va qishloq joylarida, ta'lim shakllari va mulk shakli, sinflar soni, boshlang'ich sinf o'quvchilarining soni va yoshi va jinsi tarkibi bo'yicha ma'lumotlar yig'iladi (I bosqich), asosiy (I - II bosqichlar) va o'rta (to'liq) (I - III darajadagi) maktablarda, kun uzaytirilgan yoki kengaytirilgan kun guruhlarini

bo'lgan maktablar soni, darslarning o'zgarishi va ikkinchi bo'limda o'qiyotgan talabalar soni va uchinchi smenalar, o'qitish tillari va mustaqil fan sifatida o'rganiladigan boshqa tillar, maktabni tugatgan va o'rta (to'liq) umumiy ta'lim to'g'risida guvohnoma olgan va olmagan o'quvchilar soni. Hisobotda turli fanlarni chuqur o'rganish, profil, sinflar (guruhlar) soni va ulardagi talabalar soni to'g'risida ma'lumotlar mavjud.

Boshlang'ich ta'limni tavsiflashda, 1-3 (4) sinf o'quvchilari soni to'g'risidagi ma'lumotlar bilan bir qatorda, maktabgacha ta'lim muassasalarida tashkil etilgan o'quv mashg'ulotlari va sinflar soni to'g'risidagi ma'lumotlar ham mavjud. Talabalarning ish haqi, shu jumladan ikkinchi kurs talabalari va bolalar bog'chasidan bitiruvigacha bo'lgan qizlar soni to'g'risida ma'lumotlar mavjud. Talabalar kontingentining xususiyatlari shuningdek, yetim bolalar va ota-ona qaramog'isiz qolgan bolalar soni, aqli zaif bolalar va jismoniy imkoniyati cheklangan bolalar, nogiron bolalar, kompensatsion sinflarda o'qiyotgan bolalar soni va maktab-internat kabi ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladi. O'quv yili davomida maktabni tark etgan o'quvchilar soni va ularni tark etish sabablarini ko'rsatadi. Besh yilda bir marta o'quvchilarning to'garak ishlari va ikki yilda bir marta - maktab binolari va texnik o'quv qo'llanmalari to'g'risida ma'lumotlar yig'iladi.

Ta'limning ijtimoiy-maishiy sharoitlarining xususiyatlari maktab binolarining obodonlashtirish darajasi, oshxonona yoki oshxonaning issiq ovqat bilan ta'minlanganligi, o'rindiqlar soni, gimnaziya, suzish havzasi mavjudligi va maydoni to'g'risida ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Nogiron bolalarni umumiy tipdagi maktablar va maktab-internatlarda o'qitishda ularning soni, shuningdek, maxsus dasturlar bo'yicha uyda alohida o'qiyotgan bolalar soni va oilaviy ta'lim shaklida o'qiyotgan bolalar soni haqida xabar beriladi.

Yuqoridagi ko'rsatkichlar ro'yxati kunduzgi ta'limning barcha turlari maktablariga taalluqlidir. Kechki (smenali) umumta'lim maktabi to'g'risidagi ma'lumotlar juda tor ko'rsatkichlar bo'yicha yig'iladi: maktablar va sinflar soni, kunduzgi va sirtqi o'quvchilar soni, shu qatorda ushbu sinfni bitirganlar soni etuklik guvohnomasini olganlar, o'qitish tartibi, o'qitish tili, maslahat punktlarining mavjudligi, tark etilgan talabalar kontingenti va ketish sabablari to'g'risidagi ma'lumotlar. Nodavlat umumta'lim maktablari to'g'risida ma'lumot to'plash uchun yanada torroq ro'yxatdan foydalaniladi. Mavjud axborot bazasi asosida o'quvchilarning barcha kontingentlari uchun

umumta'lim maktablari tarmog'ini rivojlantirishning miqdoriy sifat xususiyatlari, tegishli yoshdagi bolalar ta'limi qamrab olinishi, turli mintaqalarda maktab ta'limi ta'minlanishi va mavjudligi mamlakat va aholining ayrim guruhlari uchun olish mumkin; ayrim bolalar guruhlari tomonidan ta'limni tugatish sabablari, turli fanlarni chuqur o'rganishning ko'lami va afzal ko'rilgan profili, maktab ta'limi moddiy-texnik bazasi holati va ta'lim muassasalaridagi ijtimoiy-maishiy sharoitlar aniqlandi.

Shaxsning ushbu ta'lim turiga bo'lgan ehtiyojini qondirish bilan bir qatorda, iqtisodiyot ehtiyojlariga muvofiq malakali kadrlar tayyorlash ham o'rta va oliy kasb-hunar ta'limi asosiy vazifalari qatoriga kiradi. Uzoq muddatli kasb-hunar ta'limi (12-16 yil) va keyinchalik yosh mutaxassislarni ishlab chiqarish sharoitlariga moslashtirish zarurati o'rta va yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashda iqtisodiyot ehtiyojlarini oldindan hisobga olish zarurligini oldindan belgilab beradi. O'rta va oliy kasb-hunar ta'limi sohasidagi davlat siyosati Ta'lim to'g'risida va Oliy va oliy o'quv yurtidan keyingi kasb-hunar ta'limi to'g'risidagi qonunlar bilan belgilanadi.

O'rta maxsus ta'lim o'rta maxsus ta'lim muassasalari tomonidan amalga oshiriladi: texnik maktablar, kollejlar, maktablar. O'rta kasb-hunar ta'limi ikkita ta'lim darajasida: asosiy va yuqori darajalarda amalga oshirilishi mumkin.

Asosiy ta'lim - bu o'rta darajadagi mutaxassislarni tayyorlashni ta'minlaydigan asosiy kasb-hunar ta'limi dasturiga muvofiq litsenziyalangan o'rta kasb-hunar ta'limi muassasasida olingan ta'lim. Asosiy umumiy ta'lim asosida o'qishning me'yoriy muddati kamida uch yil.

Ilg'or darajadagi o'rta kasb-hunar ta'limi - bu bir xil sharoitda, lekin yuqori darajadagi malakaga ega bo'lgan o'rta darajadagi mutaxassislarni tayyorlashni ta'minlaydigan dastur asosida olingan ta'limdir. O'rta darajadagi mutaxassislarni tayyorlashning yuqori darajasi, birinchi navbatda, ishlab chiqarish (kasbiy) amaliyoti, alohida o'quv fanlari bo'yicha chuqurlashtirilgan va (yoki) kengaytirilgan nazariy va (yoki) amaliy mashg'ulotlarni (yoki) o'z ichiga olgan qo'shimcha o'quv dasturi orqali ta'minlanadi. Shu munosabat bilan, asosiy umumiy ta'lim asosida o'qishning standart muddati kamida to'rt yil. Shu bilan birga, barcha kontingentni asosiy umumiy ma'lumotga ega bo'lgan shaxslar va o'rta (to'liq) umumiy ma'lumotga ega bo'lgan shaxslar tomonidan mutaxassisliklar bo'yicha guruhlash: yuridik shaxslar bilan tuzilgan

shartnomalar bo'yicha talabalarni ajratish, shu jumladan to'liq o'qish xarajatlarini qoplash, shuningdek, stipendiya fondi, korxonalar va tashkilotlar mablag'lari hisobidan stipendiya oladiganlar sonini qoplash. Statistik hisobotda abituriyentlar to'g'risidagi ma'lumotlarni qabul qilish, talabalar soni va ketish sabablari, ularni yotoqxonalar bilan ta'minlash, yoshi va jinsi bo'yicha tarkibi ta'minlanadi. Moddiy-texnik baza binolarining umumiy maydoni, shu jumladan, o'quv, yotoqxonalar, ta'lim muassasalari va yotoqxonalarining ovqatlanish korxonalarida o'rindiqlar soni, turar joy binolari ko'rsatkichlari bilan ifodalanadi. Oliy kasbiy ta'limning asosiy ta'lim dasturlari doimiy va bosqichma-bosqich amalga oshirilishi mumkin. Muvaffaqiyatli topshirilgan yakuniy attestatsiya natijalariga ko'ra, **"bakalavr"**, **"diplom mutaxassisi"** va **"magistr"** malakalari (darajalari) bo'yicha uchta yuqori kasb-hunar ta'limi belgilanadi. Oliy kasbiy ta'limning asosiy ta'lim dasturlarini o'zlashtirish muddatlari "bakalavr" - kamida to'rt yil, "bitiruvchi" - kamida besh yil va "magistr" - kamida olti yil malaka (daraja) olish uchun mo'ljallangan. Asosiy ta'lim dasturi bo'yicha o'qishni tugatmagan, ammo oraliq attestatsiyadan muvaffaqiyatli o'tgan (ikki yildan kam bo'lmagan o'qish) shaxslarning ma'lumotlari to'liq bo'lmagan kasb-hunar ta'limi, deb tan olinadi va belgilangan diplomlarning berilishi bilan tasdiqlanadi.

Davlat akkreditatsiyasidan o'tgan oliy o'quv yurtida olingan malaka (daraja) davlat apparatida, ijro etuvchi hokimiyat organlarida, shuningdek, oliy ma'lumot talab qiladigan boshqa ish joylarida tegishli lavozimlarni egallashga asos beradi. Oliy o'quv yurtlarining boshlang'ich hisobotlari o'quv yili boshidagi oliy o'quv yurti to'g'risida ma'lumot, kunduzgi, kechki, sirtqi, sirtqi o'qishlarning hisobotlari yuqorida muhokama qilingan o'rta kasb-hunar ta'limi muassasalari bilan ko'p o'xshashliklar mavjud. Ko'rsatkichlar oliy o'quv yurtlarini ularda qabul qilingan talabalar soni, o'qitish yo'nalishlari va mutaxassisliklari, kurslar bo'yicha taqsimlanishi, magistrnlarni tayyorlash ko'lami (1 va 2 kurslar), to'liq bo'lmagan oliy ma'lumotli mutaxassislarni bo'shatish jihatidan tavsiflaydi. Hisobotda talabalar soni, jinsi va yoshi, imtiyozli ta'minot toifalari bo'yicha ma'lumotlar, abituriyentlar, o'qituvchilar tarkibi (lavozimlari, ilmiy unvonlari va darajalari kontekstida) haqida ma'lumotlar mavjud. Oliy o'quv yurtlarining moddiy-texnik bazasi o'quv binolari, o'quv va laboratoriya binolari, yotoqxonalar va turar-joy binolari maydonlarining mavjudligi va ulardan foydalanish bilan tavsiflanadi.

3§. Madaniyat va san'at statistikasi

Madaniyat va san'at statistikasi ijtimoiy statistikaning bir bo'lagi sifatida miqdoriy madaniy va badiiy faoliyatni aks ettiradi. Madaniyat va san'at sohasidagi faoliyat ishlab chiqarish, milliy madaniy merosni asrash, ma'naviy qadriyatlarni aholi tomonidan tarqatish va iste'mol qilish sohalarini qamrab oladi. Madaniyat va san'at sohasida faoliyat olib borish uchun mo'ljallangan ixtisoslashtirilgan: muzeylar, teatrlar, kutubxonalar, klublar va boshqalar, shuningdek ushbu faoliyat bilan professional ravishda shug'ullanadigan xodimlar tashkilotlar va muassasalarning keng tarmog'i mavjud. Madaniyat va san'at statistikasining vazifalari, bir tomondan, madaniyat tashkilotlari va muassasalari faoliyatini nazorat qilish, boshqa tomondan aholini madaniy faoliyatning ayrim turlariga jalb qilish (ishtirok etish). Madaniy faoliyat ko'rsatkichlarini o'lchash uchun madaniy faoliyat turlarining statistik tavsiflari, uning miqdoriy parametrlari, madaniyat muassasalarining moddiy-texnik bazasi, ularni moliyalashtirish, shuningdek madaniy tadbirlarda aholining ishtiroki keng qo'llaniladi. Statistik ko'rsatkichlarning o'ziga xos to'plami o'rganilayotgan madaniy faoliyat turiga bog'liq. Masalan, **madaniy merosni, binolarni va madaniy inshootlarni saqlash va rivojlantirish** kutubxonalarni, muzeylarni, badiiy galereyalarni, tarixiy yodgorliklar va tarixiy joylarni, arxivlarni, shuningdek tillarni, marosimlarni va boshqa madaniy merosning boshqa turlarini saqlash va ishlashni o'z ichiga oladi. Hisobotda muzey xodimlarining soni va kasbiy darajasi, manbalari va mablag'lardan foydalanishning asosiy yo'nalishlari to'g'risida ma'lumotlar mavjud.

Tarix va madaniyatning ko'chmas yodgorliklari uchun ularning soni va turlari (arxeologiya, tarix, shaharsozlik va boshqalar yodgorliklari), ta'mirlash va tiklash ishlariga ajratilgan mablag'larning manbalari va o'zlashtirilishi, tiklangan, qayta tiklangandan keyin va topshirilgan obyektlarning umumiy soni to'g'risida ma'lumotlar yig'iladi. Ularning soni 50 mingdan ortiq bo'lgan **ommaviy va universal kutubxonalarning** faoliyati ularning umumiy soni, kutubxona fondi hajmi, kitobxonlar soni va kitob kreditlari, kutubxonachilar soni, kvitansiya va moliyaviy resurslardan foydalanish bilan bogliq.

Sahna va dramatik san'at statistikada teatrlar, konsert tashkilotlari, sirklar faoliyati, tegishli madaniy-ma'rifiy muassasalar va tashkilotlar soni,

spektakllar soni va ularning turlari (kechki, ertalabki tomoshalar, filarmoniya va estrada kontsertlari, bolalar uchun spektakllar va boshqalar), tomoshabinlar soni va to'lovlar miqdori kiradi. Madaniyat va san'atning ichki statistikasi, shuningdek, bolalar musiqa, san'at, xoreografiya maktablari va san'at maktablari faoliyatining xususiyatlarini o'z ichiga oladi, ular odatda, o'quv yilining boshida har besh yilda bir marta yig'iladi (maktablar soni, talabalar joylari va talabalar, shu jumladan bitiruv sinflari va bo'limlari, o'qituvchilar soni va ularning malakasi darajasi). Madaniy-ma'rifiy xizmat ko'rsatadigan muassasalarga **hayvonot bog'lari** (hayvonot bog'lari) kiradi. Ularning madaniy statistikadagi faoliyati umumiy maydon ko'rsatkichlari, shu jumladan hayvonlar uchun, ta'lim tadbirlari soni, hayvonlar soni va turlari, shuningdek tashrif buyuruvchilar soni bilan tavsiflanadi.

Kino mahsulotlarini ishlab chiqarish va tarqatish sohasidagi faoliyat madaniyat va san'at statistikasida filmlar va boshqa kino mahsulotlarini ishlab chiqarish; ularning kino va videokompaniyalarini tashkil etish to'g'risida (doimiy yoki keng ekranli kinoteatrlarning soni, shu jumladan, keng va tor filmlar, ijara haqi); kinoteatrlar, video zallar va video salonlarning mavjudligi, harakati va ishlashi, shuningdek yangi nomdagi badiiy filmlarni tomosha qilgan tomoshabinlar soni va yalpi kolleksiya to'g'risidagi ma'lumotlar (sarlavhalar soni, ishlab chiqarishga chiqarish, sotish narxi va boshqalar) bilan ifodalanadi.

Mamlakatdagi madaniy faoliyatni tahlil qilish ko'plab madaniy, bo'sh vaqt va madaniy-ko'ngilochar tadbirlarni olib boradigan **klublar tipidagi muassasalar va madaniyat va istirohat bog'lari** faoliyatining xususiyatlarisiz to'liq bo'lmaydi. Ushbu muassasalarning statistik hisobotlarida ularning soni, o'rindiqlar soni, auditoriya va ma'ruza zallari, madaniyat va istirohat bog'laridagi dam olish maskanlari soni to'g'risidagi ma'lumotlar mavjud; havaskor uyushmalar va to'garaklar soni va klub turidagi boshqa birlashmalar; madaniy, bo'sh vaqt va jismoniy madaniyat va ko'ngilochar tadbirlar soni va ularda qatnashgan odamlar soni ko'rsatiladi.

Mamlakatning **bosma salohiyatini** o'lchash uchun noshirlik faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlar, masalan, mahsulot (bosilgan birliklar, kitoblar, risolalar, jurnallar va boshqa davriy nashrlar soni); ularning muomalasi, shu jumladan tematik bo'limlar (texnik, tabiatshunoslik, siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy adabiyotlar; bolalar uchun adabiyotlar, badiiy adabiyotlar va

boshqalar); gazeta nashrlarining soni, ularning yillik va bir martalik tiraji; mamlakat xalqlarining alohida tillaridagi nashrlari soni va boshqalarda foydalaniladi. Ma'naviy qadriyatlar va madaniy tadbirlarning mazmuni baholash xususiyatiga ega bo'lganligi sababli, aholi tomonidan madaniy va badiiy xizmatlarni iste'mol qilish nuqtai nazaridan madaniy faoliyat samaradorligini aks ettiradigan ishonchli statistik ko'rsatkichlar mavjud emas.

Shu munosabat bilan, tahlilda ko'pincha aholining turli xil madaniy tadbirlarda ishtirok etishining muntazamligi, madaniy-ma'rifiy tadbirlarda qatnashish uchun bo'sh vaqtining umumiy xarajatlari to'g'risidagi ma'lumotlar ishlatiladi. Bunday ma'lumotlar aholining bo'sh vaqtini o'tkazgan sotsiologik tadqiqotlar paytida to'planadi. Tadqiqot uchun uy (oila) iste'mol byudjetining ushbu maqsadlariga sarflangan xarajatlar to'g'risidagi ma'lumotlar ham qo'llaniladi. Muayyan madaniy xizmatlarning mavjudligini tahlil qilishda iste'mol narxlari statistikasi ma'lumotlaridan ham foydalaniladi. Tizimli monitoring va ro'yxatdan o'tkazilishi lozim bo'lgan vakolatxonalar xizmatlari ro'yxatiga kinoteatr yoki klubda badiiy film uchun chiptaning narxi, drama teatri va sirk tomoshasi uchun chiptaning narxi, shuningdek, muzeyga tashrif buyurish uchun narxi kiradi. Shuni ta'kidlash kerakki, mahalliy madaniyat idoralari funksiyalarining o'zgarishi, ularni saqlash uchun ajratmalarning sezilarli darajada qisqarishi, boshqa omillar ta'sirida kinoprokat, televidenie, radiolarni davlat tasarrufidan chiqarish jarayoni haqida ma'lumotlar to'plami yuzaga keldi.

Mahalliy statistika idoralari madaniy statistika bo'yicha juda cheklangan ko'rsatkichlarga ega, ular asosan bir martalik so'rovlar asosida olinadi.

Savol va topshiriqlar

1. Maktabgacha tarbiya muassasalari va umumta'lim maktablari faoliyatini tavsiflovchi asosiy ko'rsatkichlar qanday?
2. O'rta va oliy kasb-hunar ta'limi statistikasida qanday ko'rsatkichlardan foydalaniladi?
3. Madaniy statistika obyektlari nimalardan iborat?

XXI-BOB. JINOYAT-HUQUQIY STATISTIKA

Reja:

- 1§. Jinoyatchilik muammolarini statistik o'rganishning ijtimoiy iqtisodiy ahamiyati
- 2§. Jinoyatchilik statistikasi
- 3§. Jinoyat sodir etgan shaxslarni statistik o'rganish
- 4§. Sud statistikasi

1§. Jinoyatchilik muammolarini statistik o'rganishning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati

Jinoyatchilik eng dolzarb ijtimoiy muammolardan biridir. Ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy vaziyatning keskin o'zgarishi, shuningdek, yangi sharoitda jamoatchilik ongini hayotga tayyorlashning yetishmasligi mamlakatda jinoyatchilik holatining keskinlashishiga olib keldi. Jinoyatchilik ijtimoiy hodisadir. Ushbu hodisani tavsiflash uchun ichki ishlar, adliya va prokuratura organlari tomonidan to'plangan statistik ma'lumotlardan foydalaniladi.

Jinoyat statistikasi juda keng ilmiy asoslangan ma'lumot beradi va quyidagi vazifalarni hal qilishda foydalaniladi:

- jinoyatchilik holatini, uning darajasi, tuzilishi va dinamikasini aniqlash;
 - jinoyatlar sodir etilishi uchun sabab va shartlarni aniqlash;
 - huquqbuzarning shaxsini tekshirish;
 - inson va fuqarolarning huquqlari va erkinliklari, mol-mulki, atrof-muhit, konstitutsiyaviy tuzumni jinoiy tajovuzlardan himoya qilish, jamoat tartibi va xavfsizligini ta'minlash, shuningdek, huquqbuzarliklarning oldini olish bo'yicha huquqni muhofaza qilish idoralari va jamoatchilik faoliyati samaradorligini o'rganish;
 - jinoyat holatining o'zgarishini bashorat qilish.
- Huquqiy statistika uchta mustaqil tarmoqqa bo'linadi:
- 1) jinoyatlar va jazolarning miqdoriy tomonini bevosita obyekt bo'lgan jinoiy-huquqiy statistika;
 - 2) fuqarolik-huquqiy statistikasi, to'g'ridan-to'g'ri obyekt sud va hakamlik tomonidan ko'rib chiqiladigan fuqarolik-huquqiy munosabatlarning miqdoriy jihati;

3) ma'muriy huquq buzarlklarning son jihati bo'lgan obyekti bo'lgan ma'muriy va huquqiy statistika.

Ushbu bobda jinoyat-huquqiy statistika masalalari: ichki ishlar idoralari va sudlarda dastlabki ro'yxatga olish hujjatlarini to'ldirish qoidalari; jinoyatchilik, jinoyatchilar va mahkumlarni tavsiflovchi statistik ko'rsatkichlar; ayrim toifadagi jinoyatlar va sudlanganlik holatlarini statistik tahlil qilish xususiyatlari ko'rib chiqilgan. Jinoyatchilik statistikasida barcha sodir etilgan jinoyatlar hisobga olinmaydi, faqat huquqni muhofaza qilish idoralari tomonidan aniqlangan va ro'yxatga olingan jinoyatlar hisobga olinadi. Jinoyatlarni ro'yxatga olishning to'liqligi jinoiy qonunchilik buzilishini ro'yxatdan o'tkazishga da'vat etilgan organlarning imkoniyatlari bilan cheklangan. Bundan tashqari, fuqarolar har doim ham guvohi bo'lgan yoki jabrlangan jinoyat haqida xabar berishmaydi. Shunga qaramay, mavjud bo'lgan statistik ma'lumotlarga ko'ra, jinoiy harakatlar sodir etilishining ommaviy kuzatuvini ifodalovchi, ko'p sonli qonunga tayanib, jinoyat kabi ijtimoiy hodisaning qonuniyatlarini yetarlicha to'g'ri o'rnatish mumkin.

Xalqaro amaliyotda nafaqat idoraviy hisobot, balki aholining ijtimoiy so'rovi ham keng qo'llaniladi. Jinoyatchilik qurbonlari o'rtasida o'tkazilgan so'rovnomalar jinoyatchilik darajasini aniqroq aniqlashga va jinoyatchilikka qarshi kurashning profilaktika usullarini ishlab chiqishga imkon beradi.

Jinoyatchilik to'g'risidagi mavjud statistik ma'lumotlarni shartli ravishda uch qismga bo'lish mumkin: ro'yxatdan o'tgan jinoyatlar soni, jinoyatchilar soni va ijtimoiy-kriminologik tarkibi to'g'risidagi ma'lumotlar, ichki ishlar organlari va prokuratura tomonidan yig'iladigan jinoyatlar natijasida yetkazilgan zarar to'g'risida. Sudlanganlik to'g'risidagi statistika mahkumlarning soni, ularning ijtimoiy-kriminologik tarkibi va jinoiy jazo choralarini o'z ichiga oladi, ular adliya organlarining hisobotlarida aks etadi.

2§. Jinoyatchilik statistikasi

Ro'yxatga olingan jinoyatlar soni huquqni muhofaza qilish organlari tomonidan aniqlanadi va jinoyat qonunchiligida ko'zda tutilgan ijtimoiy xavfli qilmishlar rasmiy ravishda ro'yxatdan o'tkaziladi. Axborot markazida markaziy ro'yxatdan o'tkazilganda va statistik hisobotga kiritilganda jinoyat ro'yxatga olingan hisoblanadi.

Jinoyatlar prokuror, tergovchi yoki surishtiruv organi xodimi tomonidan hisobot davrida ma'lum bo'lgan har bir jinoyat uchun, ushbu jinoyatlar qachon sodir bo'lganligidan, va ularni sodir etganlar aniqlangan yoki aniqlanmaganidan qat'iy nazar aniqlangan jinoyat uchun kartochkalarni to'ldirgan holda qayd etiladi. Jinoyatlar va ularni sodir etgan shaxslarni statistik ro'yxatga olish idoraviy xarakterga ega. Shunday qilib, harbiy jinoyatlarni ro'yxatdan o'tkazish. Mudofaa vazirligi vakolatiga, xususiy ayblov ishlarini ro'yxatga olish esa sudlarning vakolatiga kiradi. Boshqa jinoyatlarni hisobga olish prokuratura, ichki ishlar, federal qarshi razvedka xizmati, federal chegara xizmati, davlat bojxona qo'mitasi va soliq politsiyasi tomonidan amalga oshiriladi.

Davlat statistika hisoboti tegishli organlar tomonidan ishlab chiqiladi va Davlat statistika qo'mitasi tomonidan tasdiqlanadi. Bunga quyidagilar kiradi:

1) ro'yxatdan o'tgan, ochilgan va ochilmagan jinoyatlar to'g'risida hisobot;

2) jinoyat sodir etgan shaxslar to'g'risida hisobot;

3) jinoyat to'g'risida yagona hisobot;

4) tergov ishlari to'g'risidagi hisobot.

Statistik hisobot birlamchi buxgalteriya hujjatlari, jurnal yozuvlari, bayonnomalar, hisobotlar, bo'ysunuvchi bo'linmalarning statistik hisobotlari, shuningdek boshqa hujjatli manbalar asosida shakllantiriladi. Birlamchi hisobga olish statistik kartalarni to'ldirish orqali amalga oshiriladi:

- aniqlangan jinoyat uchun;
- jinoyatni tergov qilish (ochish) natijalari to'g'risida;
- uni sodir etgan shaxs aniqlangan jinoyat uchun;
- jinoyat sodir etgan shaxs to'g'risida;
- jinoyat sodir etishda gumon qilinayotgan shaxs to'g'risida;
- jinoiy ishning harakati to'g'risida;
- moddiy zarami qoplash va jinoiy faoliyat obyektlarini olib qo'yish natijalari to'g'risida;

▪ sudda jinoyat ishini ko'rib chiqish natijalari to'g'risida.

Agar u bir necha shaxs tomonidan sheriklikda sodir etilgan bo'lsa, u bitta jinoyat, deb hisoblanadi; bitta jinoiy harakat sodir etilgan, natijada bir necha kishi jabrlangan; ideal kombinatsiya bilan (bitta harakat bilan amalga

oshirilgan ikki yoki undan ortiq turli xil jinoyatlarni sodir etish); davom etayotgan jinoyat; baliq ovi shaklida sodir etilgan jinoyat.

Jinoyatchilikning tarqalishi nisbiy qiymatlarda - koeffitsiyentlarda ifodalanadi. Birinchidan, bu ma'lum bir tuman, viloyat, respublika va hokazolarning o'rtacha yillik naqd pulining ma'lum bir soniga (qoida tariqasida, 100 ming) to'g'ri keladigan jinoyatlar soni. Koeffitsiyentlar aholi sonining o'zgarishini hisobga olgan holda turli xil hududlarda, shuningdek turli hududlarda bir xil jinoyatchilik tarqalishini taqqoslash imkonini beradi.

Jinoyatchilik tarqalish darajasi quyidagicha hisoblanadi:

$$K = \frac{P \cdot \Psi}{H}$$

Bu yerda P - ro'yxatdan o'tgan jinoyatlar soni (aniqlangan jinoyatchilar);

H - 100 ming, 10 ming, 1 ming va boshqalar;

H - mavjud aholining o'rtacha yillik soni.

Agar ushbu formulaning maxraji ma'lum bir hudud aholisining, shu jumladan voyaga yetmaganlarning umumiy sonini ko'rsatadigan bo'lsa, u holda hisoblangan K aholining jinoyatchilikdan qay darajada aziyat chekayotgani to'g'risida fikr beradi, ammo aholi orasida jinoyatchilikning tarqalishi taxminan o'z aksini topadi.

Voyaga yetmaganlar o'rtasida huquqbuzarlikning tarqalish darajasini aniqlashda, formulaning maxraji, shu jumladan 14 yoshdan 17 yoshgacha bo'lgan shaxslarni ko'rsatadi. Shaharlarda, qishloq joylarda, erkaklar, ayollar o'rtasida jinoyatchilikning tarqalish darajasini hisoblash uchun formulaning maxraji aholining tegishli toifasining miqdorini o'z ichiga oladi. Jinoyatchilik holatini tahlil qilishda shuni yodda tutish kerakki, statistik hisobotda ko'rsatilgan jinoyatlar soni yashirin (aniqlanmagan va ro'yxatga olinmagan) jinoyatlar hisobga olinmasdan jinoyatchilik darajasini aks ettiradi.

Kechikish deyarli barcha toifadagi jinoyatlar mulkidir. Shu bilan birga, eng ko'p va eng yashirin jinoyatlar guruhlarini ajratib ko'rsatish mumkin. Eng past kechikish qotillik, og'ir tan jarohati yetkazish, jabrlanuvchining o'limiga olib kelgan yo'l harakati xavfsizligi qoidalarini buzish va boshqalarga xosdir, eng ko'pi pora berish, iste'molchilarni aldash va h.k.

Jinoyatchilikni tavsiflovchi ko'rsatkichlar qatorini tuzishda va o'rganishda, jinoyat statistikasi ma'lumotlarining o'zgarishiga turli holatlar ta'sir ko'rsatishini yodda tutish kerak:

- ijtimoiy va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarning o'zgarishi;
- aholining harakati va tarkibi;
- jinoiy harakat tushunchasini belgilaydigan jinoyat qonunlaridagi o'zgarishlar; u yoki bu qilmish uchun jinoiy javobgarlik qo'zg'atilgan yoki bekor qilingan;
- jinoyatchilikni ochish darajasining o'sishi yoki pasayishi;
- huquqni muhofaza qilish organlarining jinoyatchilikka qarshi kurashishdagi faoliyati.

Jinoyatchilik holati ko'p jihatdan ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar bilan belgilanadi, shuning uchun jinoyatchilikning ko'payishini avtomatik ravishda huquqni muhofaza qilish organlari faoliyatining zaiflashuvi, deb baholash mumkin emas. Noqulay o'zgarishlarning sabablarini jinoiy statistika ma'lumotlarini iqtisodiy, demografik, ijtimoiy-madaniy xarakterga ega ma'lumotlar, xususan, oilalarning daromadlari va xarajatlari, bandligi va ishsizlar soni bo'yicha byudjet tekshiruvlari ma'lumotlarini o'z ichiga olgan materiallar bilan taqqoslash orqali aniqlash mumkin, ayniqsa, yoshlar orasida, o'spirinlarning maktabdan tashqari ta'limi va boshqalar.

Jinoyatchilikning tarkibi ayrim turdagi jinoyatlar sonining ro'yxatdan o'tgan jinoyatlar soniga nisbati (solishtirma og'irligi) bilan tavsiflanadi. Ushbu ma'lumotlar qanday turdagi jinoyatlar tufayli jinoyat tarkibida o'zgarishlar yuz berganligini aniqlashga imkon beradi.

Jinoyatlar quyidagicha tasniflanadi:

- noqonuniy tajovuz obyekti bo'yicha - shaxsning hayoti va sog'lig'iga, erkinligi va qadr-qimmatiga qarshi, mulkka qarshi, iqtisodiy faoliyat sohasida, jamoat xavfsizligi va jamoat tartibiga qarshi, davlat hokimiyati va boshqalarga qarshi;
- jamoat xavfi darajasiga ko'ra - past og'irlik, o'rtacha og'irlik, jiddiy va maxsus og'irlik;
- aybning shakli bo'yicha (qasddan va beparvolik bilan);
- boshqa asoslarda.

Ro'yxatdan o'tgan jinoyatlar soni va og'irligi bo'yicha jinoyatlar turlari bo'yicha, shuningdek Jinoyat kodeksining boblari va moddalari bo'yicha

ma'lumotlar ro'yxatidan o'tgan, ochilgan va ochilmagan jinoyatlar to'g'risidagi hisobotlarda Ichki ishlar vazirligining tegishli organlari va mahalliy prokurorlar tomonidan to'ldirilgan. Xuddi shu hisobotlardan siz shaharlar va shahar tipidagi aholi punktlarida sodir etilgan jinoyatlar to'g'risida ma'lumotlarni olishingiz mumkin.

Jinoyatda inson va fuqaroning konstitutsiyaviy huquqlari va erkinliklariga, oila va voyaga yetmaganlarga qarshi jinoyatlar uchun, ekologik jinoyatlar uchun, kompyuter jinoyatlari va ilgari mavjud bo'lmagan boshqa boblar uchun javobgarlikni nazarda tutuvchi boblar, shu bilan birga ilgari bir qator xatti-harakatlar mavjud jinoyatlar ularning sonidan chiqarib tashlangan.

Iqtisodiyot va menejment sohasidagi o'zgarishlarni hisobga olgan holda, iqtisodiy jinoyatlar uchun, shuningdek mulkka qarshi, davlat xizmatlari manfaatlariga qarshi, kengaytirilgan tijorat va boshqa tashkilotlarda xizmat manfaatlariga qarshi jinoyatlar uchun javobgarlikni tartibga soluvchi bo'limlar sezilarli darajada tashkil etildi.

Jinoyatlar tarkibida jinoyatlarning yarmidan ko'pi xudbinlikka yo'naltirilgan bo'lib, bu jinoyatning umumiy darajasiga ta'sir qiladi. Yollanma jinoyatlardan farqli o'laroq, zo'ravonlik jinoyatlar tarkibida har doim ozgina qismini egallaydi, ammo eng ijtimoiy xavfli hisoblanadi. Bugungi kunda ushbu jinoyatlarning o'sishi jamiyatda ijtimoiy keskinlikni keltirib chiqargan iqtisodiy islohotlarning yetarlicha o'ylanmagan amalga oshirilishi bilan bog'liq. Aholining aksariyat qismining turmush darajasi pasayib ketdi, an'anaviy axloqiy qadriyatlar g'oyasi, zo'ravonlik harakatlariga yo'l qo'yilishi va tajovuzkor xatti-harakatlar stereotiplari o'zgardi.

Qotillik bo'yicha statistik ma'lumotlarni tahlil qilishda, tugallangan jinoyatlar uchun ham, qotillikka urinish uchun ham qaydlar saqlanishini yodda tutish kerak. Qasddan qilingan qotilliklar bilan bir qatorda, ehtiros holatida, zarur mudofaa chegaralaridan ortiqcha, shuningdek ehtiyotsizlik tufayli sodir etilgan qotilliklarning hisobi yuritiladi. Sog'likka etkazilgan zarar zararining og'irligiga qarab og'ir, o'rtacha, engil deb tasniflanadi. Sog'likka qarshi jinoyatlar kaltaklash, qiynoqqa solish, bemorga yordam ko'rsatmaslik, xavf ostida qoldirish va hk.

Pornografiya va zo'ravonlikni targ'ib qiluvchi jinoiy video biznesning ta'siri ostida axloqiy jihatdan beqaror yoshlar zo'ravonlik jinoyati uchun jinsiy tajovuzkor turtki yaratadilar. Ro'yxatdan o'tgan zo'rashlar sonining

kamayishini fohishabozlik, voyaga yetmaganlar o'rtasida jinsiy erkinlik, shuningdek, zo'rashning yuqori kechikishi bilan izohlash mumkin.

Bozor munosabatlariga o'tish, tadbirkorlikni rivojlantirish, ishlab chiqarish va infratuzilmani davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish, fuqarolarning uy-joylarini xususiylashtirish va mulkni qayta taqsimlashning boshqa jarayonlari tovlamachilik, pora olish, fribgarlik, noqonuniy tadbirkorlik kabi jinoyatlar sonining ko'payishiga soliq to'lashdan bo'yin tovlash, o'g'irlik va h.k.ni olib keldi.

Iqtisodiy jinoyatlarga quyidagilar kiradi:

- mulkning barcha turlariga qarshi jinoyatlar - o'g'irlik, fribgarlik yoki o'zlashtirish, talon-toroj qilish, tovlamachilik, mol-mulkni yo'q qilish yoki buzish va hk;

- iqtisodiy faoliyat sohasidagi jinoyatlar - noqonuniy tadbirkorlik, noqonuniy ravishda sotib olingan mablag'larni legallashtirish, soxta pul yoki qimmatli qog'ozlarni ishlab chiqarish yoki sotish, kontrabanda, soliq to'lashdan bo'yin tovlash, iste'molchilar fribgarligini bila turib yolg'on reklama va hk;

- tijorat va boshqa tashkilotlarda xizmat manfaatlariga qarshi jinoyatlar - vakolatni suiste'mol qilish, tijorat pora olish va h.k.

Mulkka qarshi jinoyatlarning kvalifikatsion belgilaridan biri bu mulk qiymatining katta hajmidir. Soliq politsiyasi tomonidan tergov qilinadigan ayrim jinoyatlar (tashkilotlardan soliq to'lashdan bo'yin tovlash va noqonuniy tadbirkorlik), ayniqsa, katta miqyosda sodir etilgan.

Giyohvandlik bilan bog'liq jinoyatlar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- giyohvandlik vositalari yoki psixotrop moddalarni noqonuniy ishlab chiqarish, olish, saqlash, sotish, tashish, o'tkazish, o'g'irlash yoki tovlamachilik;

- giyohvandlik vositalari yoki psixotrop moddalarni iste'mol qilishga undash;

- giyohvandlik vositalari yoki psixotrop moddalarni iste'mol qilish uchun uyalarni saqlash yoki tashkil etish;

- tarkibida giyohvand moddalar bo'lgan noqonuniy o'simliklarni noqonuniy etishtirish;

- giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalarni olish huquqini beruvchi retseptlarni yoki boshqa hujjatlarni noqonuniy berish yoki

qalbakilashtirish. Ushbu jinoyatlar aholi salomatligiga qarshi qaratilgan. Ularning soni nisbatan deyarli ikki baravar ko'pdir. Qonun giyohvandlik vositalari, psixotrop moddalar savdosi va unga qarshi kurashish sohasida fuqarolarning sog'lig'ini himoya qilish, davlat va jamoat xavfsizligini ta'minlash maqsadida ularni noqonuniy savdosi davlat siyosatining huquqiy asoslarini belgilaydi. U qonunda ishlatiladigan asosiy tushunchalarni belgilaydi:

- **giyohvandlik vositalari** - giyohvand moddalar to'g'risidagi yagona konvensiyaga muvofiq, giyohvandlik vositalari, psixotrop moddalar va ularning ro'yxatiga kiritilgan sintetik yoki tabiiy kelib chiqadigan moddalar, giyohvand moddalar, o'simliklar;

- **psixotrop moddalar** - psixotrop moddalar to'g'risidagi konvensiyaga muvofiq keladigan giyohvandlik vositalari, psixotrop moddalar va ularning ro'yxatiga kiritilgan sintetik yoki tabiiy kelib chiqadigan moddalar, preparatlar, tabiiy materiallar;

- **giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalar** - giyohvand moddalar, psixotrop moddalar va ularning giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalarni ishlab chiqarish, tayyorlash, qayta ishlashda tez-tez ishlatiladigan moddalar, Birlashgan Millatlar Tashkilotining giyohvand moddalarning noqonuniy aylanishiga qarshi konvensiyasiga muvofiq ro'yxatiga kiritilgan.

Pora berish deganda mansabdor shaxslarning shaxsan o'zi yoki vositachisi orqali mansabdor shaxsning rasmiy vakolatiga kiradigan harakatlar (harakatsizlik) yoki noqonuniy xatti-harakatlar uchun pul, qimmatli qog'ozlar, boshqa mol-mulk yoki mulkiy foydalar shaklida pora olishi shuningdek, pora berish bilan bir qatorda tushuniladi. Ushbu jinoyatlarni tahlil qilayotganda, ikkala tomon ham pora berish faktini oshkor qilishdan manfaatdor emasligi, ya'ni ularni hisobga olish qiyin bo'lganidan kelib chiqish kerak.

3§. Jinoyat sodir etgan shaxslarni statistik o'rganish

Jinoyat sodir etgan shaxslar to'g'risidagi statistik ma'lumotlar ichki ishlar organlari va prokuratura organlarining birgalikdagi hisobotida keltirilgan. Jinoyat sodir etgan barcha shaxslar, ularga nisbatan jinoyat ishi bo'yicha prokuror ayblov xulosasini tasdiqlagan yoki sudga materiallar bilan bayonnoma yuborishga ruxsat bergan yoki jamoat choralarini qo'llash uchun materiallarni uzatishga ruxsat bergan. Amal qilish yoki afv etish harakati

natijasida vafot etgan ayblanuvchiga nisbatan jinoyat ishi tugatilgan yoki jinoyat ishi qo'zg'atilgan shaxslar, amnistiya yoki afv etish harakati natijasida ro'yxatdan o'tkazilishi shart va boshqalar.

Agar bir kishi bir nechta jinoyatlarni sodir etgan bo'lsa, unda statistik hisobotda u faqat bir marta - eng og'ir jinoyat uchun aks ettiriladi. Agar bir nechta shaxslar jinoyat sodir etishda sherik bo'lsa, aniqlangan jinoyatchilar soni ro'yxatdan o'tgan jinoyatlar sonidan ko'p bo'lishi mumkin.

Aniqlangan jinoyatchilarga quyidagilar kiradi:

- sudlarga o'zlariga nisbatan jinoiy ishlar, surishtiruv va protokol materiallari yuborilgan shaxslar;

- jinoyat sodir etgan, ammo jinoiy javobgarlikdan ozod qilingan shaxslar;

- jinoiy ishlari va materiallari rehabilitatsiya qilinmaganligi sababli tugatilgan shaxslar.

Aniqlangan shaxslarning tarkibi quyidagi ko'rsatkichlar bilan, yani yoshi, jinsi, yashash joyi, ma'lumot darajasi, kasbi, takroriy jinoyati va sodir etilgan holatlar (toksik, giyohvandlik yoki alkogollik holatida, guruh tomonidan shaxslar) tavsiflanadi.

Jinoyatchilar tarkibini tavsiflovchi statistik ma'lumotlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, ayrim turdagi jinoyatlar ko'p hollarda ayrim toifadagi shaxslar tomonidan sodir etiladi. Masalan, zo'ravonlik bilan bog'liq jinoyatlar (sog'liqqa zarar yetkazish, qotillik, talonchilik, bezorilik va boshqalar) odatda erkaklar tomonidan sodir etiladi. Iqtisodiy sohada ayrim jinoyatlarni sodir etgan shaxslar orasida (poraxo'rlik; firibgarlik; o'zlashtirish); giyohvandlik vositalari yoki psixotrop moddalarni noqonuniy ishlab chiqarish, olish, saqlash, tashish, o'tkazish, sotish va boshqalar. Jinoiy faoliyat nafaqat huquqbuzarning jinsiga, balki yoshiga ham bog'liq.

Jinoiy faoliyat odatda 25-29 yosh guruhiga, keyin 18-24 yoshdagilarga xosdir. O'smirlar uchun jinoyatchilik ajralib turadi. Voyaga yetmagan jinoyatchilar, yani jinoyatni sodir etgan shaxslar - 14-17 yoshda, shu jumladan, 18 yoshgacha bo'lganlarda kuzatiladi. Statistik hisobotda yosh guruhlari jinoyat sodir etilgan yillar soni bilan hisobga olinadi.

Voyaga yetmagan jinoyatchilar uchun talonchilik kabi jinoyatlar odatiy holdir (o'rtacha hisobda voyaga yetmaganlar ushbu jinoyatni sodir etganlarning to'rtidan birini tashkil qiladi); o'g'irlik, zo'rqlash, talonchilik,

bezorilik (ettinchi-sakkizinchi qism); giyohvand moddalar savdosi bilan bog'liq jinoyatlar (o'n birinchi qism) ham uchraydi.

Ba'zilarning keskin boyishi va boshqalarning qashshoqlashishi, beparvolik va shafqatsizlikning namoyon bo'lishi, mastlik, giyohvandlik, fohishabozlik kabi salbiy ijtimoiy hodisalarning tarqalishi guruh jinoyatchiligiga sabab bo'ladi. Agar uning sodir etilishida ikki yoki undan ortiq shaxs birgalikda ishtirok etgan bo'lsa, jinoyat bir guruh shaxslar tomonidan sodir etilgan, deb tan olinadi.

Voyaga yetmaganlar uchun guruh jinoyati kattalarga qaraganda ko'proq uchraydi. Agar umuman olganda jinoiy guruh guruhidagi jinoyatlar beshdan birini tashkil qilsa, voyaga yetmaganlar orasida uchdan bir qismi (tergov qilingan ishlarning sonidan)ni tashkil etadi. Bunda o'spirinlarga xos bo'lgan tengdoshlari bilan muloqotga bo'lgan ehtiyojning ahamiyati katta.

Yosh tarkibiga ko'ra, jinoiy guruhlar statistika bo'yicha faqat voyaga yetmaganlardan, faqat kattalar va voyaga yetmaganlar ishtirokidagi guruhlardan iborat guruhlarga bo'linadi. Uyushgan jinoyatchilik ayniqsa xavflidir. Uyushgan guruhlar - o'zlarini boyitish, doimiy va katta miqdordagi noqonuniy daromad olish uchun jinoyatlar sodir etish, oldindan birlashgan odamlar guruhidir. Bunday guruhlar tarkibi barqarorligi, yetakchilik ierarxiyasi, harakatlari ko'lamli va jinoyat ishtirokchilarining ichki funksional ixtisoslashuvi bilan ajralib turadi.

Xavfli jinoyatchilarning ijtimoiy-kriminologik xususiyatlarini o'rganayotganda, takroran sodir etilgan jinoyatchilik ko'rsatkichlaridan foydalanish kerak, bu jinoyatlarni takroran sodir etgan shaxslarning asotsial xatti-harakatlari barqarorligi, shuningdek, ularning jinoiy faolligi va ijtimoiy o'sishi to'g'risida ma'lumot beradi.

Oldin jinoyat sodir etgan shaxslarga jinoyat sodir etgan shaxs sifatida allaqachon aniqlangan va ularga nisbatan qonunda nazarda tutilgan choralar qo'llanilgan (sudlanganlik, jinoiy javobgarlikdan va jazodan ozod qilingan) shaxslar kiradi. Jinoyatlar sodir etilishiga yordam beradigan ijtimoiy xavfli hodisalar ro'yxatida birinchi o'rinda mastlik va giyohvandlik bor. Jinoyat statistikasida jinoyat sodir etilishida alkogolizm, giyohvandlik yoki zaharli qo'zg'alish holatida bo'lgan shaxslar hisobga olinadi. Shunisi e'tiborga loyiqlik, qotillik, tanaga og'ir shikast yetkazish va zo'rqlashning 70%; bezorilik

harakatlarining taxminan 70%; qaroqchilik va talonchilikning 50-60% dan ortig'i alkogol mastlik holatida sodir etiladi

Jinoyat sodir etgan shaxslarning ma'lumot darajasi to'g'risidagi statistik ma'lumotlarni o'rganish natijasida bir qolipni aniqlash mumkin: jinoyatchilarning bilim darajasi qanchalik past bo'lsa, ularning jinoiy faoliyati shunchalik yuqori bo'ladi.

Ichki ishlar organlari hisobotida jinoyat sodir etgan shaxslar ma'lumotlari bo'yicha uch guruhga bo'lingan:

- yuqori malakali mutaxassis bilan, ya'ni universitetlarni, institutlarni tugatgan va o'qish davrining yarmidan yoki yarmidan ko'pini tugatgan;
- o'rta kasb-hunar ta'limi bilan, ya'ni texnik maktablarni (kollejlarni) tugatgan;
- o'rta umumiy va o'rta asosiy ta'lim bilan, ya'ni o'rta umumiy ta'lim maktablarini tugatgan. Yashash joyida, jinoyat sodir etgan shaxslar orasidan mahalliy aholi va doimiy yashash joyi bo'lmagan shaxslar ajratib olinadi. Jinoyatchilarning kasblari mamlakatda mavjud bo'lgan bozor sharoitlarini hisobga olgan holda aniqlanadi.

Ular orasida ishchilar, xizmatchilar, qishloq xo'jaligi ishchilari, yuridik shaxsga ega bo'lmagan tadbirkorlar, davlat organlari xodimlari, kredit-moliya tizimi xodimlari, talabalar, doimiy daromad manbai bo'lmagan shaxslar (shu jumladan, rasmiy ravishda ro'yxatdan o'tgan ishsizlar) hisob qaydnomasi alohida hisobga olinadi. Jinoyat sodir etilishida u yoki bu turdagi faoliyat bilan shug'ullangan shaxslar uchun ayrim turdagi jinoyatlar xarakterlidir.

Tergov qilingan jinoyatlar soniga kelsak, ro'yxatdan o'tgan, ochilgan va ochilmagan jinoyatlar to'g'risidagi hisobotda doimiy daromad manbai bo'lmagan shaxslar tomonidan sodir etilgan tergov qilingan jinoyatlar soni to'g'risida ma'lumotlar ham mavjud. Jinoyatlardan iqtisodiy zarar - jinoyat natijasida yetkazilgan moddiy zarar miqdori tergov organlari tomonidan yakunlangan ishlar va materiallar asosida belgilangan.

Ushbu ko'rsatkichlar tergov ishi to'g'risidagi hisobotda keltirilgan. Yetkazilgan zarar ayblov e'lon qilinganda, ya'ni ayblov xulosasida aniqlanadi. Ish sudga yuborilgunga qadar qoplangan zarar miqdori (olib qo'yilgan, qaytarilgan, ixtiyoriy ravishda qaytarilgan) tergov ishi to'g'risidagi hisobotda; sud muhokamasi bosqichida va hukmni ijro etishda - sudlarning qarorlar va

hukmlarni ijro etish bo'yicha ishlari to'g'risida adliya organlarining hisobotida aks ettirilgan.

4§. Sud statistikasi

Agar biz sudlanganlar bo'yicha adliya idoralarning statistikasini tahlil qilmasdan, ro'yxatdan o'tgan jinoyatlar va jinoyat sodir etgan shaxslarni tahlil qilish bilan cheklanib qolsak, jinoyat holatining tavsifi to'liq bo'lmaydi. Sud-tibbiyot statistikasi jinoyatchilik va sudlanganlik shakllari va tendentsiyalarini aniqlashga, jinoiy jazolarning samaradorligini baholashga va jinoyatchilikning oldini olishga yordam beradi.

Sudlanuvchi uchun statistik karta sudya tomonidan sudlangan, oqlangan, aqldan ozgan, shuningdek ishi tugatilgan shaxs uchun to'ldiriladigan birlamchi ro'yxatga olish hujjati hisoblanadi. Ular to'rtta katta bo'limdan iborat:

- 1) sudlanuvchi to'g'risidagi ma'lumotlar;
- 2) jinoyat to'g'risidagi ma'lumotlar;
- 3) sudning hukmi (ajrimi) to'g'risidagi ma'lumotlar;
- 4) ishni kassatsiya instansiyasida ko'rib chiqish to'g'risidagi ma'lumotlar.

Sudlanganlarga sud tomonidan sudlangan sudlanuvchilar soni kiradi. Yozuvlar qonuniy sanaga kiritilgan hukmlar bo'yicha yuritiladi (ishlarni kassatsiya instansiyasida ko'rib chiqish natijalarini hisobga olgan holda). Sudlanuvchi to'liq oqlangan taqdirdagina oqlangan, deb hisoblanadi. Jinoyatlar kombinatsiyasi bilan, agar qonunda nazarda tutilgan sanksiyalar teng bo'lsa - eng keng tarqalgan jinoyat uchun sudlangan shaxs og'irroq jazoni nazarda tutuvchi moddaga binoan hisoblanadi.

Mahkumlarning ijtimoiy-kriminologik tarkibi quyidagi ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi: yoshi, jinsi, kasbi, ma'lumoti, ilgari sudlanganligi va jinoyatning holatlari (alkogol mastligi, giyohvandlik qo'zg'alishi, bir guruh shaxslar va boshqalar). Ushbu sud ekspertizasi statistikasi hukm chiqarilish vaqtida emas, balki jinoyat sodir etilgan paytda aks etadi.

Mahkumlar shaxsiyatining xususiyatlari va jinoyat sodir etilishining holatlari adliya organlarining "Mahkumlarning tarkibi, jinoyat sodir bo'lgan joy to'g'risida" hisobotida aks ettirilgan bo'ladi. Kasbi bo'yicha mahkumlar quyidagi: ishchilar, idora xodimlari, kolxozchilar, xususiy korxonalar

xodimlari, ish yoki o'qish bilan shug'ullanmagan talabalar, shu jumladan ishsizlar, mahbuslar tartibda taqsimlanadi.

Ta'lim darajasi bo'yicha to'liq bo'lmagan o'rta ma'lumotli mahkumlar ajralib turadi. Jinoyat sodir etgan shaxslar to'g'risidagi hisobotda aks ettirilgan takroriy jinoyatchilikni takroran jinoyatchilikdan ajratish kerak. Takroran jinoyat sodir etish to'g'risidagi statistik ma'lumotlarni faqat adliya organlarining statistik hisobotidan olish mumkin, unda avval sudlanganligi olib tashlangan yoki olib tashlanmagan mahkumlar hamda ozod qilingan va ozod qilinmagan sudlanganligi to'g'risidagi ma'lumotlar mavjud bo'ladi.

Retsidivist - ilgari qasddan sodir etilgan jinoyat uchun sudlanganligi va ozod qilinmagan jinoyatchilar. Xavfli va o'ta xavfli retsidivistlar sonining yoki ulushining ko'payishi retsidivistlikning o'ta noqulay tendentsiyalari to'g'risida signal beradi. Sud statistikasiga ko'ra, takroriy jinoyatchilar sudlanganlarning beshdan birini tashkil qiladi. So'nggi yillarda ushbu ko'rsatkich barqaror bo'lib qoldi. Qaytadan sodir etilishning o'ziga xos ko'rsatkichlaridan biri bu retsidivistlarni sudlanganlik soniga qarab taqsimlash (retsidivistning chastotasi). Statistik hisobotda mahkumlar bir, ikki, uch yoki undan ortiq ozod qilinmagan va ilgari sudlanganligi bilan ajralib turadi. Shaxsga qarshi og'ir jinoyatlar (odam o'ldirish, tanaga og'ir shikast yetkazish, zo'rqlash), bezorilik va o'zgacha pulni o'g'irlash uchun maxsus retsidiv jinoyat (sudlanganligi olib tashlanmagan va o'chirilmagan bir xil jinoyatning sodir etilishi) aniqlanadi.

"Voyaga yetmaganlikda jinoyat sodir etgan mahkumlar to'g'risida" hisobotida mahkumlarning batafsil tavsifi aks ettirilgan. Xususan, ilgari sodir etgan jinoyati uchun sudlanganligi yoki u uchun jinoiy javobgarlikdan ozod qilinganligi, shartli ravishda sudlanganligi yoki avvalgi jinoyati uchun shartli jazo bilan sudlanganligi to'g'risidagi statistik ma'lumotlarni olish mumkin. Ilgari sudlangan o'spirin maxsus ta'lim muassasasiga yuborilishi yoki noqonuniy xatti-harakatlari, spirtli ichimliklar ichish, giyohvand moddalarni iste'mol qilish va boshqalar uchun ichki ishlar organlarida ro'yxatdan o'tkazilishi mumkin, bu ham ushbu hisobot shaklida aks ettirilgan bo'ladi.

Oilaning buzilishi jarayoni, uning jamiyatdagi tarbiyaviy funksiyasining susayishi voyaga yetmaganlar o'rtasida jinoyatchilikning sabablaridan biridir. Ota-onalardan birining yoki ikkalasining yo'qligi, ishlamaydigan oilalardagi bolalarning uysizligi ko'pincha bolalarni jinoiy yo'lga olib boradi. Ota-onalarning tobora ko'payib borayotgani, o'z

farzandlarining minimal zaruriy ehtiyojlarini qondira olmaydilar, bu esa ijtimoiy yordam bo'lmasa, oilada umidsizlik va g'azabni keltirib chiqaradi, bu esa bir qator jinoyatlarga turtki bo'ladi.

Aholining moddiy jihatdan taqabalanishi nafaqat kambag'allar, balki boy oilalar tomonidan ham voyaga yetmaganlar o'rtasida jinoyatchilik uchun zamin tayyorlaydi. Sudlarning statistik hisobotida siz jinoyat sodir etgan o'spirin tarbiyalangan oila tarkibi: ikki ota-onasi bilan, ota-onalaridan biri bilan yoki voyaga yetmaganlar oiladan tashqarida tarbiyalangan (maktab-internat, bolalar uyi va boshqalar) to'g'risidagi ma'lumotlarni olishingiz mumkin.

Adliya organlarining "Ta'qib etilgan va jazolangan shaxslar soni to'g'risida" hisobotida mahkumlar jinoiy jazoning turlari bo'yicha bo'linadi. Jazo - bu sud hukmi bilan tayinlangan davlat majburlash chorasi. Jazo jinoyat sodir etganlikda aybdor deb topilgan shaxsga va ushbu shaxsning Jinoyat kodeksida nazarda tutilgan huquqlari va erkinliklaridan mahrum qilish yoki cheklashdan iborat nisbatan qo'llaniladi.

Savol va topshiriqlar

1. Jinoyat statistikasi qanday vazifalarni hal qiladi?
2. Yashirin jinoyat nima?
3. Hisobotlarda ikkita jinoyatni sodir etgan shaxs qanday hisobga olinadi?
4. Ikki jinoyatni bir kishi sodir etgan bo'lsa, qancha jinoyat qayd etiladi?
5. Voyaga yetmaganlar o'rtasida huquqbuzarlikning asosiy sabablari nimada?

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Айвазян С.А., Мхитарян В.С. Прикладная статистика и основы эконометрики: Учебник. -М.: ЮНИТИ, 1998.
2. Гайер Линвуд Т. Макроэкономическая теория и переходная экономика: Учебник.- М.: ИНФРА-М, 1996.
3. Гохберг Л. М. Финансирование науки в странах с переходной экономикой: сопоставительный анализ.-М.: Центр исследований и статистики науки, 1998.
4. Григорук Н.Е. Статистика внешнеэкономических связей.-М.: Финансы и статистика, 1993.
5. Доклад о человеческом развитии за 1997 год. ПРООН, Нью-Йорк — Оксфорд: Оксфорд юниверсити пресс, 1997.
6. Основы маркетинга / Ф. Котлер, Г. Армстронг, Д. Сондерс, В. Вонг. Пер. с англ. 2-е европейское изд. К.; М. — СПб.: Издат. дом «Вильямс», 1998.
7. Кулагина Г.Д. Статистика окружающей среды Учеб.-практ. пособие. М.: МНЭПУ, 1999.
8. Курс социально-экономической статистики: Учебник / Под ред М.Г. Назарова. М.: Финансы и статистика, 1985.
9. Лукашин Ю.П. Адаптивные методы краткосрочного прогнозирования. М.: Статистика, 1997.
10. Макроэкономическая статистика: Учеб.-практ. пособие. М.: МЭСИ, 1998.
11. Мархонько В.М. Методология статистики международной торговли товарами: Учебно-методическое пособие.-М.: Российская таможенная академия, 1999.
12. Масакова И.Д., Петров В.Н., Рябушкин Б. Т. Межотраслевой баланс в СНГ.- М.: Госкомстат РФ, 1995.
13. Мелкумов Я. С. Экономическая оценка эффективности Инвестиций и финансирование инвестиционных проектов.-М.: ДИС, 1997.
14. Меньшиков С. Новая экономика. Основы экономических знаний.- М.: Международные отношения, 1999.
15. Методологические положения по статистике.-М.: Госкомстат России. Вып. 1, 1996. Вып. 2., 1998.

16. Мобиус Марк. Руководство для инвестора по развивающимся рынкам.-М., 1995.
17. Население и условия жизни в странах Содружества Независимых Государств: Статистический сборник.-М.: Статкомитет СНГ, 1998.
18. Нестеров Л. И. Международная Статистика: Учеб.-практ. пособие. М.: МГУЭСИ, 1999.
19. Обследования экономически активного населения: занятость, безработица и неполная занятость: Методологическое руководство МБТ / Пер. с англ. В 2-х кн. М.: АО «Финстатинформ», 1994.
20. Общая экономическая теория: Учебник.- М.: Промо-медиа, 1995.
21. Петер фон дер Липпе. Экономическая статистика: Статистические очерки. Т. 1. Пер. с нем. Федеральное статистическое управление Германии, 1995.
22. Прошко Б. Г., Елисеева И.И. История статистики: Учеб. пособие.-М.: Финансы и статистика, 1990.
23. Рябушкин Б.Т. Национальные счета и экономические балансы.- М.: Финансы и статистика, 1999.
24. Рябушкин Б.Т. Основы статистики финансов.- М.: Финстатинформ, 1997.
25. Рябушкин Б.Т. Экономическая статистика: Учеб.-метод. пособие / Под ред. Ю.М. Петрова.-М.: Российская таможенная академия, 1999.
26. Статистика науки и инноваций. Краткий терминологический словарь / Под ред. Л.М. Гохберга.- М.: Центр исследований и статистики науки, 1996.
27. Статистика труда для стран с переходной экономикой / Под ред. И. Чернышева.-М.: Финстатинформ, 1996.
28. Ульянов И. Статистическое наблюдение предприятий с использованием унифицированных форм//Вопросы статистики. 1998. № 5.
29. Фомичев В. И. Международная торговля: Учебник.- М.: ИНФРА-М, 1998.
30. Экономическая статистика: Учебник / Под ред. Ю.Н. Иванова.- М.: ИНФРА-М, 1998.
31. Экономическая теория / Под ред. И.П. Николаевой.-М.: Финстатинформ, 1997.
32. Яковлева З.Г. Правовая статистика.- М.: Юрид. лит., 1986.
33. Baron Alexandre Lamfalussy. Central Banking in Transition. London, Barbical Hall, 1994.
34. Hand books of the international programme for accelerating the improvement of scivil Regustration and vital statistics systems. Studies in methods. Vital statistics systems and methods, st / ESA / STAT / SER. F / 69—72. ООН. New York, 1997.
35. Manual on Monetary and Financial Statistics. Washington: International Monetary Fund, 1995.
36. Proposed Guidelines for Collecting and Interpreting Technological Innovation Data: Oslo Manual. Paris: OECD, Eurostat, 1997.
37. Абдуллаев Ё. Статистиканинг умумий назарияси. Дарслик.- Т.: «Ўқитувчи», 1993, 239 бет.
38. Абдуллаев Ё. Макроиктисодий статистика.- Т.: «Меҳнат», 1998, 384 бет.
39. Акромов Э.А., Соатов Н.М. «Статистика асослари».-Т.: «Ўқитувчи», 1979, 438 бет.
40. Громько Г.Л. Статистика.- М.: «МГУ», 1981, 408 с.
41. Копылов В.А. География населения.- М.: «Маркетинг», 1999, 123 с.
42. Йўлдошев З., Қосимов. Макроиктисодиёт асослари. Ўқув кўлланма.-Т.: «Ўқитувчи», 1994, 171 бет.
43. Назарова М.Г. Социальная статистика.-М.: «Финансы и статистика», 1988, 319 с.
44. Польский С.А. География населения развитых капиталистических и развивающихся стран (с основами демографии).- Минск.: «Университетское», 1987, 175 с.
45. Статистика населения с основами демографии.-М.: «Финансы и статистика», 1990, 310 с.
46. Тожиева З.Н. Статистиканинг умумий назарияси. Ўқув кўлланма.- Т.: «Университет», 2000, 57 бет.

47. Тўхлиев Н. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти.-Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 1998. 238 бет.

48. Ўлмасов А. Иқтисодиёт асослари. Ўқув қўлланма.-Т.: «Меҳнат», 1997, 224 бет.

49. Ҳақимова М. Макроиқтисодиёт.-Т.: «Меҳнат», 1997, 159 бет.

50. Шмойловой Р.А. Теория статистики.-М.: «Финансы и статистика», 1999, 557 с.

So'z boshi		3
I-BOB	IQTISODIY VA IJTIMOY STATISTIKA ASOSLARI. IQTISODIYOT TARMOQLARI KLASSIFIKATSIYASI.....	4
1§.	Kirish. Statistika fani va , uning shakllanishi rivojlanishi. Iqtisodiy va ijtimoiy statistika fanining obykti, predmeti va vazifalari	4
2§.	Iqtisodiy statistika va uning o'ziga xos xususiyatlari.....	9
3§.	Xalqaro statistikani shakllantirishning asosiy yo'nalishlari va bosqichlari.....	11
4§.	Moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish tarmoqlari klassifikatsiyasi.....	13
II-BOB	MILLIY BOYLIK STATISTIKASI.....	18
1§.	Milliy boylik to'g'risida tushuncha va uning tarkibi.....	18
2§.	Asosiy fondlarni baholash usullari ularning eskirishi va amortizatsiya ajratmalari.....	22
3§.	Asosiy fondlarni takror ishlab chiqarish va ulardan foydalanish ko'rsatkichlari.....	25
III-BOB	IJTIMOY MAHSULOT STATISTIKASI.....	31
1§.	Ijtimoiy mahsulot to'g'risida tushuncha va uni hisoblashning nazariy asoslari.....	31
2§.	Sanoat mahsulotlari statistikasi.....	34
3§.	Qishloq xo'jaligi mahsulotlari statistikasi.....	39
IV-BOB	MEHNAT UNUMDORLIGI STATISTIKASI.....	45
1§.	Mehnat unumdorligi va uning o'sishining ahamiyati.....	45
2§.	Xalq xo'jaligining ba'zi tarmoqlarida mehnat unumdorligini hisoblash.....	50
V-BOB	MAHSULOT TANNARXI STATISTIKASI.....	56
1§.	Mahsulot tannarxi va uni pasaytirishning ahamiyati.....	56
2§.	Solishtirma tovar mahsuloti va tannarx indeksleri.....	60
VI-BOB	IJTIMOY MAHSULOT MUOMALASI STATISTIKASI.....	66
1§.	Tovar aylanmasi to'g'risida tushuncha va uning asosiy ko'rsatkichlari.....	66

2§.	Ulgurji tovar aylanmasi ko'rsatkichlari.....	67
3§.	Cpakana tovar aylanmasi.....	69
4§.	Tovar zahiralari statistikasi.....	70
VII-BOB	MILLIY DAROMAD STATISTIKASI.....	74
1§.	Milliy daromad haqida tushuncha va uning vazifalari.....	74
2§.	Foyda summasi, uning tashkil topish va taqsimlanish ko'rsatkichlari.....	77
VIII-BOB	AHOLINING TURMUSH DARAJASI STATISTIKASI	81
1§.	Aholi turmush darajasi statistikasining vazifalari.....	81
2§.	Aholi turmush darajasini umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar....	84
3§.	Aholining moddiy, madaniy-maishiy ehtiyojlarini qondirishni ifodalovchi ko'rsatkichlar.....	87
	II-QISM	91
IX-BOB	AHOLI SONI, TARKIBI STATISTIKASI.....	91
1§.	Aholi statistikasi va uni o'rganishning nazariy asoslari.....	91
2§.	Aholi tarkibi statistikasi.....	96
X-BOB	MEHNAT RESURSLARI STATISTIKASI.....	99
1§.	Mehnat resurslari haqida tushuncha.....	99
2§.	Ishchi kuchi statistikasi va uning tashkil etilishi.....	104
3§.	Mehnat resurslarining harakat ko'rsatkichlari.....	107
4§.	Mehnat bozori statistikasi. Bozor mexanizmini shakllantirish sharoitida mehnat bozorini statistik o'rganish.....	109
5§.	Tashqi mehnat migratsiyasi.....	112
XI-BOB	AHOLINING HARAKAT KO'RSATKICHLARI.....	115
1§.	Tug'ilish jarayonini statistik o'rganish.....	115
2§.	Aholi o'limi jarayonini statistik o'rganish.....	119
XII-BOB	NIKOH VA AJRALISH STATISTIKASI.....	123
1§.	Aholi tabiiy harakatida nikoh va ajralishning ahamiyati.....	123
2§.	Nikoh statistikasi.....	124
3§.	Ajralish statistikasi.....	125
XIII-BOB	AHOLI MIGRATSIYASI STATISTIKASI.....	128
1§.	Aholi migratsiyasi, mazmun, mohiyat, sabab.....	128
2§.	Aholi migratsiyasi absolyut ko'rsatkichlari.....	129
3§.	Aholi migratsiyasi nisbiy ko'rsatkichlari.....	132

XIV-BOB	AHOLI PROGNOZI STATISTIKASI.....	136
1§.	Aholining kelajakdagi sonini statistik usulda hisoblash.....	136
2§.	Aholining sonini prognozlash usullari.....	137
XV-BOB	AHOLI DAROMADLARI STATISTIKASI.....	141
1§.	Daromad haqida tushuncha.....	141
2§.	Uy xo'jaliklari byudjeti bo'yicha joriy tadqiqotlarda daromad ko'rsatkichlari.....	144
3§.	Aholining daromadlarini farqlash ko'rsatkichlari.....	147
4§.	Aholi daromadlarining taqsimlanishiga ta'sir qiluvchi omillarni tahlil qilish.....	148
XVI-BOB	AHOLI ISTE'MOLI STATISTIKASI.....	156
1§.	Iste'molni statistik o'rganishning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati.....	156
2§.	Aholini iste'mol qilish ko'rsatkichlari tizimi.....	157
3§.	Oziq-ovqat bo'lmagan mahsulotlar va xizmatlarning iste'mol statistikasi.....	160
4§.	Iste'molni statistik o'rganishning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati.....	164
XVII-BOB	IJTIMOY TA'MINOT VA AHOLINI IJTIMOY HIMOYA QILISH STATISTIKASI.....	167
1§.	Ijtimoiy ta'minotni statistik o'rganishning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati.....	167
2§.	Pensiya statistikasi.....	168
3§.	Nogironlar statistikasi.....	171
		174
XVIII-BOB	UY-JOY BOZORI STATISTIKASI.....	174
1§.	Uy-joy bozori muammolarini statistik o'rganishning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati.....	174
2§.	Aholining uy-joy statistikasi.....	177
3§.	Uy-joy kommunal xizmatlari statistikasi.....	179
XIX-BOB	SOG'LIQNI SAQLASH, DAM OLIH VA TURIZM STATISTIKASI.....	182
1§.	Sog'liqni saqlashni statistik tadqiq qilishning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati.....	182
2§.	Dam olish va turizm statistikasi.....	187
		190
XX-BOB	TA'LIM VA MADANIYAT STATISTIKASI.....	190
1§.	Ta'lim va madaniyatni statistik o'rganishning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati.....	190
2§.	Ta'lim statistikasi ko'rsatkichlari tizimi.....	191
2§.	Ta'lim statistikasi ko'rsatkichlari tizimi.....	196
3§.	Madaniyat va san'at statistikasi.....	199
XXI-BOB	JINOYAT-HUQUQIY STATISTIKA.....	199
1§.	Jinoyatchilik muammolarini statistik o'rganishning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati.....	199
2§.	Jinoyatchilik statistikasi.....	200
2§.	Jinoyat sodir etgan shaxslarni statistik o'rganish.....	206
3§.	Jinoyat sodir etgan shaxslarni statistik o'rganish.....	210
4§.	Sud statistikasi.....	213
	Foydalanilgan adabiyotlar.....	

TOJIEVA ZULXUMOR NAZAROVNA

IQTISODIY VA IJTIMOIIY STATISTIKA

*6053040 – Geografiya bakalavriyat ta'lim yo'nalishi hamda
70530402- Geografiya (o'rganish obyekti bo'yicha) va 70530403-
Amaliy geografiya (sohalar bo'yicha) mutaxassisligi talabalari uchun*

DARSLIK

Muharrir: G.O'.Berdaliyeva

Bosishga ruxsat etildi 31.05.2023y. Bichimi 60X84 $\frac{1}{16}$.

Bosma tabog'i 13,75. Shartli bosma tabog'i 13,75.

Adadi 18 nusxa. Buyurtma № 106. Bahosi kelishilgan narxda.

“Fidokor Yosh Avlod” nashriyoti. Toshkent, Salorbo'yi kochasi, 35A.

O'zbekiston Milliy universiteti bosmaxonasida bosildi.

Toshkent, Talabalar shaharchasi, O'zMU.

ISBN 978-9943-9115-6-7

9 789943 911567